

STADS

geschiedenis

nummer 1
7^e jaargang - 2012

Dossier: Politiek in de hoofdstad

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Inge Bertels

Vrije Universiteit Brussel, Faculteit Ingenieurswetenschappen – Architectuur
Pleinlaan 2 [ARCH], B-1050 Brussel

Tel: 00 32 (0)3 265 42 68

E-mail: inge.bertels@vub.ac.be

Redactie:

Inge Bertels (Vrije Universiteit Brussel, redactiesecretaris), Petra Brouwer (Universiteit van Amsterdam), Maarten F. Van Dijck (Erasmus Universiteit Rotterdam, redactiesecretaris), Jan Hein Furnée (Universiteit van Amsterdam, hoofdredacteur), Manon van der Heijden (Universiteit Leiden), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (RU-Groningen), Bart Tritsmans (Universiteit Antwerpen, eindredacteur) Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Wim Willems (Universiteit Leiden).

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Sophie De Schaepdrijver (Pennsylvania State University), Reindert Falkenburg (Universiteit Leiden), Pim Kooij (RU-Groningen), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Herman Pleij (Universiteit van Amsterdam), Marcel Smets (KU-Leuven), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Frans Theuws (Universiteit van Amsterdam), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Frans Verhaeghe (Vrije Universiteit Brussel), Jan Vranken (Universiteit Antwerpen), Michiel Wagenaar (Universiteit van Amsterdam).

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV

Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum

tel. +31 (0) 35 6859856, fax +31 (0) 35 6859856

www.verloren.nl bestel@verloren.nl

Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang € 30,- (buiten de Benelux € 35,-)

Abonnement instellingen en instituten per jaargang € 40,- (buiten de Benelux € 45,-)

Studentenabonnement per jaargang € 25,-

Losse nummers € 20,- (excl. verzendkosten)

Website:

www.stadsgeschiedenis.be (webmaster Tom de Roo, Universiteit Antwerpen)

ISSN: 1872-0676

Omslagafbeeldingen: Peter Meert, *De overcaritaetsmeesters delen brood en kleren uit* (O.C.M.W.-collectie Brussel). David Teniers II (de Jonge), *De Gilde van de Oude Voetboog op de Grote Markt*, 1643 (Leningrad, Hermitage). A. Hustinx, *Taxi's bij het Centraal Station*, april 1941 (Beeldbank wo 11).

‘Eerlycke huijsarmen’ of ‘ledichgangers’?

Armenzorg en gemeenschapsvorming in Brussel, 1300-1640

Wie in het zeventiende-eeuwse Brussel hoopte op armenzorg, moest er drie jaar onafgebroken hebben gewoond en in zijn eigen kost hebben voorzien, van onbesproken gedrag zijn, door ouderdom of ziekte niet meer in staat zijn om te werken, en als het even kon ook aangesloten zijn bij een ambacht als meester of weduwe. Zo niet, dan kwam je in de problemen. Als je je levensonderhoud bijeen probeerde te bedelen, werd je verbannen, geselsd, gevangen gezet of belandde je in het *tuchthuys*.

In studies naar middeleeuwse en vroegmoderne armenzorg is veel aandacht besteed aan de veranderende perceptie van armoede en het effect daarvan op de armenzorg in de zestiende en zeventiende eeuw. De houding ten aanzien van armen verhardde, waardoor een onderscheid ontstond tussen de zogenaamde ‘deserving poor’, die recht hadden op armenzorg, en ‘undeserving poor’, die als werkonwillig werden beschouwd en niet konden rekenen op dezelfde hulpkanalen. Bedelaars, zwervers en vreemde armen werden steeds meer gestigmatiseerd. Tegelijk slaagden stedelijke en centrale overheden erin greep te krijgen op de armenzorg, die voordien grotendeels in handen was van de kerk of privéorganisaties.

De oorzaken van de veranderingen zijn op zeer uiteenlopende terreinen gezocht. Vanaf de late middeleeuwen en vooral sinds de zestiende eeuw vond er in de groeiende (Brabantse) steden een toenemende sociale polarisering en proletarisering plaats, die niet alleen de groep armen en het risico op verarming vergrootte, maar ook zou hebben geleid tot een verstrenging van de armenzorg en een scherpere sociale controle en disciplinering – in het bijzonder vanuit strategieën van ondernemers die de arbeidsmarkt wilden reguleren om een tekort aan (goedkope) werkkrachten op te vangen.¹ Deze disciplinaire ideeën zouden zijn geput uit humanistische traktaten als *De subventionem pauperum* van Luis Vives.² Daarnaast zouden religieuze transformaties een rol hebben gespeeld, met enerzijds de Reformatie, waarin armoede niet langer werd gezien als een spiritueel zuivere levensstijl die rijken in staat stelde goede werken te vervullen, en anderzijds de zogenaamde confessionalisering van de armenzorg volgens geloofsgroep.³

1 C. Lis en H. Soly, *Poverty and capitalism in pre-industrial Europe* (Brighton 1979); C. Lis en D. Van Damme, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)* (Leuven 1985); R. Jütte, *Poverty and deviance in early modern Europe* (Cambridge 1994); M. Prak, ‘The carrot and the stick. Social control and poor relief in the Dutch Republic’, in: H. Schilling en L. Behrisch (red.), *Institutionen, Instrumente und Akteure sozialer Kontrolle und Disziplinierung im frühneuzeitlichen Europa* (Frankfurt am Main 1999) 149-166.

2 M.P.C. van der Heijden, ‘Juan Luis Vives: icoon van de vroegmoderne armenzorg’, in: J. Van Eijnatten e.a. (red.), *Heiligen of helden. Opstellen voor Willem Frijhoff* (Amsterdam 2007) 61-71; J.L. Vives, *De subventionem pauperum sive de humanis necessitatibus libri II*, ed. C. Mattheeuwsen en C. Fantazzi (Leiden 2002); H.C.M. Michielse, ‘Secours van den Aermen’, *Tijdschrift voor Agologie* 15 (1986) 267-287.

3 O.P. Grell en A. Cunningham, *Health care and poor relief in protestant Europe, 1500-1700* (Londen/New York 1997); B. Pullan, ‘Catholics, protestants, and the poor in early modern Europe’, *Journal of interdisciplinary history* 35 (2005) 441-456; B. Pullan, *Poverty and charity. Europe, Italy, Venice, 1400-1700* (Ashgate, 1994); C.H. Parker, *The*

Deze transformaties werden op hun beurt gekoppeld aan staatsvormingsprocessen en een proces van laïcisering, waarin lekengroepen de armenzorg (gedeeltelijk) in handen kregen.⁴

Al deze interpretaties hebben echter met elkaar gemeen dat ze voornamelijk gebaseerd zijn op onderzoek naar de openbare armenzorg en bijgevolg vooral aandacht schenken aan de gemarginaliseerde allerarmsten. Private armenzorg vanuit godshuizen, ambachten en broederschappen bleef vaak buiten beschouwing of werd op haar beurt los van publieke zorg bestudeerd. Armenzorg werd georganiseerd vanuit heel wat kanalen, die nog zelden in hun samenhang zijn bestudeerd. Om zicht te krijgen op de stedelijke gemeenschap als geheel is het noodzakelijk om geïntegreerd onderzoek uit te voeren met aandacht voor de gelaagdheid van de armenzorg. Ook is er behoefte aan een langetermijnperspectief dat zowel oog heeft voor processen voor als na de hervormingen en Reformaties in de zestiende eeuw.⁵

Het onderzoek van Katherine Lynch biedt alvast interessante aanknopingspunten. Lynch concentreerde zich vooral op de zogenaamde *shamefaced poor*, beschaamde verarmde mensen uit de (lagere) middenklasse. Een bijzonder interessant perspectief dat in haar onderzoek vorm kreeg is het verband tussen armenzorg en gemeenschapsvorming.⁶ Lynch bestudeerde hoe de gemeenschap afgebakend werd door het toestaan en ontzeggen van armenzorg en wat de invloed was van staatsvorming, Reformatie en confessionalisering.

Hierbij aansluitend is recent voor de Noordelijke Nederlanden en Italië heel wat interessant onderzoek opgezet naar de spanning tussen private en publieke zorg en openbare diensten. Hier en daar is ook oog voor gemeenschapsvormende elementen zoals het uitbouwen van een *civic* (stedelijk-burgerlijke) of een confessionele gemeenschap.⁷ Tegelijk werd vooral in Nederland heel wat diepgaand werk verricht naar de

reformation of community. Social welfare and calvinist charity in Holland, 1572-1620 (Cambridge 1998); C. Lindberg, *Beyond charity. Reformation initiatives for the poor* (Minneapolis 1993); T. Fehler, *Poor relief and protestantism. The evolution of social welfare in sixteenth-century Emden* (Aldershot 1990); K.A. Lynch, *Individuals, families, and communities in Europe, 1200-1800* (Cambridge 2003) 103-136; B. Tierney, *Medieval poor law. A sketch of canonical theory and its application in England* (Berkeley/Los Angeles 1959).

4 P. Bonenfant, 'Les origines et le caractère de la réforme de la bienfaisance publique aux Pays-Bas sous le règne de Charles-Quint', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* (1926) 207-230.

5 W. Prevenier, 'Synthese van het colloquium', in: A. Arnould (red.), *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (Ancien Régime)* (Brussel 1984) 719-743; A. Tervoort, 'To the honour of God, for concord and the common good'. Developments in social care and education in Dutch towns (1300-1625)', in: M. van der Heijden e.a. (red.), *Serving the urban community. The rise of public facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 89-106.

6 Lynch, *Individuals*, 103-136.

7 M. van der Heijden, 'Introduction: New perspectives on public services in early modern Europe', *Journal of Urban History* (2010) 271-284; I. van der Vlis, *Leven in armoede. Delftse bedeelden in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2001); M. van der Burg e.a., 'Introduction. The rise of public facilities in the Low Countries, 1400-1800', in: M. van der Heijden e.a. (red.), *Serving the urban community*, 7-20; Tervoort, 'To the honour of God'; E. van Nederveen Meerkerk en G. Vermeersch, 'Reforming outdoor relief. Changes in urban provisions for the poor in the northern and southern Low Countries (c. 1500-1800)', in: M. van der Heijden e.a. (red.), *Serving the urban community*, 135-154; C.H. Parker, *The Reformation of community. Social welfare and Calvinist charity in Holland, 1572-1620* (Cambridge 1998); E. van Nederveen Meerkerk, 'Geven na de dood. Liefdadige giften en stedelijke geefcultuur in Utrecht en Zwolle, 1600-1800', *Stadsgeschiedenis* 5 (2010) 129-147; M.H.D. van Leeuwen, 'Logic of charity. Poor relief in preindustrial Europe', *Journal of Interdisciplinary History* (1994) 589-613; S. Cavallo, *Charity and power in early modern Italy. Benefactors and their motives in Turin, 1541-1789* (Cambridge/New York 1995); D. Bornstein, 'The bounds of community. Commune, parish, confraternity, and charity at the dawn of a new era in Cortona', in: N. Terpstra (red.), *The politics of ritual kinship* (Cambridge 2000) 67-81; B. Pullan, *Poverty and charity. Europe,*

private zorg georganiseerd door ambachten en hun armenbussen in de zeventiende en achttiende eeuw, die vooral beschouwd werden in het licht van de demografische groei, de Reformatie en een opkomend verzekeringsidee.⁸

Voor de Zuidelijke Nederlanden is echter nog zeer weinig bekend. Nochtans biedt deze regio een perfecte casus. In vergelijking met andere regio's zoals de Noordelijke Nederlanden was het aanbod van zowel publieke als private armenzorg groot en deden evoluties zoals de oprichting van armenbussen en de hervormingen van bestaande zorgkanalen zich vroeg voor.⁹ Middengroepen stonden sterk en hadden uitgesproken stedelijke idealen, wat regelmatig botste met centrale overheden.¹⁰ Tegelijkertijd bleef de regio, die in tegenstelling tot het goed bestudeerde Italië een grote protestantse invloed onderging, op lange termijn katholiek – in tegenstelling tot de Noordelijke Nederlanden en delen van Duitsland.

In dit artikel zal ik de Brusselse armenzorg van de veertiende tot de vroege zeventiende eeuw vanuit een geïntegreerd perspectief onderzoeken. Centraal staat de vraag welke gemeenschap men bij het geven van armenzorg voor ogen had: wie kreeg in bepaalde organisaties en instellingen toegang tot hulp en wie niet? Vielen de grenzen samen met de stad, een parochie, een corporatie, de familie, het lidmaatschap van een vereniging, en is er in de loop van de bestudeerde periode een evolutie waar te nemen? Ontstond er een idee van een *civic* of *urban community* – het idee van de stad als één (zorg)gemeenschap zoals door Lynch werd geopperd – en hield dit verband met veranderende gedragsvoorwaarden? Om hier zicht op te krijgen zal ik in dit artikel om te beginnen de diverse niveaus van armenzorg vanuit een institutioneel perspectief in kaart brengen, van particuliere en religieuze initiatieven, openbare armenzorg tot armenbussen en privéverzekeringskassen. Verschoof de focus van een particulier (privé) naar een stedelijk (publiek) niveau en ging dit gepaard met processen van bureaucratisering en formalisering? Of moet deze evolutie gezien als een overgang van een dwingende, corporatieve broederschapslogica (dat wil zeggen: verplichte deelname aan een zorgsysteem, voor en door een hele gemeenschap) naar een vrijwillige verzekeringslogica (een vrijwillige deelname aan een zorgsysteem, voor en door een beperkte groep)? Werden

Italy, Venice, 1400-1700 (Ashgate 1994); N. Terpstra, *Lay confraternities and civic religion in Renaissance Bologna* (Cambridge 1995) 171-216.

8 S. Bos, 'Uyt liefde tot malcander'. *Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)* (Amsterdam, 1998); M. Prak, 'Een verzekerd bestaan. Ambachtslieden, winkeliers en hun gilden in Den Bosch (ca. 1775)', in: B. de Vries e.a. (red.), *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden* (Amsterdam, 1992) 49-79; L. van der Valk, 'Gilden, gildenbussen en vrijwillige contracten. De ontwikkeling van de verzekeringsmarkt 1780-1850', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 27 (2001) 175-200; M.H.D. van Leeuwen, *De rijke republiek. Gilden, assuradeurs en armenzorg, 1500-1800* (Den Haag/Amsterdam 2000); M.H.D. van Leeuwen, 'Guilds and middle-class welfare, 1550-1800. Provisions for burial, sickness, old age, and widowhood', *Economic History Review* (2011) 61-90; S. Fröhlig, *Die Soziale Sicherung bei Zünften und Gesellenverbänden. Darstellung, Analyse, Vergleich* (Berlijn, 1976); B.R. McBree, 'Charity and gild solidarity in late medieval England', *Journal of British studies*, 32 (1993) 195-225.

9 B. De Munck, 'Fiscalizing solidarity (from below). Poor relief in Antwerp guilds: between community building and public service', in: M. van der Heijden e.a. (red.), *Serving the urban community*, 168-193; W.P. Blockmans en W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen en problemen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1975) 501-538; P. Bonenfant, 'Hôpitaux et bienfaisance publique dans les anciens Pays-Bas des origines à la fin du XVIIIe siècle', *Annalen van de Belgische Vereniging voor hospitaalgeschiedenis* 3 (1965) 1-194.

10 J. Dumoleyn en J. Haemers, 'Patterns of urban rebellion in medieval Flanders', *Journal of Medieval History* 31 (2005) 369-393; K. Van Honacker, 'De politieke cultuur van de Brusselse ambachten: conservatisme, corporatisme of opportunisme', in: C. Lis en H. Soly (red.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen 1500-1800* (Brussel 1994) 197-228.

deze bewegingen *top down* vanuit een overheid aangestuurd of werden ze *bottom up* in gang gezet? Vervolgens zal ik ingaan op drie aspecten van gemeenschapsafbakening in de armenzorg: lidmaatschap, geografische of herkomstvoorwaarden en gedragsvoorwaarden.

Brussel kende een dynamiek die haar de ideale casus maakt voor deze studie. Brabant was in deze periode een dichtbevolkt en verstedelijkt gebied waar steden en corporatieve groepen op hun autonomie stonden. Bovendien kende de stad een belangrijke invloed van het protestantisme – van 1577/1580 tot 1585 stond de stad zelfs onder calvinistisch bestuur en werd de katholieke religie een tijdlang verboden – maar bleef ze uiteindelijk katholiek.¹¹ Dit onderscheidt haar zowel van de Noord-Nederlandse en Duitse steden, waarvoor veel onderzoek is verricht naar het verband tussen armenzorg en de Reformatie, als van de eveneens goed bestudeerde Italiaanse steden, die overwegend katholiek bleven.¹² De sociale context van Brussel in deze periode is al even interessant. De in de middeleeuwen dominante lakenindustrie geraakte in verval en in de plaats kwam de focus te liggen op luxe- en nijverheidsgoederen. Doordat de stad in deze periode uitgroeide tot de belangrijkste residentiestad van de Nederlanden, werd de vraag naar luxegoederen nog versterkt. Dat had zijn weerslag op de sociale samenstelling van de bevolking. In tegenstelling tot een stad als Antwerpen bleef de sociale polarisatie in de zestiende eeuw relatief beperkt. De klemtoon lag immers op kleinschalige, hooggeschoolde en goedbetaalde ambachtssectoren, niet op geproletariseerde industriële sectoren.¹³ Het loont de moeite na te gaan of deze verschuiving invloed had op de armenzorg en de gemeenschapsvorming in de stad. In hoeverre verschilde Brussel van een sterk groeiende, maar geproletariseerde stad als Antwerpen¹⁴ en van een stad als Brugge,¹⁵ die een eeuw vroeger een soortgelijke evolutie van textiel- naar luxenijverheid had doorgemaakt? Een periodisering van 1300 tot 1640 laat toe zowel vroege initiatieven zoals godshuizen en broederschappen te identificeren als de invloed van de Katholieke Reformatie in kaart te brengen.

Om zicht te krijgen op het geheel aan armenzorg dat in Brussel bestond, selecteerde ik van elk formeel type zorgsysteem één of enkele instellingen. Daarbij hield ik rekening met het belang, de diversiteit en de representativiteit binnen elk type, de gelaagdheid van de zorg die een instelling aanbood, en wat de bronnenoverlevering toelaat. Zo kwam ik terecht bij de Heilige-Geesttafel van de St.-Goedeleparochie (de oudste en belangrijkste parochie van de stad), de caritatieve St.-Elooisbroederschap (de enige van

11 G. Marnef, 'Het protestantisme te Brussel', *Tijdschrift voor Brusselse Geschiedenis* 1 (1984) 57-81.

12 O.m. Grell en Cunningham, *Health Care*; Parker, *The Reformation*; Bos, 'Uyt liefde'; Pullan, *Rich and poor*; T. Fehler, *Poor relief and protestantism. The evolution of social welfare in sixteenth-century Emden* (Aldershot 1999); N. Terpstra, 'Confraternities and public charity. Modes of civic welfare in early modern Italy', in: J.P. Donnelly en W. Maher, *Confraternities and catholic reform in Italy, France and Spain* (Missouri 1999) 97-121; C.F. Black, *Italian confraternities in the sixteenth century* (Cambridge, 1989) 130-233; C. Lindberg, *Beyond charity. Reformation initiatives for the poor* (Minneapolis 1993).

13 E. Aerts en F. Daelemans, 'Sociaal-economische aspecten van het 16de-eeuwse Brussel', *Tijdschrift voor Brusselse Geschiedenis* 1 (1984) 5-41; G. Dumont en A. Uytterbrouck (red.), *Bruxelles. Mille ans de vie quotidienne* (Brussel 1979).

14 H. Soly, 'Continuity and change. Attitudes towards poor relief and health care in early modern Antwerp', in: Grell en Cunningham (red.), *Health care*, 84-107; B. De Munck, 'Fiscalizing solidarity'.

15 A. Dewitte, 'Poverty and poverty control in Bruges between 1250 and 1590', *City* 8/2 (2004) 258-265; J. Haemers en W. Ryckbosch, 'A targeted public. Public services in fifteenth-century Ghent and Bruges', *Urban history* 37 (2010) 203-225.

dat type in Brussel dat ons bekend is), zeven godshuizen zowel voor vrouwen als voor mannen (hun oprichtingen verspreid over de tijd),¹⁶ en de armenzorg aangeboden door acht ambachten (de bakkers, meerseniers, schippers, oudschoenmakers, nieuwschoenmakers, schilders, smeden en mesmakers). Mijn aandacht zal bovendien uitgaan naar de *Overcaritaet*, een overkoepelend zorgorgaan dat werd opgericht in 1539. Vanuit de literatuur maak ik tot slot de vergelijking met hospitalen en andere armenzorginstellingen.

Van elk van deze instellingen heb ik alle ordonnanties, reglementen, rekwesten en briefwisseling doorgenomen, de ambachts- en busrekeningen geraadpleegd om de normen aan de praktijk te toetsen,¹⁷ en wanneer dat relevant was ook processen en schenkingsaktes bestudeerd. Hoewel ordonnanties, maar ook rekeningen en briefwisseling geen getrouwe weergave zijn van de werkelijkheid, kan door *close reading* – en met de nodige reserve – toch nagegaan worden hoe het doelpubliek werd omschreven en hoe verschillende instellingen in relatie tot elkaar, de stad en de bevolking stonden.

Armenzorg in Brussel: een gelaagd geheel

Gasthuizen, Heilige-Geesttafels en broederschappen

Anno 1300 bestonden er in Brussel, net als in andere steden in de Nederlanden, drie soorten instellingen die de zorg voor armen op zich namen: gasthuizen, Heilige-Geesttafels en broederschappen. Gasthuizen of hospitalen, opgericht vanaf de jaren 1120, hadden een vrij algemene functie, maar waren overwegend bedoeld voor het opvangen van arme reizigers en (iets later) zieken.¹⁸ Vanaf de dertiende eeuw waren er in Brussel zes Heilige-Geesttafels actief, die van de St.-Goedeleparochie zeker vanaf de eerste helft van de eeuw.¹⁹ De Heilige-Geesttafel hield bedelingen en begrafenissen voor ‘huijsarmen’, vaste inwoners van de parochie.²⁰

Vanaf 1350 en vooral in de loop van de veertiende, vijftiende en zeventiende eeuw werden er in Brussel een dertigtal godshuizen voor bejaarden opgericht die elk plaats boden aan enkele inwonende ouderen. Meestal werden ze gesticht door rijke burgers en waren ze gericht op vrouwen, hoewel er ook enkele voor mannen en koppels bestonden. Sommige godshuizen hielden ook bedelingen aan andere, niet gespecificeerde armen, meestal als uitvoering van fundaties die hen daartoe waren toegewezen. Echte opvang was niet bestemd voor de allerarmsten, maar voor een goed geïntegreerde middenklasse, aangezien men over een netwerk moest beschikken om een van de beperkte

16 Godshuis Bacx (1351), St. Salvator (meerseniers) (1424), Twaalf Apostelen (1434, reglement 1451), St. Aubert (bakkers) (1455), Elisabeth van Hongarije (1488), Vanden Bempde (1602), Vanderhaegen (1620).

17 Rekeningen van schippers, nieuwschoenmakers en bakkers. Steekproeven van drie jaren per 30 jaar, waarin werd nagegaan wie of welke groep mensen hulp kreeg, onder welke voorwaarden en op welke momenten, wat het woordgebruik was enzovoort.

18 A.M. Bonenfant-Feytmans en P. Bonenfant, ‘Aperçu sur l’histoire de l’assistance publique à Bruxelles’, in: *Le patrimoine artistique de l’assistance publique de Bruxelles* (Brussel 1950) 7–9; P. Bonenfant, ‘Les premiers “hospitia” de Bruxelles au XIIe siècle’, *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis* 11 (1973) 3–25; P. Bonenfant, *Cartulaire de l’hôpital Saint-Jean de Bruxelles* (Brussel 1953).

19 Bonenfant-Feytmans en Bonenfant, ‘Aperçu’, 8; C. De Geest, ‘Les distributions aux pauvres assurées par la paroisse Sainte-Gudule à Bruxelles au xve siècle’, *Annalen van de Belgische Vereniging voor hospitaalgeschiedenis*, 7 (1969) 41–84; D. Guillardian, ‘Les Tables des pauvres. Une voie spécifique aux anciens Pays-Bas?’, *Publications de la Section historique de l’Institut Grand-ducal de Luxembourg* (2008) 257–276.

20 O.C.M.W.-archief Brussel (OAB), Bienfaisance (B), 177 (1461).

Afbeelding 1: Zegel van de Heilige-Geesttafel van St. Goedele, ca. 1650 (O.C.M.W.-archief Brussel, MA.002).

plaatsen toegewezen te krijgen. Het discours in ordonnanties en rekeningen maken ook duidelijk dat er enkel plaats was voor keurige huisarmen. Voor rijkere was toetreden tot een godshuis financieel gezien dan weer niet opportuun. Een inwoner moest immers niet alleen aan allerlei strenge gedragsregels voldoen zoals gehoorzaamheid en 's avonds vroeg binnen zijn, hij moest ook al zijn bezit nalaten aan het godshuis. Dit laatste zal familieleden met het vooruitzicht op een erfenis aangespoord hebben zelf in de zorg voor hun familielid te voorzien.²¹

Al voor 1304 bestond er een liefdadige St.-Elooisbroederschap – voor zover bekend de enige van dit type in Brussel –,²² die opgericht was door een of enkele beroepsgroepen.²³ Op dat moment bestonden er in Brussel nog geen officiële ambachten. In 1282 en opnieuw in 1306 verbood het stadsbestuur beroepsgroepen nog een ambacht te vormen. Pas na 1363 werden de eerste volwaardige ambachten opgericht en kregen ze een plaats in het stadsbestuur. De St.-Elooisbroederschap werd wel getolereerd, mogelijk omdat ze zich beperkte tot religieuze en caritatieve activiteiten en tot 1363 vermeed haar ambachtskarakter te benadrukken.²⁴ De broederschap organiseerde begravenissen en bedelingen voor leden die later uitgebreid werden naar een ruimere

²¹ OAB, Hospices (H), 878, H.1209, H.1354; Stadsarchief Brussel (SAB), N1367, N1397; Rijksarchief Anderlecht (RABA), Kerkelijk Archief (KA), 10527-10528.

²² Wel stond er een H.-Geestbroederschap aan de oprichting van het St.-Janshospitaal, maar deze lijkt al in 1211 verdwenen. Bonenfant, *Cartulaire*, 10-13.

²³ OAB, B.1278; A. Libois, 'La confrérie de Saint-Eloy de Bruxelles, des origines à 1477', *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis* 5 (1967) 45-75; 6 (1968) 29-77; 7 (1969) 85-112.

²⁴ Over de relatie ambachten-stad: K. Van Honacker, 'Bestuursinstellingen van de stad Brussel (12de eeuw-1795)', in: R. Van Uytven e.a. (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (Brussel 2000) 395-399 en 413-424; F. Favresse, 'Considérations sur les premiers statuts des métiers bruxellois', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 37 (1959) 919.

groep huisarmen. Hoewel er aanwijzingen zijn dat in het begin enkel smeden en mogelijk bakkers aangesloten waren bij de broederschap, maakten er volgens het reglement van 1363 zeven beroepsgroepen deel van uit: de smeden, de goudsmeden, de schilders, de zadelmakers, de spoomakers, de mesmakers en de bakkers. Naarmate ambachten officiële erkenning kregen en ze zelf armenzorg, religieuze en sociale activiteiten konden organiseren, verwaterde de band met de St.-Elooisbroederschap.²⁵ Soortgelijke caritatief-religieuze preambachtsbroedersschappen, die vaak ook door de smeden gevormd werden, bestonden ook elders in de Nederlanden en daarbuiten, al verdwenen ze vaak zodra er een officieel ambacht werd opgericht.²⁶

Tegenstrijdige transformaties?

Dit brengt ons meteen bij de meest opvallende verschuiving in de armenzorg in de veertiende en vijftiende eeuw. Ambachten – de meesten werden opgericht tussen 1363 en 1421 – bouwden op velerlei manieren een zorgsysteem uit voor hun leden. Een ambacht bood in eerste instantie economische bescherming door het afdwingen van monopolies en het tegengaan van al te grote verschillen tussen meesters onderling. Elk Brussels ambacht organiseerde bovendien een jaarlijkse requiemmis voor gestorven ambachtslieden en in veel gevallen ook hun vrouwen en kinderen. Leden betaalden doorgaans hun eigen begrafenis, maar konden wel rekenen op een begrafenismis aan het ambachtsaltaar met het ambachtsdoodskleed (‘pelle’) en op de aanwezigheid en gebeden van hun collega’s.²⁷ Sommige ambachten organiseerden al vroeg formele armenzorg voor hun leden. Al in 1402 werden er bedelingen gehouden in de meersenierskapel.²⁸ Ook het schippersambacht tekende nog voor haar busoprichting in 1465 enkele ziekte-uitkeringen op in haar rekeningen.²⁹ Het meerseniersambacht en het bakkersambacht hadden vanaf 1424 en 1455 bovendien een eigen godshuis, waarvan ze het bestuur en de bewoners benoemden. De meerseniers hadden op dat moment zeker een ambachtsarmenkas, want hiermee bekostigden ze hun godshuisstichting.³⁰ Ambachten droegen niet bij tot armenzorg voor niet-leden, op occasionele bedelingen op de jaardag na die, zoals blijkt uit hun rekeningen, niet in verhouding stond tot de andere uitgaven van die dag zoals de misviering en de maaltijd.³¹

In de tweede helft van de vijftiende eeuw werden door verschillende ambachten (minimum 22) kort na elkaar zieken- of armenbussen opgericht of geformaliseerd. Een deel van deze oprichtingsordonnanties waren slechts formalisering van zorgsystemen die voorheen informeel of in een andere vorm bestonden, maar een deel van de ordonnanties spreekt expliciet over een nieuwe oprichting (tabel 1). Deze bussen voorzagen uitkeringen voor ambachtslieden die door ziekte of ouderdom niet konden werken.³²

25 De ambachten verwezen vanaf de vijftiende eeuw nog nauwelijks naar de St.-Elooisbroederschap en vice versa. Beiden opereerden grotendeels los van elkaar en ook was hulp niet langer voorbehouden aan ambachtslieden. OAB, B.1276; SAB, N88.

26 C. Wyffels, *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant* (Brussel 1951) 122-145.

27 G. Des Marez, *L'organisation du travail à Bruxelles au XVe siècle* (Brussel 1904) 426-433.

28 RABA, KA.10675 (1402); RABA, Gilden (G), 728 (1424); SAB, L.759a (1474); RABA, G.676, f°14r-15v (1484).

29 RABA, G.32 (1463, 1464).

30 RABA, G.728; OAB, H.1208.

31 RABA, G.518 (1628-1630); RABA, G.35 (1600, 1629, 1630).

32 Des Marez, *L'organisation*, 439-468.

Tabel 1. Oprichting armenbussen van de acht geselecteerde Brusselse ambachten.

	<i>Forma- lisering</i>	<i>Oprich- ting</i>	<i>Initiatief</i>	<i>Waarvoor</i>	<i>Andere zorg ambacht</i>
<i>Mesmakers</i>		1457	Ambacht	Ziekte en ouderdom, vrij ruim	
<i>Schippers</i>	1465		Ambacht	Ziekte en soms armen	Occasioneel aalmoezen
<i>Nieuw- schoenmakers</i>	1467		Leden	Arme zieken	Begrafenis leden en kinderen bijwonen, brooddeling feestdag
<i>Oud- schoenmakers</i>		1470	Ambacht	Arme zieken en ouderen	
<i>Smeden</i>	1473		Ambacht?	Ziekte en ouderdom, vrij ruim	
<i>Meerseniers</i>		1473	Leden	Ziekte en begrafenis(mis), arm en rijk	Kapel (>1402), godshuis m/v (1424), begrafenis bijwonen (1467)
<i>Schilders</i>		1474	Ambacht	Ziekte en begrafenis(mis), arm en rijk	Begrafenis bijwonen (1453, nadien bus)
<i>Bakkers</i>	Geen reglement, zeker >1509			Ziekte	Godshuis v (1455)

Bron: SAB, N1447, f°45v-47r, f°49v-51v, f°53r-54r, f°80v-82v, f°98r-v, f°112v-114v, f°125v-129r; RABA, G.7, f°22v-23r; RABA, G.32-35, G.45-46, G.220, G.514-518, G.526, G.679, G.728, KA.10675; OAB, H.1208.

Hun discours en regelgeving was niet gebaseerd op verticale patronagerelaties, maar op horizontale wederkerigheidsrelaties. Het was een verzekering tegen armoede, geen armenzorg in de strikte zin van het woord (dat wil zeggen: armen die hulp kregen van meerbedeelden zonder dat ze verwachtten deze rollen ooit om te keren). Enkel mensen van een vergelijkbare sociale stand konden immers deelnemen, wat wellicht de door de bussen georganiseerde (en betaalde) sociale activiteiten zoals maaltijden verklaart. Iedereen betaalde hetzelfde lidgeld en kreeg dezelfde uitkering (behalve bij de mesmakers, waar vrouwen een lagere uitkering kregen dan mannen). Pas na een wachttermijn van één tot vier jaar had een nieuw lid recht op een uitkering. Zowel armen als rijken kregen een uitkering, of ze die nu nodig hadden of niet (behalve bij de oud- en nieuw-schoenmakers) (tabel 1).

Waarom werden Brusselse armenbussen juist in de tweede helft van de vijftiende eeuw opgericht of geformaliseerd? Een eenzijdige vraaggestuurde verklaring als waren er in deze periode meer armen³³ volstaat niet. Armenbussen werden immers zowel in economisch minder gunstige jaren als in jaren van groei opgericht, en zowel in sectoren die het voor de wind ging als in sectoren waar dat niet het geval was. Gezien de chronologie houdt ook een verklaring die uitgaat van zestiende-eeuwse fenomenen als de Reformatie en de religieuze hervormingen die toen plaatsvonden geen stand.

33 Ibidem, 440-441.

Belangrijker waren wellicht de sociale aspiraties van een groeiende middenklasse van relatief welvarende ambachtslieden, tewerkgesteld in de bloeiende luxe- en nijverheidsproductie. Dat het voor veel ambachtslieden belangrijk was niet te hoeven terugvallen op openbare armenzorg of bedelen, blijkt uit de aanhef van heel wat buswetten.³⁴ Mogelijk zorgde het verharde discours tegen bedelaars en openbaar bedeeden ervoor dat het voor ambachtslieden belangrijker werd zich van deze groepen te distantiëren. Ook de demografische groei van de stad en haar ambachten in de vijftiende eeuw kunnen een rol hebben gespeeld. Aangezien dit deels door migratie gebeurde, kwamen vertrouwensbanden en informele afspraken mogelijk onder druk te staan, wat de behoefte aan formelere regels kan verklaren. Ook elders en in andere periodes blijkt demografische groei te hebben geleid tot de formalisering van ambachtsarmenzorg.³⁵ Ten slotte kon geldtekort ambachten ertoe aanzetten hun hulp en vooral de betaling van lidgelden te formaliseren, zoals ze zelf ook regelmatig aangaven in de aanhef van hun buswetten en wordt bevestigd in hun rekeningen.³⁶

Een tweede belangrijke verschuiving die in de vijftiende en zestiende eeuw plaatsvond staat op het eerste gezicht haaks op de oprichting van ‘verzekeringskassen’. Al in de vijftiende eeuw won de stad geleidelijk aan invloed in de armenzorg.³⁷ In 1447 kreeg de stad controle over de aanstelling van overweesmomboren (die de voogdij over weeskinderen verzorgden), de rekeningen van gast- en godshuizen en de benoeming van momboren in het bestuur van de St.-Elooisbroederschap en de Heilige-Geesttafels – wat in 1448 bevestigd werd door de paus.³⁸ Ook daarbuiten wist de stedelijke overheid soms haar invloed te laten gelden. In 1423 probeerde de stad het verval van de lakenindustrie tegen te gaan door werklozen aan te zetten tot werk in die sector.³⁹ Omwille van de crisis dwong de stad de Heilige-Geesttafels in 1482 om de bedelingen te verhogen, ten nadele van de verloning van het parochiepersoneel.⁴⁰

In de zestiende eeuw zou deze evolutie zich doorzetten. Tussen 1531 en 1539 werd de *Overcaritaet* opgericht, die alle particuliere armeninstellingen van de stad (behalve armenbussen) controleerde en reguleerde. Het dagelijkse bestuur van armenzorginstellingen bleef in handen van particulieren, maar die werden nu gecontroleerd door vier overcaritaetmeesters en per parochie particuliere caritaetmeesters. De overcaritaetmeesters konden bovendien een deel van de inkomsten van de Heilige-Geesttafels herverdelen over de verschillende parochies. Voorts bepaalden ze wie mocht bedelen en organiseerden ze de zorg voor wezen en armenscholen en vanaf het einde van de zestiende eeuw ook voor ‘spelen’.⁴¹

34 Bijvoorbeeld mesmakers: ‘Om te verhuedenen dat egheen meester oft meestersse (...) vortane broot en souden dorven bidden of schemic dair om gaen’ (1457), en smeden (1473). SAB, N1447, f°53r-54r, f°112v-114v.

35 De Munck, ‘Fiscalizing solidarity’; Bos, ‘*Uyt liefde*’.

36 Bijvoorbeeld schippers: SAB, N1447, f°63r-64r; RABA, G.32.

37 C. Dickstein-Bernard, ‘La mise sous tutelle des institutions de secours bruxelloises par le magistrat urbain au xve siècle’, *Cahiers Bruxellois* 37 (1999-2003) -18; Idem, ‘La réforme de la comptabilité des secours bruxelloises par Jean van Aa, visiteur des comptes de la ville (1447-1452)’, in: F. Daelemans en A. Vanrie (red.), *Bruxelles et la vie urbaine. Archives, Art, Histoire* (Bruxelles 2001) 187-208.

38 SAB, L409 (1448); OAB, B.177 (1477); OAB, B.1276 (1447).

39 F. Favresse, ‘Actes inédits du Magistrat et de la gilde de Bruxelles’, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 112 (1947) n°25.

40 OAB, B.177 (1482).

41 OAB, B.3-6, B.17, B.20, B.177; SAB, L409, L412; RABA, KA.10255-10262; P. Bonenfant, ‘Les origines et le caractère de la réforme de la bienfaisance publique aux Pays-Bas sous le règne de Charles-Quint’, *Revue Belge de Philologie*

Afbeelding 2: Peeter Meert, De overcaritaetmeesters delen brood en kleren uit, 1644 (O.C.M.W.-collectie Brussel, Oud fonds, Vondelingen, T.3).

Tegen het einde van de zestiende eeuw leidde dit stedelijke systeem tot conflicten tussen katholieken en calvinisten. Toen de calvinisten vanaf 1580 de overhand kregen in het stadsbestuur, hoopten ze controle te krijgen over de armenzorg van de katholieke Heilige-Geesttafels, die ze ervan beschuldigden geen hulp te geven aan protestanten. De Heilige-Geesttafels ontkenden dat ze protestanten hulp weigerden en uitten hun vrees dat de gereformeerde diakens vervolgens katholieken zouden benadelen en dat het splitsen van armenzorg de godsdiensttwisten alleen maar zou aanscherpen. Er zouden immers twee rivaliserende zorggemeenschappen gecreëerd worden binnen de stadsgemeenschap.⁴² In 1581 besliste het stadsbestuur de armenzorg toch te herorganiseren, zonder de (zorg)gemeenschap te zeer te versplinteren. Binnen elke parochie zouden naast katholieke aalmoezeniers (een samenvoeging van huisarmmeesters en ca-

et d'Histoire 5 (1926) 207-230; P. Bonenfant, *La création à Bruxelles de la Suprême Charité (1539)* (Brussel 1939).

⁴² OAB, B.177 (1580-1581). 'Dat daer toer alle aelmoessen ende charitaeten ter eenre ende ter andere zijden zouden geschapen wesen te cesserren, gemerct die van den gereformeerder religie niet en soudon willen gheven tot behoef van de armen van den roomscher religien, noch die van der roomscher religien yet tot behoef van den armen van den voers. gereformeerde religien [etc.]' (1580).

ritaetmeesters) calvinistische diakens en armbezorgers komen te staan. Bezit van beide kampen kwam in één fonds terecht dat diende voor zowel katholieke als calvinistische armen 'sonder respect te moeghen vrighen van wat religie de armen zijn, oft onder tdecxel van verscheijdentheijt van religie int uuijtdelijlen van de aelmoesene eenich faveur of affgonste te moeghen thoonen'. In 1585 kwam de stad terug onder katholiek bestuur en werden de hervormingen ongedaan gemaakt.⁴³

Wat in deze discussie opvalt is dat beide groepen vanuit een stedelijk kader vertrokken, eerder dan te streven naar armenzorg volgens confessionele lijnen. Het ziet er dus naar uit dat de armenzorg in Brussel althans voor een deel vanuit een *civic*- of *urban-community*-idee werd georganiseerd: het idee van de stad als één (zorg)gemeenschap. Wat veranderde er precies met betrekking tot het afbakenen van de gemeenschap in de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw?

Het afbakenen van de gemeenschap

Lidmaatschap

Doordat de focus lange tijd op de openbare armenzorg lag, bleven verenigingen die enkel armenzorg organiseerden voor hun eigen leden lang buiten beeld. In private armenzorg en verzekeringssystemen was lidmaatschap een vereiste (zoals in zorg door ambachten).⁴⁴ Maar wat was de betekenis van het lidmaatschap en wie kon lid worden? In de loop van de late middeleeuwen en vroegmoderne periode lijkt er, in tegenstelling tot wat Van Leeuwen en Bos suggereren, geen rechtlijnige evolutie te zijn geweest van een solidariteitssysteem naar een modern verzekeringssysteem, gebaseerd op privatisering van armenzorg met vrijwillige toetreding.⁴⁵ Twee evoluties suggereren dat in veel gevallen net het omgekeerde gebeurde: van onderuit opgerichte privéverzekeringsbussen met vrijwillige leden evolueerden tot stedelijke, openbare bedelingsinstellingen of tot verplichte bussen die nauw verbonden waren met het ambacht of de stad (waar solidariteit werd opgelegd om een corporatieve en *civic* gemeenschap te vormen). Als we vervolgens kijken wie lid kon worden valt op dat armenbussen in de loop van de lange zestiende eeuw steeds exclusiever werden, dus dat naast het groeiend belang van een stedelijk en corporatief kader ook sociale polarisatie de grenzen bepaalde.

De St.-Elooisbroederschap evolueerde tussen de veertiende en zestiende eeuw van een private busbroederschap naar een min of meer openbare en stedelijke bedelingsinstelling waarin lidmaatschap van geen tel meer was. In oorsprong was de broederschap een soort armenbus met leden uit enkele ambachten, die sociaal-religieuze activiteiten, bedelingen en begrafenissen voor arme en zieke leden voorzag.⁴⁶ In het nieuwe reglement van 1447 was er echter geen sprake meer van leden, noch van begrafenissen of sociale activiteiten. Bedelingen waren nu voorbehouden aan alle 'rechten huysarmen' en de zeven ambachten moesten het bestuur delen met het stadsbestuur.⁴⁷ Van de oorspronkelijke zeven ambachten vermeldden enkel de smeden bij hun busoprichting

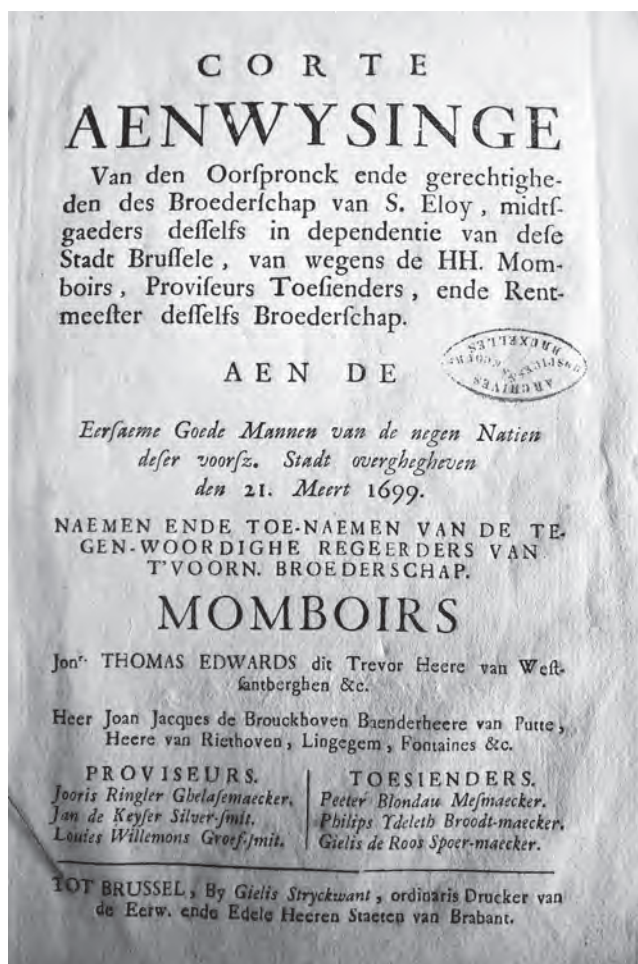
43 OAB, B.3, B.177 (1580-1582).

44 Ambachten waren weliswaar publieke instellingen maar hadden (zorg)voorzieningen voor en door een beperkt privé-publiek.

45 O.m. Van Leeuwen, *De rijke republiek*; Bos, 'Uyt liefde'.

46 OAB, B.1276 (1308, 1363).

47 OAB, B.1276 (1447).

Afbeelding 3: 'Corte aenwysinghe van den oorspronck ende gerechtigheden des broederschap van S. Eloy', 1699 (O.C.M.W.-archief Brussel, B.1284).

de St.-Elooisbroederschap – nog wel in het verband met het combineren van busuitkeringen met openbare armenzorg. Mogelijk was ze overbodig geworden van zodra haar leden na 1363 een officieel ambacht konden oprichten.⁴⁸

Een soortgelijke evolutie vond plaats binnen armenbussen, die in verschillende gevallen aanvankelijk van onderop en min of meer los van het ambacht werden opgericht, maar in toenemende mate verplicht werden en verbonden aan het ambacht. In tegenstelling tot wat in veel andere steden en latere periodes het geval was, werden Brusselse bussen niet altijd *top down* door het ambacht opgericht (als afsplitsing van het ambacht). De bussen van de meerseniers en nieuwschoenmakers waren het initiatief van *enkele* ambachtslieden, ook al was er in het geval van de meerseniers al andere ambachtsarmenzorg (bedelingen door de kapel, die nog een tijd parallel bleven bestaan naast de bus). Aanvankelijk stond de organisatie bijgevolg min of meer los van het

⁴⁸ SAB, N1447, f° 53r-54r, 74r, 107r, 113v, 123v, 125v-129r.

ambachtsbestuur, maar de twee bussen ontwikkelden in de loop van de zestiende eeuw een nauwere band met hun ambacht, tot lidmaatschap van de armenbus en het ambacht samenvielen.⁴⁹

Tabel 2. Lidmaatschapsvereisten in de geselecteerde Brusselse armenbussen.

		Meesters/ sen	Wedu- wes	Leerlingen/ gezellen	Echt- genotes	Ver- plicht	Iedereen aangesloten
Mesmakers (1457)		x	/	/	/	nee	Merendeel, maar niet iedereen (deel wil niet)
Schipers (>1465)		x	x	/	/	ja	ja
Nieuwschoenmakers (>1467)		1467: x >1614: grote bus	x	1467: x >1614: kleine bus	NL	<1596	Waarschijnlijk niet
Oudschoenmakers (1470)		x	/	/	NL	<1479	1470-1479: bij ambachtsgeld, maar uittreden kan
Smeden (>1473)		x	x	?	NL	nee	?
Meersenijs	Kapel (>1402)	x	x?	x?	x?	ja	Ja, via lidmaatschap ambacht
	Bus (1473)	x	x	/	L/NL	<1533	1473 niet, vanaf 1533 wel
Schilders (1474)		x	x	?	L/NL	ja	Inbegrepen in ambachtsgeld, maar uitzetting mogelijk
Bakkers (>1509)		x	x	x (zeker tot 1623)	L?/NL	<1582	Vanaf 1522 inbe- grepen in ambachts- geld, maar pas vanaf 1582 verplicht

L: echtgenotes zelf lid en volwaardige uitkering. NL: echtgenotes zelf geen lid, maar wel uitkering.
Bron: SAB, N1447, f°45v-47r, f°49v-51v, f°53r-54r, f°80v-82v, f°98r-v, f°112v-114v, f°125v-129r; RABA, G.7, f°22v-23r;
RABA, G.32-35, G.45-46, G.220, G.526, G.514-518, G.679, G.728, KA.10675; OAB, H.1208.

In slechts drie van de negen bussen was lidmaatschap al bij oprichting verplicht. Niet alle ambachtsleden die konden toetreden tot de bus deden dat ook.⁵⁰ In de loop van de zestiende eeuw maakten alle ambachten het buslidmaatschap verplicht.⁵¹ In eerste instantie werd het businkomgeld gekoppeld aan het ambachtsinkomgeld.⁵² Toen

49 ‘Met sommigen van der goeden liden der voers. meerslieden (...) een bruederscap gemaict (...) welke ordinantie een groot deel van den gesellen des selfs ambachts onbedwongen ende met huere vrien wille aengenomen hebben’ (1473), RABA, G.679; RABA, G.676, f°54r-55r; SAB, L759a. Nieuwschoenmakers: SAB, N1447, f°80v-82v (1467).
50 Bijvoorbeeld mesmakers: ‘de meesteren ende meesterssen (...) die int vors. geselschap niet en willen comen, moegen dair uut bliven’ (1457). SAB, N1447, f°53r-54r.
51 Van de mesmakers- en smedenbus zijn geen gegevens bewaard voor deze periode.
52 Bij de oudschoenmakers gebeurde dat in 1470, bij de bakkers in 1520.

bleek dat er nog steeds meesters waren die niet in de bus bleven, werd ook uittreden verboden (tabel 2).⁵³ De oprichting van armenbussen was dus een privatisering van de voorheen overwegend publieke (parochiale) hulp, maar na hun oprichting evolueerden armenbussen verder in de omgekeerde richting – van privé naar publiek. Ook was er binnen deze ambachten een verschuiving van vrijwillige privéverzekeringsbussen naar verplichte ambachtbussen, en niet van een solidariteitsidee (iedereen draagt bij voor armen, verplicht) naar een verzekeringsidee (vrijwillig).

De derde evolutie was een toenemende exclusiviteit met betrekking tot gezellen en leerlingen. Ambachtzorgsystemen waren vanaf het begin voorbehouden aan ambachtlieden, maar niet altijd exclusief aan meesters. Weduwes werden meestal toegelaten, echtgenotes konden soms volwaardig lid worden, maar genoten meestal via hun man al recht op een (weliswaar lagere) uitkering. De helft van de armenbussen stond expliciet open voor leerlingen en gezellen (tabel 2). De schippers hadden geen leerlingen en het is niet duidelijk wie in het bakkersgodshuis terecht kon, maar de beslissing lag bij het ambacht.⁵⁴ In het meerseniersgodshuis waren plaatsen voorbehouden aan mensen die minstens acht jaar in het ambacht waren, zowel mannen als vrouwen. Of daar ook gezellen onder vielen is niet helemaal duidelijk.⁵⁵

In de loop van de lange zestiende eeuw werden gezellen echter in toenemende mate uitgesloten van het armenbuslidmaatschap. De oprichting van een armenbus op zich kon al een exclusivering inhouden. Wanneer een bus werd geformaliseerd om conflicten te vermijden, kan dat erop wijzen dat in de vijftiende eeuw mensen die de bus liever uitsloot aanspraak maakten op hulp.⁵⁶ In het geval van de meerseniers was er al voor 1402 een ambachtsskapel die waarschijnlijk armenzorg voorzag voor alle ambachtlieden, inclusief leerlingen en gezellen, die immers net als meesters een kapelbijdrage betaalden.⁵⁷ In 1473 besloten enkele meesters echter om naast deze kapel een bus op te richten die enkel openstond voor meerseniersmeesters en hun echtgenotes en weduwes.⁵⁸ Het meerseniersambacht organiseerde haar armenzorg in toenemende mate via de bus in de plaats van de kapel, tot in 1613 geen sprake meer was van armenzorg door de kapel.⁵⁹ Dit was geen onschuldige omschakeling, want op die manier werden leerlingen en gezellen uitgesloten.

Een dergelijke uitsluiting van leerlingen en gezellen vond ook plaats in andere ambachten. In de zeventiende eeuw stond enkel de bakkersbus nog open voor leerlingen, zoals blijkt uit hun rekeningen.⁶⁰ De bus van de nieuwschoenmakers, waar in 1467 alle leden van knapen tot meesters en zelfs het bestuur op hetzelfde niveau stonden,⁶¹

⁵³ De oudschoenmakers in 1479, de meerseniers in 1533, de bakkers in 1582 en de nieuwschoenmakers in 1596.

⁵⁴ OAB, H.1208 (1455).

⁵⁵ RABA, G.728 (1424).

⁵⁶ Bijvoorbeeld nieuwschoenmakers en smeden, SAB, N1447, f°80v, f°112v.

⁵⁷ RABA, KA.10675 (1402); RABA, G.728 (1424); SAB, L759a (1474); RABA, G.676, f°14r-15v (1484).

⁵⁸ RABA, G.679 (1473).

⁵⁹ Nog zeker in 1484 waren er in de kapel zowel een godshuis als bedelingen: 'Omdat men arme personen, in huwelike sitten ende andere, die alle in de voers. capelle niet geherbercht en connen gewerden, oic van der armen goeden, caritate behoefte te doene', RABA, G.676, f°14r-15v. In 1533 werd de armenbus verplicht verbonden aan het meesterschap en de kapel nog enkel aangeduid met haar religieuze functie, RABA, G.676, f°54r-55r. In een ordonnantie van 1613 komen zowel de armenbus als het godshuis ter sprake, maar het godshuis/kapel niet langer in haar bedelingsfunctie, SAB, L759a.

⁶⁰ RABA, G.146.

⁶¹ 'Een (...) bruederscap, beyde van den meesters gelyc van den knapen', 'alle der goeder lieden oft gesellen inder

hadden hun armenzorg begin zeventiende eeuw gesplitst in een ‘grootte ambusse’ voor meesters en een ‘cleijne ambusse daer vuyt die siecke knapen wordden onderhouden’.⁶² Rond dezelfde periode werd in Brussel de eerste gezellenbus los van het ambachtsbestuur opgericht door de hoedenmakersgezellen (1621). Eind zeventiende en achttiende eeuw volgden er nog meer, vooral in de textiel- en bouw nijverheid.⁶³ Dezelfde beweging deed zich ook voor in andere West-Europese steden.⁶⁴

Geografische voorwaarden

Met betrekking tot de late middeleeuwen blijft de vraag open in hoeverre de stad als *community* belangrijker werd. In wat volgt zullen we zien dat al in de veertiende en vroege vijftiende eeuw een groot deel van de zorg werd voorbehouden aan mensen uit de stad of haar directe omgeving. In de loop van de late vijftiende, de zestiende en de zeventiende eeuw zou die herkomst- of woonplaatsvoorwaarde nog nadrukkelijker worden. Dat gebeurde niet alleen in de openbare armenzorg die in handen kwam van de stedelijke overheden, maar ook in particuliere instellingen, wat verraadt dat de stad niet alleen meer inspraak kreeg, maar ook belangrijker werd als denkkader en mentale horizon.

Al in de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw was een groot deel van de armenzorg voorbehouden aan ‘huijsarmen’: mensen met een vaste woonplaats in de stad of haar onmiddellijke omgeving (de zogenaamde Brusselse Vrijheid).⁶⁵ Niet-Brusselaars konden hun toevlucht wel nemen tot gasthuizen – die bedoeld waren voor pelgrims en passanten – of bedelen, waar voor zover bekend nog geen restricties voor golden.

In de vijftiende eeuw werden extra beperkingen vastgelegd. In 1461 bepaalde de Heilige-Geesttafel dat iemand pas na een half jaar vaste residentie in de parochie recht had op een uitkering (al kan dat ook louter een formalisering geweest zijn).⁶⁶ Wel werd er een kleine jaarlijkse bedeling voorzien aan de ‘vremde sieke van bujten’.⁶⁷ De mensen die in deze periode godshuizen oprichtten, bepaalden ofwel dat hun bewoners uit Brussel of haar omgeving moesten komen ofwel dat ze gekozen werden door de Heilige-Geesttafel, wat op hetzelfde neerkwam. Armenbussen en ambachtsgodshuizen waren grotendeels voorbehouden aan meesters en hun echtgenotes en dus poorters (bij alle ambachten was poorterschap immers een vereiste voor het meesterschap) (tabel

voirs. geselschap wesende, die eens deels meesters ende eens deels knapen van den voirs. nuwenschoemakers ambachte syn’, ‘totten regimente (...) twee meesters van den voirs. nuwenschoemakers ambachte ende twee knapen van den selven ambachte’, SAB, N1447, f°80v-82v (1467). Het is een foute interpretatie van Des Marez dat het hier om een gezellenbus zou gaan, want met ‘gesellen’ werden in de vijftiende eeuw meesters of ambachtslieden in het algemeen bedoeld.

62 RABA, G.506 (1614); RABA, G.518 (1630).

63 E. Huys, *Duizend jaar mutualiteit bij Vlaamsche gilden* (Kortrijk 1926) 341 e.v.; Des Marez, *L’organisation*.

64 De Munk, ‘Fiscalizing solidarity’; Bos, ‘*Uyt liefde*’; C. Lis en H. Soly, ‘De macht van ‘vrije arbeiders’. Collectieve acties van hoedenmakersgezellen in de Zuidelijke Nederlanden (zestiende-negentiende eeuw)’, in: idem (red.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen 1500-1800* (Brussel 1994); A.K.L. Thijs, ‘Religieuze rituelen in het emancipatieproces van Vlaamse en Brabantse handwerksgezellen (zestiende-negentiende eeuw)’, in: Lis en Soly (red.), *Werken volgens de regels*, 231-282.

65 OAB, B.177, H.1209 e.a.

66 ‘Item en sal gheen persoene voirtaene der provenden van den voirs. huijsarmen gheven deilen oft distribueren, zij en hebben ten minsten in de prochie van sinte Goedelen buijkvast gewoont een half jaar lanck’ (1461). OAB, B.177.

67 OAB, B.177 (1461).

3). De mesmakersbus bepaalde bovendien dat leden in Brussel moesten wonen. Er waren weliswaar nog heel wat armenbussen waar ook leerlingen en gezellen welkom waren, maar hoewel poorterschap voor hen geen vereiste was, ondergingen ze wel een grondige ‘integratie’ tijdens hun leertijd (veel leerlingen woonden in bij hun meester). Bovendien werd bij alle armenbussen een wachttermijn ingesteld, zodat leden tegen de tijd dat ze recht hadden op een uitkering sowieso minstens een jaar in de stad woonden (tabel 2).

Tabel 3. Residentieplicht in de Brusselse armenzorg, 1300-1640

		1300-1400	1400-1450	1450-1531	1531-1600	1600-1618	1618-1640
	gasthuizen	geen			min. 1 jaar in Brusselse Vrijheid + vreemden max. 1 nacht		idem + min. 3 jaar
	H.-Geesttafels	‘huijsarmen’		min. 0,5 jaar in parochie	min. 1 jaar in Brusselse Vrijheid		min. 3 jaar
	St.-Elooisbroederschap	in Brusselse Vrijheid wonen		min. 0,5 jaar in stad (?)	min. 1 jaar in Brusselse Vrijheid		min. 3 jaar
gods-huizen	Bacx	‘huijsarmen’ van St.-Goedeleparochie			min. 1 jaar in Brusselse Vrijheid		min. 3 jaar
	Meerse-niers		poorters (meesters)		idem + min. 1 jaar in Brusselse Vrijheid		idem + min. 3 jaar
	12 Apostelen			Brussel of dorpen errond	min. 1 jaar in Brusselse Vrijheid		min. 3 jaar
	Bakkers			gekozen door ambacht	idem + min. 1 jaar in Brusselse Vrijheid		idem + min. 3 jaar
	Elisabeth v. Hongarije			gekozen door H.-Geesttafel	min. 1 jaar in Brusselse Vrijheid		min. 3 jaar
	Vanden Bempde					min. 1 jaar in Brusselse Vrijheid + ‘duijtsche ende gheene waelinnen’	idem + min. 3 jaar
	Van der Haeghen						wettig geboren in Brussel
	armenbussen			mesmakers: in Brussel wonen meesters: poorters			

Bron: Bonenfant, ‘Les premiers ‘hospitia’; Bonenfant, *Cartulaire*; Laurent, *Recueil*, dl.3, 265-273; Winter, ‘Caught’, 144; OAB, B.3-6, B.177, H.878, H.1208, H.1209, B.1276, H.1354; SAB, N1367; SAB, N1447, f°53r-54r, f°80v-82v, f°98r-v, f°112v-114v, f°125v-129r; RABA, G.679, G.728, KA.10527-10528; RABA, G.7, f°22v-23r.

De trend om armenzorg voor te behouden aan stedelingen werd nog uitdrukkelijker in de zestiende eeuw. In 1531 werd de residentietermijn voor alle armenzorg opgetrokken naar één jaar en werd het bovendien moeilijker die residentietermijn te halen. Vreemdelingen zonder bestaansinkomen mochten niet in Brussel gaan wonen en niemand mocht hen onderdak bieden of verhuren voor langer dan één nacht (inclusief gasthuizen).⁶⁸ Waar ze voordien weliswaar geen recht hadden op armenzorg, maar het hen niet verboden werd in de stad te verblijven, gebeurden er vanaf de zestiende eeuw actieve uitzettingen van arme mensen van buiten de stad, op straffe van geseling.⁶⁹

Tegen de zeventiende eeuw werd de herkomstvoorwaarde nog strenger. In 1618 werd de residentietermijn voor armenzorg opgetrokken naar drie jaar.⁷⁰ Dat de stad niet alleen meer greep kreeg op de armenzorg, maar ook belangrijker werd als referentiekader, blijkt uit het feit dat zich ook in zorginstellingen waar de stad geen zeggenschap over had een communautarisering voordeed. Van der Haeghen, een Brusselaar die in 1620 een godshuis oprichtte, vroeg uitdrukkelijk om enkel mannen 'geboren van Brussel ende geene anderen vreemdelingen' toe te laten, wat verder ging dan de door de overheid opgelegde residentietermijn van drie jaren.⁷¹

Dat er een verstrenging ten aanzien van vreemdelingen optrad, is geen nieuw idee. De Brusselse gegevens suggereren echter dat het gaat om een veel langgerektere beweging dan meestal wordt aangenomen. Lang voor de hervormingen van de zestiende eeuw bestond de tendens om armenzorg voor te behouden aan mensen van de eigen stad. Bovendien blijkt de trend niet enkel te wortelen in de openbare, door de stad georganiseerde armenzorg, maar eveneens van particuliere organisaties uit te gaan.

Gedragsvoorwaarden

Naast de hoger genoemde religieuze conflicten waren er ongetwijfeld sociale spanningen en pogingen om lagere sociale groepen te disciplineren. Werd armenzorg voorbehouden aan mensen die zich conform bepaalde gedragsregels gedroegen? Historici hebben zich steeds geconcentreerd op de grote hervormingen die in de zestiende eeuw werden doorgevoerd in de openbare armenzorg op vlak van gedragsregels en bedelen. Maar helemaal nieuw waren die ideeën niet.⁷² Wat in de zestiende eeuw gebeurde, was een uitbreiding naar de openbare armenzorg van regels die al in de veertiende en zeker

68 OAB, B.3-6. 'Dat egheene uytlandighe oft vremde persoonen en sullen om aelmoessen moghen bidden (...) behalven schamele persoonen in pelgrimage gaende, oft anders passerende heuren wech (...). Dat egheene arme luyden van buyten en sullen mogen komen binnen der voorseyder stadt oft vryheyt om aldaer te woonen oft te residerene [etc]' (1539); 'Verbiedende darenboven (...) tapplicerene als boven allen ingesetene deser stadt van nu voertaen eenighe vremde arme mendicerende alhier te verhuieren met daghen, weken, maenden oft andere termynen eenighe huysen, cameren, bedden oft logysten [etc]' (1533).

69 OAB, B.3-6; Laurent, *Recueil*, dl. 3-6; Terlinden, *Recueil*, dl. 1-2. O.m. 1549, 1556, 1566, 1569 en 1577. 'Allen ledichgangers, vagebonden ende vrenden bedelers (...) zoe wel de ghene die hun leden machtich zyn om hun broot te winnen als andere (...) hen vertrecken buyten onser voirscreve stadt van Bruessele, ende wederkeeren ter plaetse van huerliedder geboorte ofte leste residencie, opte pyne (...) gegeesselt te wordene' (1549).

70 A. Winter, 'Caught between law and practice. Migrants and settlement legislation in the Southern Low Countries in a comparative perspective, c. 1700-1900', *Rural History* 19/2 (2008) 137-162, 144.

71 OAB, H.1354 (1620).

72 M. Carlier, 'Solidariteit of sociale controle? De rol van vrienden en magen en burenen in een laatmiddeleeuwse stad', in: M. Carlier e.a. (red.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij* (Leuven, 1997) 71-91; W. Prevenier en M. Boone, 'Mechanismen van sociale controle', in: W. Prevenier (red.), *Prinsen en poorters. Beelden van de laat-middeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden, 1384-1530* (Antwerpen 1998) 268-293.

in de vijftiende eeuw in de private zorgsystemen voor de *shamefaced* middenklasse golden. Deze regels kunnen bijgevolg niet eenduidig worden gekoppeld aan disciplineringsstrategieën van het stadsbestuur of ondernemers op zoek naar goedkope werkkrachten, en al helemaal niet aan de Reformatie en humanistische traktaten.

Al in de veertiende en vooral vijftiende eeuw werden bij zowat alle private armenzorginitiatieven (de godshuizen, de St.-Elooisbroederschap en de armenbussen, bedoeld voor een verarmde middenklasse) gedragsvoorwaarden gesteld. Enkel 'rechten huysarmen' die door pech en niet hun 'eigen schuld' tot armoede waren gekomen, maar door ziekte of ouderdom, keurig naar de kerk gingen, geen overspel pleegden, niet dronken of gokten enzovoort, werden toegelaten.⁷³ Over bedelen waren de meningen verdeeld. Voor het godshuis Twaalf Apostelen kon het wel, zij hadden zelfs hun vaste plek aan de kerk.⁷⁴ Voor het godshuis van de meerseniers en de armenbussen van de schilders, smeden en mesmakers kon het daarentegen niet. Bedelen werd in dat ambachtsmilieu vaak in één adem genoemd met gedragsregels en schaamte.⁷⁵ Openbare armenzorg in het algemeen werd in dit middenklassenmilieu, dat zich wilde distantiëren van de echt armen, gezien als iets schaamtevol.⁷⁶ In een periode waarin Brussel van een textielstad uitgroeide tot residentiestad met een sterke luxenijverheidssector, vond een groeiende middenklasse in eigen armenbussen met strenge gedragsnormen wellicht een manier om haar identiteit uit te bouwen, net als dat een eeuw eerder in Brugge was gebeurd.⁷⁷

In de openbare armenzorg was dit schaamte-, bedel- en gedragsdiscours in de vijftiende eeuw minder aanwezig. De Heilige-Geesttafel bijvoorbeeld legde voor zover bekend geen gedragsregels op, al vaardigde de stad al in 1422, 1423 en 1433 antibedelwetten uit⁷⁸ en probeerde ze in 1423 het verval van de lakenindustrie tegen te gaan door werkbekwame armen aan te zetten tot werk in de draperie.⁷⁹ De grote omslag in de openbare armenzorg vond plaats in de zestiende eeuw, zoals blijkt uit de hervormingen die in de jaren 1530 werden doorgevoerd door de centrale en stedelijke overheid en de Overcaritaet. Het discours kreeg een criminaliserende toon. De armenzorg werd strenger en exclusiever en er werd streng gefulmineerd tegen bedelen. Het onderscheid tussen *deserving* en *undeserving poor* werd strikter. Tot die laatste groep behoorden werkbekwame armen ('dispostz de corps'), die actief aan het werk gezet dienden te worden, en mensen die niet aan de gedragsregels voldeden. Er werden straffen opgesteld voor overtredingen, tot geseling toe. Het onderscheid tussen verschil-

73 Bijvoorbeeld schildersbus: 'in leedichede te stane, oft andersins (...) als van ouerspele dobbel spele oft van dagelijcx inde taverne te ghane in laste oft beswarnissen der voirs. bruederscap ende niet en leefde na staet der heylleger kerken' (1474), SAB, N1447, f° 125v-129r; St.-Elooisbroederschap, OAB, B.1276 (1447).

74 'Dat sij des sondachs ende des s'heiligs daigs selen connen sitten in den omloipe van der Choiren van sinte Goidelen in die zuijtside jegen de side daer van den chore om die aelmoessen der goede lieden aldair te verwachten (...)'. (1451). OAB, H.878.

75 RABA, G.728; SAB, N1447, f° 53r-54r, f° 112v-114v, f° 125v-129r. Meerseniersgodshuis: 'Item en selen de voers. arme na dien dat si ontfanghen selen syn int voerghenoemde huys niet moghen om haer broedt gaen, noch aelmoesen achter straten halen noch bidden' (1424). Smedenbus: 'Item dat nyeman in openbaeren overspele sittende, noch oic andere die van doeren te doeren om huer goetdoen gaen, der aelmoessen vander bussen voirs. (...) en sal moigen genieten' (1473).

76 Smedenbus: 'Datter yemant inde voirs. bruederscap wesende zieck is, hij sij arm oft rijke, alle weke huer ziecte broot dragen oft sinden zelen moeten (...) de voirs. twellif placken, op dat de arme schemele gesellen, det behoevenen, hen te min scamen moigen de voirs. caritate tontfaene' (1473), SAB, N1447, f° 112v-114v.

77 O.m. Dewitte, 'Poverty and poverty control'.

78 Bonenfant, 'Les origines', 132.

79 Favresse, *Actes*, n° 25.

lende armengroepen werd groter, ook binnen de groep van respectabele huisarmen. De beschaamde verarmde middenklassers hadden recht op discrete, eervolle hulp, vaak aan huis ('indoor relief'), de allerarmsten moesten zich tevreden stellen met openbare bedelingen ('outdoor relief') en moesten zelfs een zichtbaar teken dragen.⁸⁰ Als kroon op het werk werd in 1623 een *tuchthuys* opgericht door de Overcaritaet waar armen aan het werk werden gezet.⁸¹

Conclusie

In de historiografie zijn in de afgelopen decennia steeds andere antwoorden geformuleerd op de vraag wie toegang kreeg tot armenzorg en wie niet, waar de grote breukmomenten lagen in ideeën over armoede en armenzorg en waar die aan te wijten waren. De uiteenlopende antwoorden werden echter in grote mate bepaald door het soort armenzorg en de periode waarnaar werd gekeken. Daarom heb ik er in deze studie voor gekozen het gelaagde aanbod aan armenzorg dat bestond in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Brussel in zijn totaliteit te onderzoeken. In dit artikel focuste ik niet alleen op openbare maar ook op private initiatieven, op armenzorg voor de allerarmsten zowel als voor een middenklasse, en dat voor een lange periode, waardoor zowel bewegingen voor als na het vermeende grote breukmoment van de zestiende eeuw in kaart werden gebracht.

Voor een deel bevestigt de Brusselse situatie wat er over armenzorg al bekend was. Er vond inderdaad een mentaliteitswijziging plaats, die vorm kreeg in bedelverboden, de verstrenging van de openbare armenzorg met een strikter onderscheid tussen *deserving* en *undeserving* armen. Onder de laatsten werden vreemdelingen en werkbekwame armen gerekend, die werden verbannen of aan het werk gezet, gestigmatiseerd en gedisciplineerd. Ook ambachten werden exclusiever en sloten hun geproletariseerde gezellen uit van hun zorgsystemen. De stad trok de armenzorg naar zich toe en legde hervormingen op. Hadden Lis en Soly dan toch gelijk toen ze een verstrenging van de armenzorg beschreven, die ze weten aan een poging van industriële ondernemers om armen aan het werk te zetten en te disciplineren? Deels, maar het tijds kader en de verklaringen die ze boden vertellen niet het hele verhaal.

Veel van de ideeën die in de zestiende-eeuwse hervormingen naar boven kwamen, blijken minder nieuw dan tot dusverre werd aangenomen. Bovendien zijn er grote verschillen te constateren tussen de openbare armenzorg voor de allerarmsten en de privé-initiatieven vanuit middenklassen. Al in de veertiende en zeker in de vijftiende eeuw leefde in middenklassenmilieus het idee dat bedelen en armenzorg schaamtevol waren en werd er een onderscheid gemaakt tussen goede en slechte armen. Er werden gedragsregels opgelegd en armenzorg stond niet open voor iedereen, maar voor leden

80 OAB, B.3-6. 'Goede, eerlycke ambachtlieden, huer neringhe nae hun beste doende, die heymelyck merckelycke armoede oft ghebreck hebben ende lyden, daer sullen de voorseyde generaele charitaetmeesters, sonder de selve eenighsints te mellene oft te openbarene, seccretelyck ende discretelyck charitate ende aelmoesse doene ende gheven (...). Dat alle arme (...) sullen ghehouden wesen te draeghene een marck oft litteecken op huere buytenste cleet (...) namentlyck, alle de gene die openbaerlyck onder de maelyt als voore om Gode gaen, oft anderssints openbarelycken ter kennisse van eenen iegelycken de voorsz. aelmoessen ghebruyckende, maer aengaende den anderen aerme schamele lieden, der welcker armoede ende nootdorst secreet is, ende tot huerder welvaert secreet behoort te blyvene, die sullen daer aff verdragene worden ende ongehouden syn' (1539).

81 Bonenfant-Feytmans en Bonenfant, 'Aperçu', 11-12.

van de eigen stad, broederschap of ambacht. Hoewel deze ideeën in de openbare armenzorg minder uitgesproken waren, zien we hier toch ook al vroeg bedelverboden en uitsluiting van vreemdelingen en mensen van buiten de gemeenschap van 'huisarmen'. Ook de inmenging van het stadsbestuur blijkt al in de helft van de vijftiende eeuw van start te zijn gegaan, net als de oprichting van verzekeringsbussen binnen ambachten. De evoluties die plaatsvonden waren dus langgerekt, gingen vroeg van start en kunnen zelden tot één breukmoment worden teruggebracht, laat staan tot de Reformatie (althans niet in strikte zin) of humanistische traktaten als die van Vives, die pas later tot stand kwamen.⁸²

Bovendien werden veel initiatieven *bottom up* in gang gezet en niet *top down* aangestuurd door een (stedelijke) overheid, zoals Lis en Soly suggereren. Gedragsvoorwaarden en bedelverboden vonden eerst ingang in ambachtzorgsystemen, vanuit een streven om zich te distantieëren van de onderste lagen van de samenleving. Wanneer de stedelijke en centrale overheden zulke regels oplegden in de zestiende eeuw creëerden ze die dus niet *top down* vanuit het niets, maar legden ze regels vast die al lang bij een groot deel van de samenleving gangbaar waren. Ook armenbussen werden vaak van onderuit opgericht door ambachtslieden die zich wilden verzekeren en lang niet altijd afgesplitst door een ambachtsbestuur of de stad.

Het vergt verder onderzoek om uit te maken in hoeverre economische conjuncturen, structurele economische verschuivingen en arbeidsrelaties hierbij een rol hebben gespeeld. De verschuiving van Brussel als textielstad naar residentiestad met een sterke luxenijverheidssector in de tweede helft van de vijftiende eeuw, in combinatie met de demografische groei, heeft allicht een grote rol gespeeld. De sterke ambachtsmiddelenklasse die daardoor opkwam zette eigen zorgsystemen op met eigen (strengere) gedragsregels om haar identiteit te benadrukken.

Tussen de veertiende en zeventiende eeuw verschoof de focus in de armenzorg van een particulier naar een stedelijk niveau zonder dat een strikt economische ondernemerslogica lijkt te volstaan als verklaring. Niet alleen won het stadsbestuur sterk aan invloed in de armenzorg, ook werd armenzorg steeds exclusiever voorbehouden aan mensen van de eigen stad, terwijl ondernemers in theorie baat hebben bij een maximale mobiliteit van goedkope werkkrachten. Al in de veertiende eeuw bestonden hier echter beperkingen op, en in de loop van de volgende eeuwen zou de residentietermijn eerst naar een half, vervolgens naar een jaar en uiteindelijk naar drie jaar worden opgetrokken. Bovendien werd het steeds moeilijker die termijn te halen, door de regels die mensen zonder bestaansinkomen verboden zich in Brussel te vestigen. Dat gebeurde niet enkel in de openbare armenzorg of in door de stad opgelegde reglementen, maar ook bij privé-initiatieven van onderop, zoals blijkt uit zeventiende-eeuwse godshuistichtingen die hun plaatsen voorbehielden aan mensen van de stad en die voorwaarden formuleerden die vaak nog strenger waren dan die van de Overcaritaet. Eerder dan een ondernemerslogica spreekt er de logica van een stedelijke gemeenschap uit, een idee van een *civic-community* of een stedelijk denkkader, dat in een periode van stedelijke groei waarin *face-to-face*-relaties onder druk kwamen te staan belangrijk was om een stedelijke gemeenschap te creëren en bijeen te houden. Zelfs in het heetst van de confes-

82 Cfr. ook W. Prevenier, 'Synthese van het colloquium'; A. Tervoort, 'To the honour of God'; B. De Munck, 'Fiscalizing solidarity'.

sionele strijd die in de jaren 1580 in Brussel plaatsvond, argumenteerden beide kampen volgens een *civic-community*-logica.

Zelfs voor armenbussen lijkt dit op te gaan. In de vijftiende eeuw als verzekeringsbus opgericht, soms relatief los van het ambacht en zonder enige verplichting om toe te treden, groeide de bus steeds dichter naar het ambacht toe, tot het lidmaatschap verplicht werd voor alle ambachtsmeesters en er van een losse, vrijwillige broederschap geen sprake meer was. De oprichting van armenbussen was dan ook niet exclusief te kaderen in een eenvoudige verzekeringslogica, maar evenzeer in een algemene evolutie van een particulier naar niet alleen een corporatief, maar ook een stedelijk gemeenschapsidee. Door de koppeling aan het ambacht waren leden immers per definitie poorters.

Lynch zat er dus wellicht niet zo ver naast toen ze wees op het belang van een *civic religion* in een context van urbanisering waarin familie- en vriendschapsrelaties onder druk kwamen te staan, al legde ze naar mijn aanvoelen nog een te grote nadruk op de Reformatie als motor van veranderingen en was ook haar blik nog erg *top down*, zonder oog voor (verzekerings)bewegingen van onderuit, zoals armenbussen. Anderzijds belet het grotere belang van stedelijke grenzen en de stedelijke gemeenschap als referentiekader uiteraard niet dat er binnen de stad ook andere grenzen liepen volgens sociaal-economische stand, confessie, corporatie, eer of familie. Er werd immers een groeiend onderscheid gemaakt tussen verschillende groepen armen binnen de stad, zoals blijkt uit het verschil dat de Heilige-Geesttafel vanaf 1539 maakte tussen keurige armen die discrete, eervolle hulp kregen ('indoor') en andere armen die met een stigma naar openbare bedelingen moesten ('outdoor'). Ook binnen armenbussen werden armengroepen van een lagere stand, met name gezellen en leerlingen, in toenemende mate bewust uitgesloten. Zonder ze helemaal te kunnen uitsluiten, lijken met andere woorden noch het structurele kader van Lis en Soly noch de opkomst van een verzekeringslogica te volstaan als verklarende elementen. Deze studie maakt duidelijk dat een geïntegreerde en gelaagde aanpak voor een lange termijn nieuwe inzichten kan bieden in de manier waarop armenzorg de gemeenschap vormde, en vice versa.

Rederijkerskamers tussen oude en nieuwe theatercultuur*

De Antwerpse rederijkerskamer De Violieren en de opkomst van een commerciële cultuur (1619-1762)

Inleiding

Aan het einde van de zeventiende eeuw verschenen in Europa nieuwe vormen van verenigingen die het sociale en culturele leven in de steden nieuwe impulsen gaven.¹ Sommige auteurs claimen zelfs dat de opkomst van deze moderne verenigingen het stedelijke leven in Europa diepgaand veranderde. Sterker nog, deze innovatieve vormen van sociabiliteit zouden zelfs aan de basis liggen van de westerse democratie.² In tegenstelling tot oudere vormen van georganiseerde sociabiliteit – zoals broederschappen, ambachten en schuttersgilden – werden deze nieuwe verenigingen gekenmerkt door vrijwillige participatie zonder veel financiële of sociale verplichtingen, en waren ze vrij van overheidsinmenging.³ Het ging om allerlei seculiere associaties die mensen met gelijkgezinde interesses bij elkaar brachten om op een vrij informele wijze op regelmatige basis samen te komen om te discussiëren over kunst en politiek.⁴ Doorgaans gebruikt men de term ‘civil society’ om dit autonome middenveld tussen politieke overheden, economische marktkrachten en de gezinssfeer aan te duiden. Dit middenveld onderscheidde zich duidelijk van de corporatieve organisaties uit de late middeleeuwen, omdat deze nieuwe verenigingen geen institutionele banden hadden met het stedelijke bestuur en omdat mensen vrijwillig lid konden worden van deze genootschappen op basis van persoonlijke interesses.⁵

Deze genootschappen ontstonden in de context van een groeiende commercialisering en liberalisering van de cultuurmarkt. De nadruk op de vrije keuze van het individu om al dan niet toe te treden tot genootschappen van gelijkgestemden, stond zeker niet los van deze bredere maatschappelijke ontwikkelingen.⁶ Cultuur evolueerde in de zeventiende en achttiende eeuw naar een verhandelbaar koopwaar dat onderhevig

* Voor het tot stand komen van dit artikel willen de auteurs graag Bert De Munck en Timothy De Paepe bedanken voor het aanreiken van literatuur, ideeën en suggesties. Timothy De Paepe verdient extra vermelding voor de zeer constructieve brainstorm over de Antwerpse rederijkers.

1 P. Clark, *British clubs and societies 1580-1800. The origins of an associational world* (Oxford 2000) 1-4; J. Van Horn Melton, *The rise of the public in Enlightenment Europe* (Cambridge 2001) 8.

2 Clark, *British clubs*, 16; D. Garrioch, ‘From religious to secular sociability. Confraternities and freemasonry in eighteenth-century Paris’, in: N.A. Eckstein en N. Terpstra (red.), *Sociability and its discontents. Civil society, social capital, and their alternatives in late medieval and early modern Europe* (Turnhout 2009) 315; R. Putnam, *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy* (Princeton 1993) 121-162.

3 Clark, *British clubs*, 12.

4 Idem, 12-13; J. Brewer, ‘The most polite age and the most vicious. Attitudes towards culture as a commodity’, in: A. Bermingham en J. Brewer (red.), *The consumption of culture, 1600-1800: image, object, text* (Londen 1997) 343-344.

5 B. De Munck, ‘Sociabiliteit. Motieven en vertogen van het middenveld. (Vroeg)moderne sociabiliteit tussen civil society en sociaal kapitaal’, *De achttiende eeuw* 39 (2007) 3-20, 8.

6 Van Horn Melton, *The rise*, 1-2, 12-13; Brewer, ‘The most polite age’, 341, 345-347; J.H. Plumb, ‘The commercialization of leisure in eighteenth-century England’, in: N. McKendrick, J. Brewer en J.H. Plumb (red.), *The birth of a consumer society. The commercialization of eighteenth-century England* (Londen 1982) 265-285, 265.

was aan mode en markt, en dat daarom steeds meer het resultaat was van persoonlijke voorkeuren.⁷ Naast de opkomst van nieuwe literaire en esthetische genres, leidde dit eveneens tot de oprichting van stadsschouwburgen en theaters, het ontluiken van toeristische steden, de expansie van de leescultuur en andere vormen van commercieel vermaak.⁸ Ook de nieuwe genootschapscultuur speelde hierop in door de nadruk te leggen op het kritisch beoordelen en bediscussiëren van cultuurgoederen en het aanbieden van gezelligheid en vermaak tegen betaling.⁹ In de bestaande historiografie wordt daarom vaak gesteld dat de westerse samenleving zijn ontstaan vond in het cultuurleven van de zeventiende en achttiende eeuw.¹⁰

De twee hierboven genoemde evoluties – het ontstaan van een vrijer verenigingsleven en de opkomst van een commerciële cultuur – worden in dit artikel onderzocht aan de hand van één specifieke casus: de ontwikkeling van de Antwerpse de rederijerskamer De Violieren gedurende de zeventiende en achttiende eeuw. Antwerpen is een interessante stad om commercialisering en culturele vernieuwing te onderzoeken, omdat dit soort innovaties zich vrij vroeg doorzetten in de Scheldestad in vergelijking met andere steden in de Zuidelijke Nederlanden. Vanaf de jaren 1680 kon het Antwerpse publiek reeds van verschillende operavoorstellingen genieten en ontpopte de stad zich in deze periode tot één van de belangrijkste drukkerscentra voor Franse libretti in Europa.¹¹ Ook het expanderende Antwerpse winkelnetwerk met de opkomst van *boutiques à la mode*, de introductie van de Franse mode en de consumptie van allerlei nieuwe genotsmiddelen getuigden van een groeiende cultuurconsumptie.¹² De bouw van een moderne, grote schouwburg begin achttiende eeuw lag helemaal in de lijn van deze dynamische commerciële cultuur. Ook de opkomst van commerciële winkellibotheken en leesgenootschappen zette zich in Antwerpen vroeger door dan elders in de Zuidelijke Nederlanden.¹³

In dit artikel zal worden aangetoond dat een middeleeuwse corporatie, zoals de Antwerpse rederijerskamer De Violieren, in staat was om zich aan te passen aan deze nieuwe context. Door haar verbondenheid met de Sint-Lucasgilde was De Violieren een erg dynamisch gezelschap. Zo wist de kamer heel wat vermaarde kunstenaars en intellectuelen aan te trekken die voor de nodige creatieve impulsen en dynamiek zorgden.¹⁴ De transformatie van De Violieren van een laatmiddeleeuws corporatief gezelschap tot een onderdeel van de vroegmoderne *civil society* wordt hier op drie niveaus onderzocht: de formele organisatie, het ledenbestand en de voornaamste activiteiten van de kamer.

7 Plumb, 'The commercialization', 273-274.

8 Van Horn Melton, *The rise*, 1-2, 12-13, 162; Plumb, 'The commercialization', 273-274.

9 Van Horn Melton, *The rise*, 160-191, 244-247.

10 R. Vermij, 'Nieuwe wijn in oude zakken? Iets over plaats en functie van genootschappen in de maatschappij van het Ancien Régime', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 112 (1999) 24-46, 24.

11 T. De Paep, 'Opera op de Antwerpse drukpers. Een commercieel interessante onderneming tussen 1682 en 1714', *De Gulden Passer* 86 (2008) 43-60, 48 en 59; T. De Paep, 'Des operas avecq plus d'esclat. De eerste commerciële schouwburg van Antwerpen en de introductie van opera', *De Zeventiende Eeuw* 24 (2008) 25-37, 37.

12 B. Blonde en I. Van Damme, 'Een crisis als uitdaging? Kleinhandelsevoluties en verbruiksveranderingen te Antwerpen (ca. 1648-ca. 1748)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 4 (2007) 61-88, 66-72 en 86.

13 C. Luypaers, 'Le Goût pour les spectacles est tellement devenu à la mode...'. *Spektakelcultuur in het achttiende-eeuwse Antwerpen* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven 2001) 36; P. Delsaet, 'Het Lees kabinet van Citoyen Carpen, 1804', in: J. Pauwels (red.), *Gheprint tAntwerpen. Het boek in Antwerpen van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Kapellen 2004) 91-94.

14 A. Keersmaekers, *Geschiedenis van de Antwerpse rederijerskamers in de jaren 1585-1635* (Aalst 1952) 7.

Om een overzicht te krijgen van veranderingen in de interne organisatie van de kamer, zal in het eerste deel van dit artikel het reglement van de heroprichting van De Violieren uit 1619 vergeleken worden met reglementen uit 1754 en 1757 en de bewaarde resoluties uit het midden van de achttiende eeuw. In tweehonderd jaar tijd veranderde er immers heel wat. Zo fuseerde De Violieren met de rederijders van De Olijftack in 1661. Voor de duidelijkheid zal in het gehele artikel de naam De Violieren worden gebruikt, hoewel na 1661 van De Herstelde Olijftack werd gesproken. Ten tweede zal op basis van de ledenlijsten het sociale profiel tussen 1619 en 1720 worden onderzocht. Doorgaans gaat men ervan uit dat de rederijderskamers geen aantrekkingskracht meer uitoefenden op de sociale elites vanaf de zeventiende eeuw en dat de kamers degeneerden tot verenigingen van 'drinkebroers en klaplopers'.¹⁵ Dat staat in schril contrast met de literatuur over de nieuwe verenigingen van de zeventiende en achttiende eeuw waarin het beschaafde en exclusieve karakter van de *civil society* wordt benadrukt. Ten slotte zullen de rekeningen van de kamer bestudeerd worden om een concreet beeld te schetsen van de activiteiten van De Violieren. Dat gebeurt aan de hand van drie steekproeven: één bij de heroprichting aan het begin van de zeventiende eeuw (1621-1625), een tweede vijftig jaar later (1675-1679), en een derde vóór het opdoeken van de kamer in de achttiende eeuw (1758-1762).

Dit materiaal moet het mogelijk maken na te gaan in welke mate de Antwerpse rederijders inspeelden op de veranderingen in het sociale en culturele leven tijdens de zeventiende en achttiende eeuw. Die vraag is uiterst relevant omdat een aantal auteurs stellen dat de scherpe scheidingslijn tussen de oudere corporaties die ontstonden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe verenigingen uit de zeventiende en achttiende eeuw de realiteit onrecht aandoet.¹⁶ Robert Morris merkte in die context terecht op dat 'civil society does have a before and an after'.¹⁷ Hij wijst erop dat de opkomst van de *civil society* niet op één vast tijdstip ontstond, maar dat er eerder sprake was van een uitbreiding van de *civil society* onder bepaalde omstandigheden. Een studie naar de evolutie van oudere stedelijke verenigingsvormen – zoals de Antwerpse rederijderskamer De Violieren – kan in dit geval verhelderend zijn. Ook de rederijderskamers zouden volgens de bestaande literatuur immers hun publieke rol verliezen in de loop van de zeventiende eeuw als gevolg van de commercialisering van de theatercultuur.¹⁸ Juist die conclusie wil dit artikel trachten te nuanceren.

Van rederijderskamer tot liefhebbersgezelschap

Welke ontwikkeling is er te constateren in de interne werking en in het bijzonder het lidmaatschap van de rederijderskamer tussen 1619 en 1762? Aan het begin van deze

15 H. Meeus, 'Antwerpse rederijders op zoek naar een nieuwe rol', in: B. Ramakers (red.), *Conformisten en rebellen. Rederijderscultuur in de Nederlanden (1400-1650)* (Amsterdam 2003) 131-132; J. Zijlmans, *Vriendenkringen in de 17e eeuw. Verenigingsvormen van het informele culturele leven te Rotterdam* (Amsterdam 1999) 41-42; R. Morris, 'Civil society, subscriber democracies and parliamentary government in Great Britain', in: N. Bermeo en P. Nord (red.), *Civil society before democracy. Lessons from nineteenth century Europe* (Oxford 2000) 111-134, 118; Clark, *British clubs*, 9; B. Ramakers, *Spelen en figuren. Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd* (Amsterdam 1996) 279.

16 Garrioch, 'From religious', 314 en 316-317.

17 Morris, 'Civil society', 115.

18 Van Bruane, *Om beters wille. Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)* (Amsterdam 2008) 173-187.

periode kende de rederijderskamer twee soorten leden, met name de confreres en de personagiën. Dit onderscheid was ontstaan tijdens het midden van de zestiende eeuw. De confreres waren de gewone, betalende leden van de kamer. Zij moesten – behalve hun eenmalig inkomgeld – ook jaarkosten en een bijdrage aan de jaarlijkse maaltijd van de Sint-Lucasgilde betalen.¹⁹ In ruil voor vrijstelling van schuttersdienst hadden zij allerlei verplichtingen met betrekking tot de kamervergaderingen, de jaarlijkse maaltijd en de refreinfesten die georganiseerd werden door de *prince* van de kamer. De personagiën waren eveneens vrijgesteld van deze schuttersdienst, maar zij betaalden geen jaargeld. Zij compenseerden dit door elke zondag opvoeringen te houden tot ‘plesier’ van de confreres. De verplichting die specifiek voor de personagiën gold om op alle repetities aanwezig te zijn, verraadt dat dit de spelende leden van de rederijderskamer waren. Samen met de facteur, die de stukken schreef, vormden zij de eigenlijke spil van de literaire activiteiten en toneelopvoeringen binnen de kamer.²⁰

De wekelijkse opvoeringen van de personagiën voor de confreres evolueerden van een compensatie voor het niet betalen van lidgeld tot een echt voorrecht gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw. Dit was deels een gevolg van de reactie van de centrale overheid op het rederijderstoneel. Uit angst voor dissidente religieuze en politieke geluiden verbood de centrale overheid vanaf 1628 bijna alle interlokale wedstrijden van rederijders en ook andere publieke optredens van de kamers werden sterk ingeperkt. De rederijders evolueerden zo van een belangrijke speler in de publieke sfeer naar een privaat genootschap.²¹ Ook de lokale, Antwerpse overheid had invloed op het functioneren van de rederijderskamers. Bij de heroprichting van De Violieren in 1619 – de rederijderskamers waren tijdens De Opstand immers ontbonden door de overheid – vaardigde de stedelijke magistraat een reglement uit met strenge gedragsvoorschriften zodat enkel gemotiveerde burgers lid werden van de kamer. Bovendien besliste het stadsbestuur om de vrijstellingen van schuttersdienst in te perken van 75 naar 50 mensen.²² De Antwerpse rederijders hadden hier echter al in 1620 op ingespeeld door een eigen toneelzaal op te richten waar aan de deur kon worden gecontroleerd wie er toegang kreeg tot de opvoeringen.²³

Al tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw wisten De Violieren zich aan te passen aan deze nieuwe situatie. De kamer evolueerde van een corporatieve organisatie met vastgelegde rechten en plichten naar een vrije vereniging die alle kenmerken had van de nieuwe verenigingen die in de tweede helft van de zeventiende eeuw zouden opduiken. Tekenend voor deze ontwikkeling was het verschijnen van de term ‘liefhebbers’ om bepaalde leden van de kamer aan te duiden. Deze liefhebbers dienden geen eed af te leggen, ze moesten zich niet engageren bestuursambten te bekleden en ze dienden zich niet te houden aan het strenge reglement van de kamer. Dat impliceerde echter

19 F. Donnet, ‘Het jonstich versaem der Violieren. Geschiedenis der rederijderskamer de Olijftak sedert 1480’, *Antwerpse bibliophilen* 23 (1907) 49-60.

20 Keersmaekers, *Geschiedenis*, 16-17.

21 Van Bruane, *Om beters wille*, 184-185.

22 Meeus, ‘Antwerpse rederijders’, 130; J.B. Van der Straelen, *Geschiedenis der Antwerpsche rederijdkamer* (Antwerpen 1854) 60.

23 T. De Paepe, ‘De liefhebbers van den herstelden Olyf-tack’. De Antwerpse rederijders en hun repertoire tussen 1662 en 1762’, *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 62 (2009) 231-250, 234.

Afbeelding 1: David Teniers II (de Jonge), *De Gilde van de Oude Voetboog op de Grote Markt*, 1643 (Leningrad, Hermitage, inventarisnr. 572, doek overgebracht op paneel, 135x183 cm.).

Dit schilderij werd door David Teniers II in 1643 geschilderd om het vergaderlokaal van de Antwerpse Gilde van de Oude Voetboog op te fleuren. Het huis van de gilde staat overigens uiterst rechts op het doek. De Violieren huurden sinds 1619 de tweede verdieping van dit gebouw om er te vergaderen en om er toneelvoorstellingen te geven. De aanwezigheid van vijf typische blazoenen of rebussen onder de ramen van de tweede verdieping verraden de aanwezigheid van de rederijkers.

ook dat deze liefhebbers niet konden genieten van de privileges van de kamer zoals de vrijstelling van schuttersdienst. De liefhebbers hadden dus geen enkele verplichting tot de kamer, behalve dan het betalen van een eenmalig inkomgeld en de jaarkosten.²⁴ Op deze manier speelden de rederijkers in op nieuwe ontwikkelingen in de samenleving en zetten ze de eerste stappen om de corporatieve structuur van de kamer te ontmantelen.

Het uithollen van het corporatieve karakter van de rederijderskamer viel samen met de commercialisering van de opvoeringen. Vanaf de jaren veertig moest er betaald worden om van de voorstellingen van de rederijders te genieten. Bovendien stelden De Violieren, net als de andere Antwerpse kamers, al van bij hun oprichting hoge financiële eisen in ruil voor het lidmaatschap.²⁵ Naast het eenmalige inkomgeld, de jaarkosten en de bijdrage aan de maaltijd van Sint-Lucas betaalden de leden van De Violieren zes gulden als zij ziek werden of in het huwelijk traden, en diegenen die verplicht waren de

²⁴ Keersmaekers, *Geschiedenis*, 5, 26, 79; Meeus, 'Antwerpse rederijders', 130.

²⁵ Van Bruaene, *Om beters wille*, 185-186.

comparitiedagen bij te wonen, betaalden telkens nog eens 6 stuivers. Onder normale omstandigheden betaalde een lid van De Violieren ongeveer 11,8 gulden per jaar, een bedrag dat neerkwam op een kleine twintig werkdagen van een metser-diender. In het toetredingsjaar liep dit bedrag zelfs op tot 30,8 gulden of meer dan 50 werkdagen van diezelfde metser-diender.²⁶ De nadruk kwam steeds meer te liggen op de geldelijke bijdragen van de leden, en veel minder op de plichten en privileges die voordien met het lidmaatschap waren verbonden. Bovendien werden de personagiën niet langer gezien als echte leden van de vereniging. Ze werden steeds meer beschouwd als ingehuurde acteurs.²⁷

In de loop van de zeventiende eeuw zou het belang van de liefhebbers verder toenemen. Al tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw verdween de term *confreers* bijna volledig en werden de betalende leden enkel nog aangeduid met de term *liefhebbers*. Na 1630 duikt de oude term *confreers* niet meer op in de bronnen, alle nieuwe leden werden vanaf dan aangesproken met de titel 'liefhebbers'.²⁸ Naarmate de zeventiende eeuw vorderde, nam het belang van de liefhebbers toe. In tegenspraak met het reglement van 1619 mochten liefhebbers enkele jaren later ook bestuursfuncties – zoals deken of prince – vervullen, hoewel het reglement duidelijk vermeldde dat de liefhebbers geen bestuursfuncties mochten bedienen. Hoewel ze geen eed aflegden waarin ze beloofden zich aan de plichten van de kamer te houden, groeiden de liefhebbers uit tot geëngageerde bestuurders van de kamer, maar in tegenstelling tot de *confreers* deden zij dit uit vrije wil en was er geen sprake van een verplichting. Ook andere aspecten van de kamer werden op termijn volledig beheerst door de liefhebbers. Zo waren ze volgens Keersmaekers de meest frequente bezoekers van de maaltijden van de kamer.²⁹

De reglementen van 1754 en 1757 geven aan dat de rederijkerskamer verder evolueerde in de richting van een vrij genootschap. Terwijl bij het begin van de zeventiende eeuw alle leden verplicht elke zondag van oktober tot half maart de vergaderingen om drie uur in de namiddag moesten bijwonen, vermeldde het nieuwe reglement dat alle liefhebbers van De Violieren op de hoogte moesten worden gebracht van de vergaderingen, maar van een aanwezigheidsplicht leek geen sprake meer te zijn.³⁰ Dit werd enigszins bevestigd door een schommeling van het aantal liefhebbers – tussen de 14 en 24 – dat de resoluties van de vergaderingen ondertekende. Naast het vrijere karakter van de vergaderingen, verdwenen ook verschillende bestuursfuncties, zoals de (geestelijke) hoofdman, de oudermannen, de breukmeesters, de factor en de accoustrementsmeester. Deze vereenvoudiging van het bestuur hield in dat alle taken bij de commissaris van de kamer, de directeur, de secretaris en de dekens van de Sint-Lucasgilde kwamen te liggen. Vanaf 1754 werd enkel nog de secretaris van de kamer belast met het bijhouden van de boekhouding van de kamer, een taak die daarvoor bij de dekens lag.³¹

Deze evolutie wijst absoluut niet op een hiërarchisering binnen de vereniging. Het

²⁶ Donnet, 'Het jonstich versaem', 49-60.

²⁷ Van Bruaene, *Om beters wille*, 185.

²⁸ Artesis Hogeschool (verder AH), Sint-Lucasarchief (verder SLA) nr. 200, Rekenboek Sint-Lucasgilde 1610-1629, f° 313r°, 314r°, 318r°, 369r°.

²⁹ A. Keersmaekers, 'De rederijkerskamers te Antwerpen. Kanttekeningen in verband met het ontstaan, samenstelling en ondergang', *Varia Historica Brabantica* 6-7 (1978) 179.

³⁰ Donnet, 'Het jonstich versaem', 52; AH, SLA nr. 290a, f° 7v°.

³¹ AH, SLA nr. 290a, f° 7r°.

omgekeerde was eerder waar, want de aanwezige liefhebbers op de vergaderingen hadden veel meer inspraak dan in de vijftiende en zestiende eeuw.³² De leden mochten samen met de commissarissen en de dekens jaarlijks een nieuwe directeur en secretaris kiezen, ze beslisten mee over het toelaten van nieuwe liefhebbers en op de vergaderingen mochten ze over allerlei aangelegenheden – zoals speeldata, uitgaven voor het decor en herstellingen aan de toneelzaal – stemmen.³³ Bovendien werden bestuursmandaten teruggebracht van twee à drie naar één jaar waardoor de leden grotere inspraak kregen en meer op gelijke voet met elkaar kwamen te staan.³⁴

Hoewel heel wat ontwikkelingen wezen op de transformatie van de rederijderskamer van een middeleeuwse corporatie naar een vrij genootschap, zijn er ook elementen die erop wijzen dat de kamer zich niet helemaal van zijn verleden onttreed. Zo werd de oude toetredingseed op termijn toch niet aangepast. Terwijl de liefhebbers aan het begin van de zeventiende eeuw geen eed moesten afleggen tegenover het bestuur waarin ze beloofden de rechten en plichten van de kamer te respecteren, veranderde dit tijdens de achttiende eeuw. Vanaf 1663 sprak men in de eed over 'liefhebber der vergaederinge' in de plaats van 'confrere vande gulde'.³⁵ Er was een duidelijk verschil met de eed uit de vijftiende eeuw. Terwijl in het laatstgenoemde document de nadruk lag op de plichten van de leden en het navolgen van de 'statuten ende ordonnantie', legde de nieuwe eed de nadruk op de vrijheden van de leden met de formulering 'vrye mannen vanden groten vrydom'.³⁶ De klemtoon kwam daarbij meer te liggen op de vrijheden van de leden dan op de plichten. Er was dus wel degelijk sprake van een omslag in de interne organisatie van de kamer en het statuut van de leden.

De reglementen lijken te suggereren dat de rederijderskamer evolueerde van een breed toegankelijke corporatie naar een exclusieve club.³⁷ Slechts een kleine groep liefhebbers ondertekenden de resoluties en dezelfde beperkte groep keerde ook veelvuldig terug in de rekeningen. Dat het om een vrij gesloten gezelschap ging, bleek ook uit een toevoeging aan de eed van De Violieren waarmee de liefhebbers zweerden 'allen het gene ter camervergaederinge te verhandelen, volcomentlijk te sullen secreteren, sonder daer van aen imandt buijten dese vergaederinge, eenige kennis te geven'.³⁸ Van een sociaal verval, zoals doorgaans wordt aangenomen, leek dus geen sprake te zijn. Om dat punt verder uit te werken, zullen we in de volgende paragraaf aan de hand van de ledenlijsten op zoek gaan naar de sociale positie van de leden van de rederijderskamer.

Processen van verburgerlijking

De sociale status van de leden van de rederijderskamer De Violieren moet worden afgeleid van de beroepen van de leden. Hoewel beroepstitels slechts een imperfecte indicatie geven van de sociale status, bieden ze interessante perspectieven omdat van maar liefst driekwart van de leden het beroep bekend is. Deze beroepsindicaties geven daarmee een vrij betrouwbaar beeld van de sociale achtergrond van de leden. De be-

32 Donnet, 'Het jonstich versaem', 50.

33 AH, SLA nr. 290a, f° 71°; AH, SLA nr. 290a, f° 77°.

34 AH, SLA nr. 290a, f° 71°.

35 Donnet, 'Het jonstich versaem', 48, 605, 612; AH, SLA, nr. 290a, Resolutieboek Olijftack 1754-1762, f° 11°.

36 Donnet, 'Het jonstich versaem', 612.

37 De Paepe, 'De liefhebbers', 234.

38 AH, SLA nr. 290a, f° 14°.

roepsvermeldingen kregen een HISCO-code in de ledendatabank. Deze codes werden vervolgens omgezet in een HISCLASS-code zodat de beroepsgegevens als indicator voor sociale status kunnen worden gebruikt. Er was echter niet altijd voldoende informatie aanwezig over de status en de hiërarchische positie van de leden, waardoor enkel de beroepstitels zijn aangewend om de HISCO-codes om te zetten naar een HISCLASS-indeling. Dat betekent dat de conclusies op basis van deze gegevens met enige voorzichtigheid moeten worden geïnterpreteerd.³⁹

Tabel 1: Koppeling HISCLASS en sociale groepen in Antwerpse rederijderskamer De Violieren (1619-1722).

HISCLASS	Scholing	Sociale groep	Type werk
1	Hoger	I	Geestelijke arbeid
2			
3	Gemiddeld	II	
4			
5	Laag		
6	Gemiddeld	III	Handwerklieden
7			
8			
9	Laag	IV	
10			
11	Geen	V	
12			

Schema gebaseerd op: van Leeuwen en Maas, *Hisclass*, 11-28.

HISCLASS bestaat uit twaalf verschillende sociale klassen op basis van de beroepen uit HISCO, maar dit aantal werd gereduceerd tot vijf groepen met het oog op de analyse van het ledenbestand van De Violieren (tabel 1). Klasse 1 en 2 uit HISCLASS werden samengevoegd tot één groep waarin alle hoger opgeleide personen met een administratieve of leidinggevende functie gegroepeerd zitten. De klassen 3, 4 en 5 uit HISCLASS vormen samen een groep van lager opgeleide administrators, maar ook de handelaars behoren tot deze klasse. In de lagere groepen zijn de handwerklieden gegroepeerd. Zo vormen de klassen 6, 7 en 8 samen een groep met daarin de handwerklieden met een gemiddeld opleidingsniveau. De laag geschoolde arbeiders zitten in de samengevoegde groep met klassen 9 en 10. Tot slot zijn er nog de ongeschoolde arbeiders die samen de groepen 11 en 12 uitmaken.

39 M.H.D. van Leeuwen en I. Maas, *Hisclass. A historical international social class scheme* (Leuven 2011) 11-28. Zie ook: http://historyofwork.iisg.nl/list_pub.php?categories=hisclass.

Tabel 2: Sociale evolutie van de leden van rederijderskamer De Violieren in Antwerpen (1619-1722).

Sociale groep	1619-1661	1662-1699	1700-1722
Groep I	27%	11%	0%
Groep II	60%	71%	77%
Groep III	12%	16%	21%
Groep IV	1%	2%	2%
Groep V	0%	0%	0%
Totaal	100%	100%	100%
n-waarde	166	149	47

Bron: Donnet, ‘Het jonstich versaem’, 62-596

Tijdens de periode na de heroprichting van De Violieren in 1619 tot de samensmelting met rederijderskamer De Olijftack in 1661 was 27 procent van de leden afkomstig uit de hoogste sociale groep (tabel 2). Dat was vooral een gevolg van het lidmaatschap van een aantal juristen, stedelijke ambtenaren en politieke mandatarissen. Daarnaast was ook een beperkt aantal geestelijken lid van De Violieren. Het aandeel van de tweede

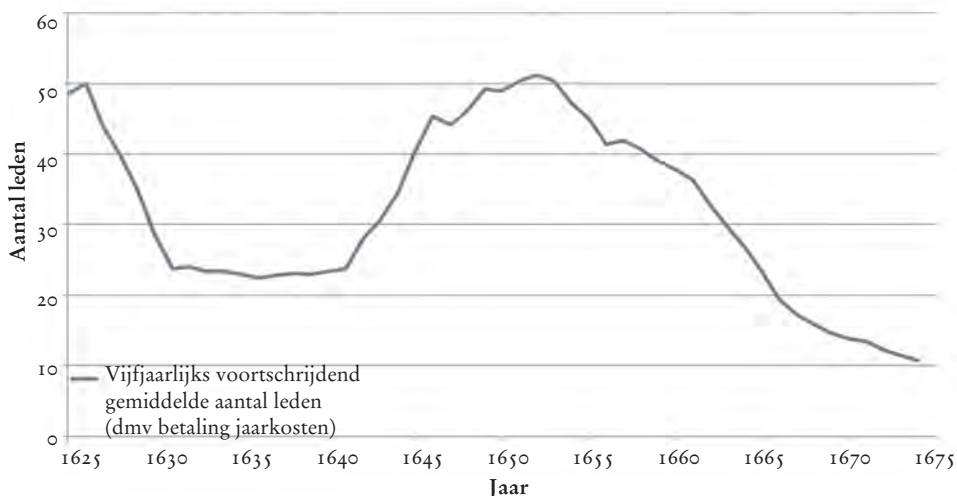
Afbeelding 2: Hendrick van Balen 1 (de Oude), Jan Breughel 1 (de Oude), Frans Francken 11 en Sebastiaan Vrancx, Blazoenschild van rederijderskamer De Violieren, 1618 (Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen, inventarisnr. 366, houten paneel, 73x73 cm). Dit blazoenschild toont duidelijk de verwevenheid tussen de Antwerpse schilders en de rederijders aan. Maar liefst vier bekende Antwerpse schilders werkten mee aan dit blazoenschild. Sebastiaan Vrancx was zelf een tijd factor van de kamer.

sociale groep was echter dubbel zo groot als het percentage hoger opgeleide functionarissen. Met 60 procent van de leden was deze groep het sterkst vertegenwoordigd binnen de kamer in de periode tussen 1619 en 1661. Dat was grotendeels te danken aan het massale lidmaatschap van allerlei personen uit de kunstensector, voornamelijk kunstschilders en beeldhouwers. Zij maakten maar liefst tweederde van de tweede sociale groep uit. Het overblijvende derde van groep II bestond vooral uit handelaars. Hieruit blijkt duidelijk de verstrengeling tussen de Sint-Lucasgilde en de rederijderskamer De Violieren. Ook de tien procent van de leden uit de derde sociale klasse (groep III) behoorde tot de creatieve sector: het ging hierbij voornamelijk om personen uit de boekproductie en -verkoop. Het aandeel van de overige twee klassen (groep IV en V) was eigenlijk verwaarloosbaar. Deze analyse toont in elk geval duidelijk aan dat de rederijderskamer een groot deel van de Antwerpse creatieve elite bij elkaar bracht met een overwicht van kunstenaars en boekhandelaars.

Na de fusie van De Olijftack met De Violieren in 1661 was het sociale profiel van de

leden lichtjes veranderd ten opzichte van de voorgaande jaren. Terwijl leden van de stedelijke en vorstelijke ambtenarij en politieke mandatarissen tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw nog vlot de weg vonden naar de kamer, nam hun aandeel in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw gestaag af (tabel 2). Deze evolutie was niet het gevolg van een toenemende instroom van nieuwe leden uit andere sociale groepen. De fusie met De Olijftack was immers een noodzakelijk gevolg van het dalend aantal leden na 1650 (grafiek 1). Die daling valt volledig toe te schrijven aan het wegvallen van de leden uit sociale groep I. In de periode tussen 1662 en 1700 bleef het nominaal aantal leden uit de sociale klassen II, III en IV immers gelijk aan dat van de voorgaande periode. De procentuele daling van de leden uit groep I was dus in eerste instantie verantwoordelijk voor de daling van het ledenaantal van de rederijderskamer. Pas nadien zou de kamer ook aan populariteit inboeten bij de andere sociale groepen. Als gevolg van deze evolutie werd de kamer vooral een verzamelplaats voor de creatieve elite van de stad. Na 1700 was de dominantie van sociale groep II overweldigend en dat was vooral een gevolg van het groot aantal schilders, beeldhouwers en graveurs (tabel 2).

Grafiek 1: Vijfjaarlijks voortschrijdend gemiddelde aantal leden Antwerpse rederijderskamer De Violieren (1625-1675).

AH, SLA nr. 200, Rekenboek Sint-Lucas, inkomsten jaarlijkskosten.

De geleidelijke terugtrekking van de lokale bestuurlijke elite uit de rederijderskringen, hoeft zeker niet te wijzen op een 'sociale degeneratie' van het ledenbestand, maar kan worden verklaard vanuit de toenemende aristocratisering van het Antwerpse stadsbestuur gedurende de zeventiende en achttiende eeuw. Terwijl tijdens de periode tussen 1520 en 1555 slechts zes procent van de Antwerpse wethouders tot de adel behoorde, was dit aandeel toegenomen tot maar liefst 64 procent gedurende de jaren 1772-1789.⁴⁰

⁴⁰ R. Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden* (Brugge 1965) 202; K. Wouters, *Tussen verwantschap en vermogen. De politieke elite van Antwerpen (1520-1555). Een eliteonderzoek door middel van de*

De grote aanwezigheid van de lokale elite en de stedelijke ambtenarij rond 1620 kan daarnaast ook worden gezien als een overblijfsel van de sterke band van de rederijders met het stadsbestuur en hun prominente rol in de publieke cultuur met zijn optochten, processies en intredes, een rol die ze kwijtspeelden in de loop van de zeventiende eeuw.⁴¹ De hoofdman van De Violieren was bijvoorbeeld altijd een ambtenaar die hoogstwaarschijnlijk door de stadsmagistraat werd uitgekozen.⁴²

Anderzijds valt het groeiend aandeel 'nieuwe rijken' op. In de loop van de zeventiende eeuw werden steeds meer handelaars lid van de kamer. Tijdens de periode tussen 1700 en 1722 was ongeveer één op vijf leden koopman terwijl deze verhouding maar één op tien bedroeg meteen na de heroprichting van de kamer in 1619. Bij deze kooplieden zaten naast kleinere handelaars ook een aantal leden van de economische elite in de stad die het afnemende aandeel van sociale groep 1 ruimschoots compenseerde. Deze toename van mensen uit de hogere burgerij manifesteerde zich vooral bij de categorie liefhebbers, al moet daar meteen aan worden toegevoegd dat er geen informatie voorhanden is over de personagiën omdat zij geen inkomgeld of jaarkosten dienden te betalen. De rederijderskamer De Violieren kende alleszins geen sociale degeneratie zoals in de klassieke literatuurgeschiedenis vaak wordt aangenomen, maar de kamer onderging ook geen eenduidig elitiseringsproces. Er was eerder sprake van een verburgerlijking met een groeiende nadruk op de hogere burgerij.⁴³

De Antwerpse kamer evolueerde naar een sociaal homogeen liefhebbersgezelschap dat zijn leden voor een groot stuk rekruteerde uit de burgerij. Door het toenemende aandeel van deze mercantiele klasse paste de rederijderskamer zich optimaal aan de omstandigheden van de zeventiende en achttiende eeuw aan. Net als elders in West-Europa steeg het aantal handelaars en winkeliers uit de burgerij immers drastisch in het zeventiende- en achttiende- eeuwse Antwerpen. In de eerste helft van de achttiende eeuw verdubbelde het aantal nieuwe poorters met een commercieel beroep in vergelijking met de tweede helft van de zeventiende eeuw.⁴⁴ De voornaamste verandering in de beroepssamenstelling bevond zich in de afname van het aandeel stads- en overheidsambtenaren, en een toename van het aantal kooplieden en winkeliers in de kamer. Het stedelijke toneelgezelschap werd hierdoor meer losgekoppeld van de lokale elite, waardoor het een meer autonome rol kon opnemen in het stedelijke middenveld rond 1750 zoals dat hoort te zijn in een achttiende-eeuwse *civil society*.⁴⁵ In feite vormden de deftige kooplieden en ambachtsmeesters uit de kunstsector en het mercantiele milieu tijdens de achttiende eeuw de nieuwe intellectuele elite in de samenleving. De selecte groep van liefhebbers omstreeks 1750, waaronder een aantal kunstschilders, enkele musici en drukkers, maar ook een graveur en een architect, bevestigt het beeld dat de rederijderskamer in de achttiende eeuw nog steeds de artistieke elite van Antwerpen verenigde.⁴⁶

prosopografische methode (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel 2001) 96.

41 Meeus, 'Antwerpse rederijders', 131.

42 Keersmaekers, *Geschiedenis*, 9.

43 Voor de sociale degeneratie zie onder andere: Meeus, 'Antwerpse rederijders', 131-132; J. Zijlmans, *Vriendenkeringen*, 41-42; voor het proces van elitisering zie: Van Bruaene, *Om beters wille*, 187.

44 Blonde en Van Damme, 'Een crisis', 62-63.

45 A.-L. Van Bruaene, 'Sociabiliteit en competitie. De sociaal-institutionele ontwikkeling van de rederijderskamers in de zuidelijke Nederlanden (1400-1650)', in: B. Ramakers (red.), *Conformisten en rebellen. Rederijderscultuur in de Nederlanden (1400-1650)* (Amsterdam 2003) 44-63, 53; Van Horn Melton, *The rise*, 8.

46 De Paep, 'De liefhebbers', 248.

De aanpassing aan een commerciële theatercultuur

Welke ontwikkelingen zijn er te traceren in de activiteiten die De Violieren in de loop van de eeuw ontplooiden? De rekeningen van de rederijderskamer bieden een uitstekend aanknopingspunt hiertoe. Deze rekeningen geven in de eerste plaats aan dat de voornaamste inkomsten van De Violieren bestonden uit de toegangsgelden van nieuw aangenomen leden, de jaarlijkse bijdragen van de leden en de betaling van de leden voor de maaltijd op Sint-Lucasdag (tabel 3).⁴⁷ Hoewel de kamer ook nog een beroep kon doen op een kleine jaarlijkse subsidie van twaalf gulden van het stadsbestuur, waren het vooral financiële bijdragen van de eigen leden waarop de kamer steunde. Logischerwijs gaf de kamer dan ook vooral geld uit aan activiteiten van de eigen leden. Vooral het jaarlijkse feest van de patroonheilige Sint-Lucas – samen met de schilders en beeldhouwers – op 18 oktober slokte heel wat van de financiële middelen op aan het begin van de zeventiende eeuw. Hoewel niet alle posten in de rekeningen duidelijk zijn, is het opmerkelijk dat er geen uitgaven voor toneelopvoeringen genoteerd werden. Dat lijkt er op te wijzen dat de kamer aan het begin van de zeventiende eeuw de onderlinge sociabiliteit veel belangrijker vond dan de toneelopvoeringen. Dat is in lijn met de bestaande literatuur die bovendien nog stelt dat de toneelopvoeringen doorheen de zeventiende eeuw nog meer aan belang verloren.⁴⁸

Tabel 3: Jaarlijks gemiddelde van de voornaamste inkomstenposten van de Antwerpse rederijderskamer De Violieren uitgedrukt in gulden (1621-1762).

Categorie	1621-1625	1677-1679	1758-1762
Lidgeld	214	48	0
Stadssubsidie	11	13	0
Maaltijd	137	489	0
Toneelopvoeringen	0	59	959

Bron: Rombouts en Van Lierus, *De liggeren*, 1621-1625; AH, SLA nr. 290b, 291. De inflatie van de gulden werd gecorrigeerd op basis van de prijzenreeks: 'Prices and wages in Antwerp and Belgium, 1366-1913', geraadpleegd op de site van het IISG (www.iisg.nl/hpw/data.php) op 09/09/2011. Het jaar 1677 werd als basisjaar gebruikt.

Aan de hand van drie steekproeven uit de rekeningen van de Sint-Lucasgilde is gepoogd om de activiteiten van de rederijderskamer te reconstrueren. Het interval tussen de tweede (1675-1679) en derde (1758-1762) gekozen steekproefperiode is groter dan met de eerste periode (1621-1625), omdat de kamer een tijd niet actief was tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw. Daarom kon de derde steekproef pas worden genomen voor een periode waarin er opnieuw een reglement en een resolutieboek voorhanden waren. Wel moet worden opgemerkt dat de inkomsten en uitgaven van De Violieren door de institutionele band met de Sint-Lucasgilde soms moeilijk te onderscheiden waren.⁴⁹ De rederijderskamer hield voor bepaalde perioden wel een aparte

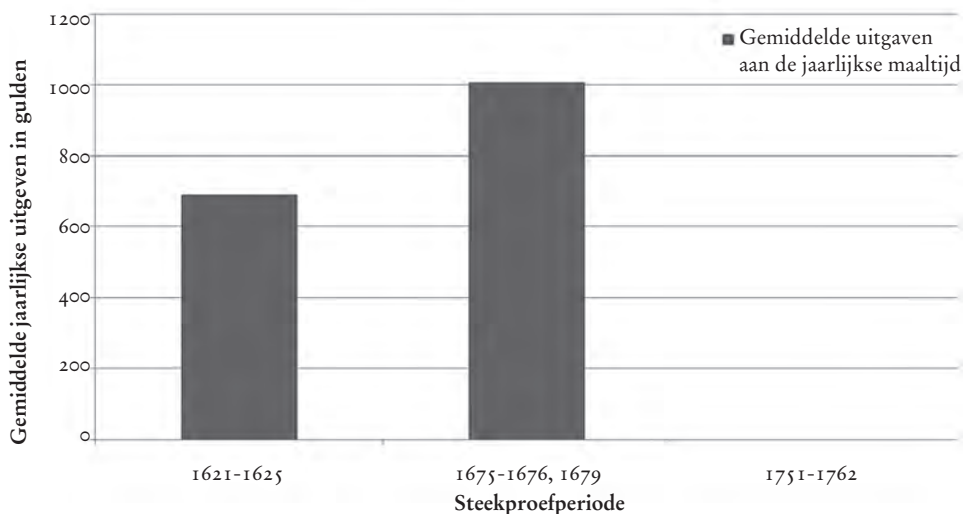
⁴⁷ P.F. Rombouts en T. van Lierus, *De liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde* (Amsterdam 1961) 583-594.

⁴⁸ Keersmaeckers, *Geschiedenis*, 21.

⁴⁹ Meeus, 'Antwerpse rederijders', 128.

boekhouding bij, maar hier en daar was enige interpretatie nodig om de financiën van de twee verenigingen te scheiden. In 1757 werd in elk geval een aparte commissaris aangesteld voor de liefhebbers van De Violieren waardoor de boekhouding van de rederijderskamer duidelijker werd gescheiden van de algemene rekeningen van de Sint – Lucasgilde.⁵⁰ Ook om die reden was het opportuun om de laatste steekproefperiode verder in de tijd te schuiven.

Grafiek 2: Gemiddelde jaarlijkse uitgaven aan de maaltijd volgens de rekeningen van de Antwerpse rederijderskamer De Violieren (1621-1762).

Bron: Rombouts en Van Lierus, *De liggeren*, 1621-1625; AH, SLA nr. 290b, 291.

Opmerking: de inflatie van de gulden werd gecorrigeerd op basis van de prijzenreeks: 'Prices and wages in Antwerp and Belgium, 1366-1913', geraadpleegd op de site van het IISG (www.iisg.nl/hpw/data.php) op 09/09/2011. Het jaar 1677 werd als basisjaar gebruikt.

De forse stijging van de maaltijdinkomsten en -uitgaven doorheen de eerste helft van de zeventiende eeuw geven aan dat de maaltijd aan belang won (tabel 3 en grafiek 2). Bij de Brugse rederijderskamer De Heilige Geest zette zich overigens een gelijkaardige evolutie door, aangezien het belang van het samen eten en drinken ook daar toenam na 1600, met als doel de gemeenschapszin te versterken.⁵¹ In Antwerpen was dit dus ook het geval, maar ergens tussen 1680 en 1757 veranderde dit. Rond 1750 zijn er in de jaarrekeningen geen sporen meer te vinden van de jaarlijkse maaltijd. De liefhebbers van de achttiende-eeuwse kamer betaalden eveneens geen jaarlijkse bijdrage meer voor deze maaltijd.⁵² De boekhouding van De Violieren suggereert wel dat er nog steeds een toneelspel op de dag van de patroonheilige werd gehouden, al zegt dat natuurlijk niets

⁵⁰ AH, SLA nr. 290b, f° 5v°, 9v°, 13r°, 16v°.

⁵¹ P. Van Houtte, 'De Brugse rederijderskamer van de Heilige Geest in de zeventiende eeuw: identiteit en representatie', *Jaarboek van de Koninklijke soevereine hoofdkamer van de retorica "De Fontaine" te Gent* (2009) 39.

⁵² Zie tabel 3.

over de maaltijd zelf.⁵³ Toch is het voorbarig om te concluderen dat de maaltijd verdween in de achttiende eeuw. Onderzoek naar het verenigingsleven in het Brabantse Hageland tijdens de zeventiende en achttiende eeuw toonde aan dat soortgelijke verenigingen de kosten van de maaltijden bijna altijd uit de gewone rekeningen hielden, en deze inkomsten en uitgaven voor de maaltijd in een aparte rekening noteerden. De kosten voor de maaltijd werden vervolgens op de dag zelf door de aanwezige leden vergoed waardoor er geen reden meer was om de maaltijd in de jaarrekening te boeken.⁵⁴

De meeste verschuivingen werden evenwel niet bij de inkomsten genoteerd, maar aan de uitgavenkant. Doordat de rederijkers zich tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw binnenskamers terugtrokken in hun nieuw ingerichte toneelzaal, verloren ze hun publieke functie.⁵⁵ De voorstellingen waren immers enkel toegankelijk voor de leden van de kamer, buitenstaanders kwamen er normaal gesproken niet in. Hier kwam echter verandering in tijdens de periode 1640-1650 toen de rederijkers met financiële moeilijkheden af te rekenen hadden. Om aan deze problemen het hoofd te bieden, diende rederijderskamer De Olijftack in 1644 een verzoekschrift in bij de stadsmagistraat om inkomgeld te mogen vragen aan niet-leden die de voorstellingen wensten bij te wonen.⁵⁶ Hoewel het verzet van de twee andere rederijderskamers De Violieren en De Goudbloem de invoering van toegangsgeld niet kon tegenhouden, was het uiteindelijk De Violieren die als enige kamer wist te overleven doorheen de zeventiende en achttiende eeuw omdat ze met succes inspeelde op de nieuwe tendens om toegangsgeld te vragen aan buitenstaanders bij toneelopvoeringen. In 1661 werd De Olijftack zelfs opgeslorpt door De Violieren, wel kreeg de samengevoegde kamer nadien de naam De Herstelde Olijftack.⁵⁷

Uiteindelijk gaf de financiële crisis uit de jaren veertig van de zeventiende eeuw een aantal cruciale impulsen aan de rederijderskamer en lagen de financiële problemen aan de basis van een aantal innovaties binnen het Antwerpse rederijderstoneel. Het invoeren van toegangsgeld voor niet-leden was de eerste aanzet naar een meer commerciële cultuur waar moest worden betaald voor ontspanning. Door het succes van deze vernieuwing kon het jaarlijkse lidgeld van de kamer zelfs worden verlaagd. Terwijl de andere kamers met financiële moeilijkheden bleven kampen, kon De Violieren het verplichte jaargeld van zes gulden verminderen tot drie gulden vanaf 1650.⁵⁸ De samenvoeging van de zieltogende kamer De Olijftack met De Violieren zorgde voor een bijkomende stimulans omdat zo het creatieve talent uit beide kamers werd gebundeld. De rederijders van De Violieren zouden in elk geval na de fusie meer publieke voorstel-

⁵³ AH, SLA nr. 290a, passim.

⁵⁴ M.F. Van Dijck, *Confrérieën in het Land van Aarschot, Rotselaar en Wezemaal (17e-18e eeuw)*. Een historische etnologie van Aarschot en omstreken (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven 2002) 53-107, 223-259.

⁵⁵ Over deze toneelzaal: T. De Paep, 'Inrichting en gebruik van het Antwerpse rederijderstoneel tussen 1619 en 1664: een virtuele reconstructie', *De Zeventiende Eeuw* 22 (2006) 316-332; vergelijkbaar met: Van Houtte, 'De Brugse rederijderskamer', 24-35.

⁵⁶ A. Keersmaekers, '1639. De jonge losbol Guiliam Ogier brengt nieuw leven op het Antwerps toneel', in: R.L. Erenstein (red.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden* (Amsterdam 1996) 212-217, 214; P. Rolland, *Inventaris op het archief van het Oud Sint Lucasgild en van de Oud Koninklijke Academie van Antwerpen* (Antwerpen 1939) 42-43; AH, SLA nr. 278.

⁵⁷ De Paep, 'De liefhebbers', 235-236.

⁵⁸ Rombouts en Van Lierus, *De liggeren*, jaar 1650.

Afbeelding 3: Illustratie van Bouttats Gaspar uit: G. Ogier, *De seven hooft-sonde[n] speels-ghewijs, vermakelyck ende leersaem voor-gestelt* (Antwerpen: Hendrick II van Dunwalt, 1682).

Willem Ogier was één van de bekendste leden van de Antwerpse rederijkerskamer De Violieren. Deze afbeelding komt uit een verzamelbundel waarin zeven verschillende toneelstukken zijn gebundeld van de bekende rederijker Willem Ogier. De stukken werden tussen 1639 en 1678 door de Antwerpse rederijkers van de Violieren opgevoerd op hun kamer. De graveur van deze afbeelding, Gaspar Bouttat, was eveneens lid van De Violieren, maar het verzamelwerk rolde van de persen bij de Antwerpse drukker Hendrick van Dunwalt. Ondanks de aanwezigheid van vele drukkers en boekverkopers onder de leden, was hij géén lid van de kamer. Wel was hij een belangrijk persoon in de Antwerpse toneelwereld. Zo kochten de aalmoezeniers bij hem de teksten en partituren aan van nieuwe opera's.

lingen opvoeren dan voorheen.⁵⁹ De crisis van De Olijftack werd dus omgebogen in een positieve ontwikkeling die het Antwerpse toneelleven ten goede kwam. In totaal ging het slechts om een vijf à tien procent van de totale inkomsten van de kamer, maar deze ontvangsten dekten slechts eenderde tot de helft van alle gemaakte kosten voor de opvoeringen.⁶⁰ Van een echt commercieel succes was dus nog geen sprake aan het einde van de zeventiende eeuw, maar de basis voor de latere ontwikkelingen werd op deze manier wel gelegd.

Omstreeks 1750 ging het de rederijkers blijkbaar zo voor de wind dat het eenmalige toegangsgeld en het jaarlijkse lidgeld was afgeschaft (tabel 3). Het nieuwe reglement noch de rekeningen maken er in elk geval melding van. Het toneelgezelschap haalde haar inkomsten enkel en alleen nog uit entreegelden bij openbare toneelvoorstellingen. De rederijkers hadden bijgevolg geen nood meer aan extra inkomsten uit het

⁵⁹ De Paepe, 'De liefhebbers', 235-236.

⁶⁰ AH, SLA nr. 291, [Rekeningenboek Olijftack 1662-1741], f° 59r°, 64r°, 65br°.

jaarlijkse lidgeld. Ook de jaarlijkse subsidie van het stadsbestuur was reeds verdwenen tijdens de achttiende eeuw, wat suggereert dat de toneelvereniging niet alleen wat het ledenbestand betreft, maar ook financieel meer autonoom werd van het Antwerpse stadsbestuur.⁶¹ Op die manier evolueerde de rederijderskamer van een corporatieve organisatie met sterke banden met het bestuur naar een onafhankelijke vereniging.

De commercialisering van de rederijderscultuur valt eveneens af te leiden uit een nieuw ingevoerde maatregel uit 1751.⁶² Terwijl iedere liefhebber in de zeventiende eeuw nog enkele niet-betalende gasten mocht meebrengen, was dit vanaf 1751 enkel nog in beperkte mate toegelaten omdat de kamer anders inkomsten aan zijn neus voorbij zag gaan. Binnen de kamer kwam de nadruk steeds minder te liggen op lidmaatschap, collectieve plichten en gezelligheid. Het vrijwillige en commerciële karakter van de vereniging kwam steeds meer op de voorgrond te staan. De rederijders leken zich volledig te hebben aangepast aan de nieuwe commerciële theatercultuur met een betalend publiek die zich ook in het Antwerpse aalmoezenierstheater had ontwikkeld in de zeventiende eeuw.⁶³

Een analyse van de uitgaven voor de voorstellingen van de kamer maken duidelijk dat de commercialisering van het theater ook invloed had op de opvoeringspraktijk. Zowel de gemiddelde jaarlijkse uitgaven aan toneel, als de gemiddelde kost per toneelstuk namen enorm toe gedurende de zeventiende en achttiende eeuw (grafiek 3). In de loop van de zeventiende eeuw werd gemiddeld 56 gulden per toneelspel gespendeerd, terwijl dit tegen 1750 vervijfvoudigde naar zo'n 264 gulden per toneelstuk. Zelfs als deze cijfers worden herberekend naar de kostprijs per toneelstuk – waardoor dus de opvoerfrequentie van een stuk in rekening wordt gebracht – blijft deze opmerkelijke conclusie overeind. Al moet er wel rekening worden gehouden met een aantal bijzondere omstandigheden. De kosten per spel namen tijdens de zeventiende eeuw minder sterk toe dan voorgesteld op de grafiek, aangezien een proces tegen de zes schuttersgilden van de stad enorm veel geld opslokte waardoor er minder kon worden gespendeerd aan de jaarlijkse maaltijd. Toen in 1678 dit proces uiteindelijk werd gewonnen door De Violieren gaven zij dat jaar uitzonderlijk veel geld uit aan het jaarlijkse toneelspel en de maaltijd.⁶⁴ Hoewel deze omstandigheden de cijfers licht kunnen beïnvloeden, zijn de opgetekende uitgaven aan toneelopvoeringen tekenend voor de ontwikkelingen tijdens de zeventiende en achttiende eeuw.

Het valt op dat er geleidelijk aan meer aandacht werd besteed aan kleding, allerlei kostuumattributen en decors. Terwijl aan het begin van de zeventiende eeuw slechts sporadisch een kleermaker in de rekeningen opdook voor het vervaardigen van kostuums, was er omstreeks 1675 niet alleen regelmatig sprake van het huren en maken van kostuums, maar vermeldde de rekeningen ook de huur van pruiken.⁶⁵ Tegen 1750 waren kostelijke kostuums een belangrijk onderdeel van het theater geworden. Verder getuigen de rekeningen van de toenemende variatie aan kleding en toneelattributen.

61 De Paepe, 'De liefhebbers', 243.

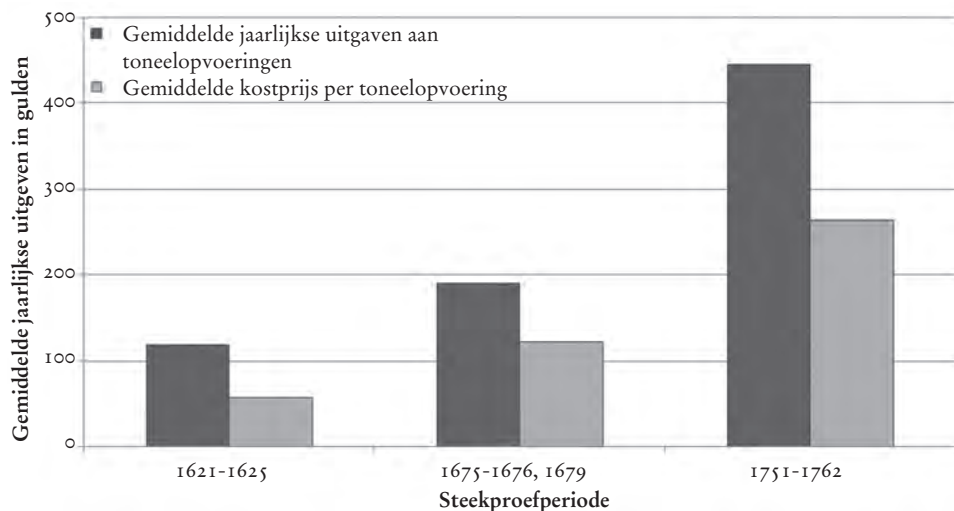
62 Ibidem.

63 Luypaers, *Le Goût*, 36-39.

64 Keersmaekers, '1639', 215.

65 AH, SLA nr. 291, f° 70r°, 61r°.

Grafiek 3: Gemiddelde kostprijs toneelopvoeringen volgens de rekeningen van de Antwerpse rederijkerskamer *De Violieren* (1621-1762).

Bron: Rombouts en Van Lierius, *De liggeren*, 1621-1625; AH, SLA nr. 290b, 291.

Opmerking: de inflatie van de gulden werd gecorrigeerd op basis van de prijzenreeks: 'Prices and wages in Antwerp and Belgium, 1366-1913', geraadpleegd op de site van het IISG (www.iisg.nl/hpw/data.php) op 09/09/2011. Het jaar 1677 werd als basisjaar gebruikt.

Vanaf een bepaald moment was er zelfs sprake van een vaste '*perrucquer*' die de rederijkers jaar na jaar verschillende pruiken leverde.⁶⁶ De jaarlijkse kosten aan verf en borstels geven aan dat het decor regelmatig werd veranderd, maar duidelijke sporen van allerlei 'toneelmachinerieën' zoals die in de nieuwe schouwburg van de aalmoezeniers uit 1711 werden gebruikt, komen niet voor bij de rederijkers. Wel suggereert de vermelding van de aankoop van 'catrollen' omstreeks 1760 dat dergelijke machinerieën ook door de rederijkers werden gebruikt.⁶⁷ In elk geval zijn er voldoende aanwijzingen om te spreken van het ontstaan van een spektakelcultuur binnen de Antwerpse rederijkerskamer.⁶⁸

Vermeldingen van professionele acteurs – zoals het geval was bij het aalmoezeniers-theater – duiken in de rekeningen van de rederijkers niet op.⁶⁹ Tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw werden de stukken opgevoerd door volwaardige leden van de kamer, met name de personagiën. Zij werden daarom geregeld op eten en drank getraceerd tijdens repetities en opvoeringen, maar stilaan verdwenen deze vermeldingen uit de rekeningen.⁷⁰ De personagiën werden op het toneel steeds vaker vervangen door liefhebbers. Daarnaast was er ook een tendens om de toneelspelers minder als leden van

⁶⁶ AH, SLA nr. 290b, f° 6r°.

⁶⁷ AH, SLA nr. 290b, f° 3v°, 10r°.

⁶⁸ De Paep, 'Des operas avecq', 47.

⁶⁹ Luypaers, *Le Goût*, 39-40.

⁷⁰ AH, SLA nr. 200, f° 391r°.

de vereniging te beschouwen, maar als een soort semi-professionele acteurs die werden betaald per opvoering en opzij konden worden geschoven indien nodig.⁷¹ In het midden van de achttiende eeuw waren alle traktaties aan de spelende leden verdwenen en bleef enkel nog het drinkgeld over voor de knapen of ‘*hellebaerdiers*’ die de wacht hielden bij elke openbare toneelvoorstelling.⁷² De daling van het aantal leden van de kamer moet bijgevolg niet worden geïnterpreteerd als een afname van de interesse voor het rederijkerstoneel. In tegendeel, het toneel ging net een grotere aantrekkingskracht uitoefenen op het publiek, en dat was het gevolg van de verregaande commercialisering en professionalisering van de opvoeringen. De daling van het aantal leden was een gevolg van de striktere scheiding tussen de cultuurproducenten en de -consumenten. Die laatsten waren vanaf het midden van de zeventiende eeuw steeds welkom bij de opvoeringen, maar ze werden niet langer als lid van de kamer aanvaard.

Als gevolg van de commercialisering namen in de zeventiende en achttiende eeuw de betalingen aan muzikanten en componisten toe.⁷³ Het aantrekken van speellieden en het inhuren van muzikanten voor de voorstellingen was zeker niet nieuw aan het begin van de zeventiende eeuw, maar de intensiteit nam wel toe.⁷⁴ Er werden zoveel speellieden en muzikanten aangetrokken dat de uitgaven hiervoor de grootste kost gingen vormen in de rekeningen van de kamer rond 1750. Samen met de kosten voor het ‘componereen van musiecq’ en het schrijven van operetten kon dit toch makkelijk tot ongeveer 120 à 130 gulden per jaar oplopen.⁷⁵ Volgens Timothy De Paepe maakten de gesproken rederijkersspelen omstreeks 1735 definitief plaats voor zangspelen, waarmee de liefhebbers van De Violieren opnieuw inspeelden op nieuwe trends in de theaterwereld.⁷⁶

Hoewel het de aalmoezeniers waren die de opera in Antwerpen introduceerden in de jaren 1680, probeerden ook de rederijkers in te spelen op dit nieuwe toneelgenre.⁷⁷ Vanaf 1685 zouden de rederijkers met muzikanten uit de aalmoezeniersopera samenwerken om op de vraag in te spelen.⁷⁸ De aalmoezeniers tekenden hier verzet tegen aan omdat de ‘liefhebbers ende acteurs vanden olijftack (...) met aengeslagen, gedruckte billietten op de hoecken der straten [hebben] doen vercondigen ende toneelspelen op de schilderscamer waeronder sy onder andere singen eenige stucken van den opera ende dansen de baletten’.⁷⁹ De aalmoezeniers spanden zelfs een proces in tegen de rederijkers met als resultaat dat zij inderdaad het monopolie op het opvoeren van opera’s verwierven.⁸⁰ De liefhebbers van De Violieren mochten deze strijd dan wel verliezen, de hele episode toont aan dat de rederijkers zeker geen voorbijgestreefde nostalgische club waren.

71 Van Bruaene, *Om beters wille*, 186.

72 AH, SLA nr. 290b, *passim*.

73 AH, SLA nr. 290b, [Rekeningenboek Olijftack 1758-1762], f° 14v°.

74 AH, SLA nr. 200, f° 387r°: in 1624 werd een jonge zanger ingehuurd voor het *Spel van Antverpia*.

75 AH, SLA nr. 290b, f° 11r°.

76 De Paepe, ‘De Liefhebbers’, 242.

77 Idem, ‘Des operas avecq’, 29-31.

78 Idem, ‘De Liefhebbers’, 237.

79 Stadsarchief Antwerpen, Privilegekamer 775, [Rekwestboek 1685-1686], f° 295r°.

80 Rolland, *Inventaris*, 43; AH, SLA nr. 282, nr. 283; Luypaers, *Le Goût*, 74.

Conclusie

De Violieren was omstreeks 1650 de enige overgebleven rederijderskamer in Antwerpen, maar ook later bleef de kamer succesvol doordat ze zich aanpaste aan de opkomst van een onafhankelijke *civil society*. De kamer evolueerde van een vereniging waarin het lidmaatschap aanvankelijk veel verplichtingen inhield naar een liefhebbersgezelschap met een vrijwillig karakter. Dit achttiende-eeuws liefhebbersgezelschap had een eerder privaat karakter, aangezien het om een kleine, selecte groep van mensen ging, waarbij men zich niet zo gemakkelijk kon aansluiten en waarvan de leden op gelijke voet met elkaar omgingen en vrijwillig tot de vereniging toetraden.⁸¹ Verder was er absoluut geen sprake van sociale degeneratie zoals de bestaande literatuur vaak claimt. Hoewel stedelijke ambtenaren en bestuurders minder vaak lid werden van De Violieren dan voordien, bleef de kamer de creatieve en intellectuele elite van de stad verenigen. Op sociaal vlak rekruteerde de kamer een groot deel van haar leden bij de commercieel ingestelde burgerij, een maatschappelijke groep die steeds belangrijk werd doorheen de zeventiende en achttiende eeuw. De kamer speelde op die manier in op het toenemende belang van de commerciële sector, maar daarnaast koppelde ze zich ook los van het stedelijke bestuur. Daardoor zou zij alle kenmerken van de nieuwe genootschappen uit de zeventiende en achttiende eeuw gaan vertonen.

De Violieren slaagden erin een autonome plaats te verwerven in de 'nieuwe' commerciële cultuur van de achttiende eeuw. De rederijders zouden geen voortrekkersrol meer spelen in de stedelijke publieke cultuur, zoals dat in de zestiende eeuw het geval was, maar ze pasten zich wel aan de commercialisering van de theatercultuur aan. De rederijders verwierven door het inrichten van publieke voorstellingen tegen betaling opnieuw een centrale rol in het stedelijke middenveld, waarbij geleidelijk aan meer zou worden ingespeeld op de voorkeuren van het publiek via de opvoering van dure spektakelstukken en de invoering van populaire genres zoals zangspelen.⁸² De vereniging ontwikkelde zich tijdens de achttiende eeuw tot een commercieel toneelgezelschap waarbij het brengen van populair theater de hoogste prioriteit kreeg. Volgens Timothy De Paepe zou deze keuze voor populaire, maar tijdsopslopende en dure genres op termijn wel tot de ondergang van het rederijkerstoneel leiden in 1762. De kamer bleef een amateurgezelschap en in die zin groeiden de nieuwe genres boven hun mogelijkheden uit. De meeste rederijders hadden immers nog een beroep waarmee ze hun inkomen moesten verdienen.⁸³ Daarnaast speelde ook het verbod om nog langer opera's op te voeren hierbij een rol. Dat verhinderde de rederijders om zich nog langer aan te passen aan nieuwe modes en tendensen. Mogelijk was het de loskoppeling van de bestuurlijke elite die ervoor zorgde dat de kamer niet meer voldoende kon lobbyen bij het stedelijke bestuur om zich op dit nieuwe marktsegment te richten.

Dit artikel heeft geprobeerd om duidelijk te maken dat een onderscheid tussen oude en nieuwe verenigingsvormen het debat over het ontstaan van de *civil society* niet echt vooruit helpt. Oude en nieuwe vormen van sociabiliteit bestonden en ontstonden naast elkaar en werden zeker ook door elkaar beïnvloed.⁸⁴ De ontwikkeling van een

81 Clark, *British clubs*, 12.

82 De Paepe, 'De liefhebbers', 236-237 en 242.

83 Ibidem, 24-25.

84 Garrioch, 'From religious', 316-317, 326.

civil society moet dan ook niet als een sociale of culturele revolutie worden gezien die plots in de samenleving opdook. Dat betekent niet dat er met de opkomst van nieuwe verenigingsvormen tijdens de zeventiende en achttiende eeuw amper iets veranderde, zoals sommige auteurs suggereren.⁸⁵ De opkomst van de *civil society* moet eerder worden beschouwd als een langzaam historisch aanpassingsproces dat reageerde op allerlei maatschappelijke ontwikkelingen. Het zou verkeerd zijn om uit te gaan van een simpel moderniseringsproces waarbij nieuwe socio – culturele instellingen oudere gingen vervangen. Het Antwerpse voorbeeld laat duidelijk zien dat juist een crisismoment in het rederijkerstoneel verantwoordelijk was voor belangrijke innovaties in de organisatie van de vereniging en de opvoeringspraktijk. In hoeverre het aalmoezenierstheater, als belangrijkste concurrent, de innovatieve kracht van de Antwerpse rederijkerij rechtstreeks heeft beïnvloed, blijft voorlopig nog een open vraag, maar vormt zeker een interessante piste voor verder onderzoek.

85 Idem, 315; Vermij, 'Nieuwe wijn', 24.

Oorlogsgeluid in de stad en stadsgeluid in oorlogstijd: klank en betekenis*

‘Bijna ieder oorlogsdagboek begint hetzelfde. In de vroege ochtend van 10 mei 1940 wordt de dagboekschrijver gewekt; door explosies, door overkomende vliegtuigen of door verschrikte familieleden. Hij gaat in pyjama de straat op, praat met de burens, oppert nog even dat het een militaire oefening is, maar realiseert zich dan wat er gebeurt: Nederland is in oorlog.’¹

Zonder dat er ook maar iets veranderde aan het geluid van de explosies en de overkomende vliegtuigen, zorgde het besef dat het niet om een militaire oefening ging, maar om een oorlog, voor een wereld van verschil. Het geknal kreeg een andere betekenis en er werd niet meer op dezelfde manier naar geluisterd. Deze situatie is te vergelijken met het verhuizen naar een andere locatie. Direct na de verhuizing zijn alle geluiden die gehoord worden nieuw en dringen ze zich ook veel meer op. In die toestand bevonden zich ook de inwoners van Amsterdam bij het uitbreken van de oorlog. Qua geluid leek het alsof de hele stad naar een hele nieuwe plek verhuisde.

Deze verandering in het klanklandschap van de stad voltrok zich op meerdere niveaus. In de eerste plaats veranderden de geluiden die in de stad te horen waren: niet alleen werd men geconfronteerd met het nieuwe geluid van oorlogshandelingen, de oorlog beïnvloedde ook het dagelijkse leven en daardoor de dagelijkse geluiden in de stedelijke ruimte. In de tweede plaats vonden er ingrijpende verschuivingen plaats in de betekenissen die men aan bepaalde geluiden toekende, zoals het geluid van explosies dat op 10 mei 1940 niet langer stond voor een nog enigszins ‘geruststellende’ militaire oefening, maar voor een onrustbarende, vijandige actie. Het begrip klanklandschap of ‘soundscape’ dat in dit artikel wordt gehanteerd, verwijst dan ook tegelijkertijd naar een wereld buiten de mens – de geluiden die mensen omringen – als naar datgene waarmee de mens die buitenwereld probeert te begrijpen en te beïnvloeden.² Deze definitie, onder meer gepropageerd door de Amerikaanse techniekhistoricus Emilie Thompson, biedt een belangrijke uitbreiding ten opzichte van de oorspronkelijke betekenis die componist en milieuactivist Raymond M. Schafer in 1977 aan dit begrip gaf toen hij het muntte in *The soundscape. Our sonic environment and the tuning of the world*, waarin

* Ik dank Annemarie de Wildt, Hubert Berkhout, Jeroen Kemperman, Karin Bijsterveld en Andreas Fickers voor hun hulp tijdens mijn promotieonderzoek en hun waardevolle commentaar op dit artikel. Het laatste geldt eveneens voor twee anonieme reviewers, Jan Hein Furnée en de overige redactieleden van het tijdschrift *Stadsgeschiedenis*. Ten slotte dank ik NWO voor het financieren van het project *Soundscapes of the urban past. Staged sound as mediated cultural heritage* waarvan mijn onderzoek een onderdeel is.

¹ B. van der Boom, ‘We leven nog’. *De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003) 17.

² E. Thompson, *The soundscape of modernity. Architectural acoustics and the culture of listening in America, 1900-1933* (Cambridge MA 2002) 1. Letterlijk citaat: ‘Like a landscape, a soundscape is simultaneously a physical environment and a way of perceiving that environment; it is both a world and a culture constructed to make sense of that world.’

hij de vele geluiden documenteerde die ons in de geïndustrialiseerde wereld omringen.³

In diezelfde periode kwam in Frankrijk het onderzoek naar historisch geluid op gang, culminerend in Alain Corbins succesvolle boek over de veelzijdige functie en betekenis van kerkklokken voor het dagelijks leven op het Franse platteland in de negentiende eeuw.⁴ Corbin beargumenteerde dat de betekenis van geluid gebonden is aan plaats en tijd. Deze opvatting is inmiddels algemeen geaccepteerd binnen het snel uitdijende onderzoek naar historische klanklandschappen en ook Thompsons verruiming van het begrip *soundscape* sluit er bij aan.⁵ De visie impliceert dat we, als we willen begrijpen hoe klanklandschappen uit het verleden door tijdgenoten werden waargenomen en beoordeeld, aan historische geluidsopnames alleen niet genoeg hebben. We hebben ook teksten en andere media nodig waarin ervaringen en opvattingen over dat geluid tot uitdrukking zijn gebracht.

Het is naar mijn mening zinvol om op drie verschillende manieren naar het geluid uit het verleden te 'luisteren'. In de eerste plaats is het nodig om te weten welke geluiden men op een bepaalde tijd en plaats redelijkerwijs gehoord zou kunnen hebben. Dit perspectief noem ik de 'ecologie van geluid', omdat het zich richt op de bronnen van geluid in de omgeving van een waarnemer. Een tweede perspectief is de 'semiotiek van geluid': de betekenis die op dat moment en op die locatie aan een bepaald geluid werd toegekend. En het derde en laatste perspectief is de 'politiek van geluid': de wijze waarop een bepaald geluid (alweer op een bepaald historische en geografische plaats) werd geëvalueerd en een rol speelde in machtsverhoudingen.⁶

In dit artikel over Amsterdam tijdens de Tweede Wereldoorlog komen alle perspectieven aan bod.⁷ We 'luisteren' naar oorlogsgeluiden en veranderende stadsgeluiden (ecologie) en staan stil bij het gebruik van geluid als uiting van verzet (politiek). De semiotiek van geluid komt echter nadrukkelijker in beeld omdat, zoals eerder gezegd, het uitbreken van de oorlog niet alleen zorgde voor nieuwe geluiden maar ook voor ingrijpende wijzigingen in hun betekenissen. Op deze manier wil het artikel inzicht bieden in het belang van geluid voor een stad in oorlog. Geluid lijkt immers een belangrijke rol te spelen in oorlogservaringen. In doorsnee oorlogsfilms vliegt de actie de kijker bijna

3 R.M. Schafer, *The soundscape. Our sonic environment and the tuning of the world* (Rochester/Vermont 1977/1994). Onderzoeken en publicaties die gericht zijn op interventie, gebruiken het begrip *soundscape* vaak in de betekenis die Schafer er aan toekende. Voorbeelden zijn: S. Arquette, 'Sounds like city', *Theory, Culture & Society* 21 (2004) 159-168; R. Atkinson, 'Ecology of sound. The sonic order of urban space', *Urban Studies* 44 (2007) 1905-1917; M. Toyka-Seid, 'Noise abatement and the search for quiet space in the modern city', in: D. Schott, B. Luckin en G. Massard-Guilbaud (red.), *Resources of the city. Contributions to an environmental history of modern Europe* (Aldershot 2005) 215-229.

4 A. Corbin, *Village bells. Sound and meaning in the nineteenth-century French countryside* (New York 1998).

5 A. Corbin, *Time, desire and horror. Towards a history of the senses* (Cambridge 1995). M.M. Smith, *Sensing the past. Seeing, hearing, smelling, tasting, and touching in history* (Berkeley 2007) 2-4. In een recent themanummer van de *American Historical Review* is deze benadering voor de historiografie van de zintuigen uitgewerkt door Martin Jay en specifiek voor auditieve waarneming door Sophia Rosenfeld. M. Jay, 'In the realm of the senses: an introduction', *The American Historical Review* 116 (2011) 307-316; S. Rosenfeld, 'On being heard. A case for paying attention to the historical ear', *The American Historical Review* 116 (2011) 316-335.

6 A. Jacobs, 'Analyzing the dramatization of sound in the urban past', Presentatie in het kader van het Blankensee Colloquium 'Hearing modern history. Auditory cultures in the 19th and 20th century', Berlijn 2010.

7 Het artikel is gebaseerd op een hoofdstuk uit mijn proefschrift (in wording) over het klanklandschap van Amsterdam vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw tot heden. Het promotieonderzoek maakt deel uit van het project *Soundscapes of the urban past. Staged sound as mediated cultural heritage*. Dit project bestudeert de veranderende representatie van stedelijke identiteit op basis van historische teksten, hoorspelen en films waarin het geluid van Amsterdam, Berlijn en Londen geësceneerd wordt.

letterlijk om de oren. Geluid en oorlogservaring zijn bovendien nauw verbonden in autobiografische werken over het leven in de loopgraven tijdens de Eerste Wereldoorlog. In haar proefschrift wijst Carolyn Birdsall op het belang van geluid bij het navigeren door het verduisterde en zwaar onder vuur liggende Düsseldorf gedurende de Tweede Wereldoorlog.⁸ Toch is er, voor zover mij bekend is, buiten het werk van Birdsall geen onderzoek gedaan naar oorlogsgeluid in de stad en/of stadsgeluid in oorlogstijd.⁹

In Birdsalls proefschrift over de culturele betekenis van het fenomeen geluid en het gebruik van geluidstechnologieën gedurende het nazitijdperk ligt de nadruk op de politiek van geluid. Ze beschrijft weliswaar de rol van geluid bij het oproepen van oorlogsherinneringen en het navigeren door het bedreigde Düsseldorf, maar haar onderzoek is primair gericht op de successen en mislukkingen van het gebruik van geluidstechnologieën door de nazi's. In dit artikel over Amsterdam komt de politiek van geluid minder aan bod, maar de veranderingen in de dagelijkse stadsgeluiden en hun betekenis voor de bewoners des te meer. Bovendien gaat het hier om een stad die bezet is en daardoor met andere bedreigingen te maken heeft dan Düsseldorf. Welke rol speelde geluid in de bedreigingen waarmee de Amsterdammers te maken kregen? Hoe werd Amsterdam voor het eerst met oorlogsgeluid geconfronteerd en wat was de reactie van de bewoners? Welke rol speelde oorlogsgeluid na de capitulatie? Hoe veranderde het geluid van de stad en wat betekende dat voor de Amsterdammers? De volgende paragraaf gaat over de oorlogsdagboeken, het voornaamste bronmateriaal voor dit onderzoek. In de daaropvolgende paragrafen komt het geluid zelf aan bod.

Luisteren naar oorlogsdagboeken

Wie luisterde tijdens de oorlog naar geluid en wie schreef erover? In kranten werd er geen of zeer weinig aandacht aan besteed. Als journalisten er al over schreven ging het over het geluid van de oorlog elders, ver buiten Nederland, of het geluid van zaken die zo neutraal of 'onschuldig' waren dat ze pasten in de mediapolitiek van de bezetters.¹⁰ Dagbladen en overige media werden bij de capitulatie meteen onder censuur geplaatst.¹¹

Voor teksten over het geluid van Amsterdam tijdens de oorlog zijn we vooral aan-

8 Bekende voorbeelden van boeken over het leven in de loopgraven zijn E. Remarque, *Im Westen nichts Neues* (Berlijn 1929) en J.B. Priestley, *Margin released. A writer's reminiscences and reflections* (Londen 1962). C. Birdsall, *Between noise and silence. Sound, technology and urban space during Nazi Germany* (Amsterdam 2010).

9 In de bundel *Akustisches Gedächtnis und Zweiter Weltkrieg* onder redactie van R. Maier staan herinneringen aan de oorlog centraal. 'Sight, sound, and tactics in the American civil war' van Ross gaat specifiek in op de rol van geluid voor de tactische oorlogsvoering tijdens de burgeroorlog in de V.S. Yaron behandelt de verschuiving in de (symbolische) relatie tussen geluid en de (veronderstelde) kracht van wapens. *Sonic warfare* van Goodman pleit voor meer aandacht voor de (fysieke) inwerking van geluid waarbij betekenisgeving geen rol speelt. En het hoofdstuk van Goodale over oorlogsgeluid in *Sonic persuasion* gaat in op het gebruik van geluid in oorlogsreportages en komt daarmee nog het dichtst in de buurt van dit artikel, zij het vanuit een andere visie op de (historische) betekenis van geluid. R. Maier (red.), *Akustisches Gedächtnis und Zweiter Weltkrieg* (Göttingen 2011); C.D. Ross, 'Sight, sound, and tactics in the American civil war', in: M. M. Smith (red.), *Hearing history: a reader* (Athens 2004) 267-278; J. Yaron, 'Silenced power'. Warfare technology and the changing role of sounds in twentieth-century Europe', *Zeithistorische Forschungen/Studies in contemporary history* 8 (2011) 178-191. S. Goodman, *Sonic warfare. Sound, affect, and the ecology of fear* (Cambridge 2010); G. Goodale, *Sonic persuasion. Reading sound in the recorded age* (Urbana 2011).

10 Deze conclusie is gebaseerd op de knipselverzameling van het Stadsarchief Amsterdam (Persdocumentatie, deelonderwerp U, catalogusnummers 932-984) en op de gedigitaliseerde artikelen van *Het Vaderland* (<http://kranten.kb.nl/>) en *Het Parool* (<http://www.hetillegaleparool.nl/>).

11 G. Meershoek, 'Onder nationaal-socialistisch bewind', in: P. d. Rooy e.a. (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, Tweestrijd om de hoofdstad 1900-2000* (Amsterdam 2007) 235-321.

gewezen op dagboeken die in die periode ter plekke geschreven werden. De analyse in dit artikel is dan ook gebaseerd op een verzameling van dertig dagboeken in het bezit van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD). Omdat het bijhouden van een dagboek niet binnen alle geledingen van de maatschappij even vanzelfsprekend was, vormt deze groep van dagboekschrijvers geen dwarsdoorsnede van de Amsterdamse bevolking. Wel vertegenwoordigen deze schrijvers verschillende maatschappelijke niveaus en ook diverse leeftijdscategorieën. Ze woonden bovendien redelijk verspreid over de stad: aan de overkant van het IJ, in de grachtengordel en verder in een ring om de oude stad.¹² Ook zagen bijna alle dagboekschrijvers, net als de overgrote meerderheid van de Amsterdamse bevolking, de bezetter liefst zo snel mogelijk verdwijnen.

Qua genre is het dagboek een moeilijk te definiëren categorie.¹³ Ondanks een expliciete keuze voor oorlogsdagboeken met aandacht voor de persoonlijke ervaring, laat de uiteindelijke selectie toch een enorme variatie zien. Wat deze dagboeken niettemin verbindt is het feit dat de auteur verslag wil doen van het leven in oorlogstijd en daarvoor met een zekere regelmaat opschrijft wat zij of hij daarvoor relevant vindt. Hoewel elke auteur dat op een unieke wijze doet, is iedereen ook gebonden aan en beïnvloed door gangbare praktijken en opvattingen, en de conventies van taal, van (beschrijvende) literatuur en dagboeken van anderen. Dit kan zich uiten in het al dan niet noemen van geluid, in de keuze van de geluiden waarover geschreven wordt, de woorden die daarbij gebruikt worden, de wijze waarop daarbij de eigen ervaring aan de orde komt en het oordeel van de auteur over dat geluid.¹⁴

Die interactie tussen historisch bepaalde praktijken, ideeën en conventies zorgt ervoor dat de unieke dagboeken op een bepaalde wijze toch vergelijkbaar zijn. Ze geven zicht op ervaringen en opvattingen die de auteurs deelden met stadsgenoten in de oorlog en stellen ons in staat om, in combinatie met informatie over activiteiten die plaatsvonden in de stad, te 'luisteren' naar de veranderingen die gedurende de oorlog optraden in het Amsterdamse klanklandschap.

'Een geweldig onweer en rumoer': oorlogsgeluid in de stad¹⁵

Op vrijdag voor Pinksteren, in de nacht van 10 mei 1940, begint voor Nederland de Tweede Wereldoorlog. In de loop van die nacht worden veel mensen wakker van het geluid van vliegtuigen en explosies. Ook voor de meeste inwoners van Amsterdam dient de oorlog zich in eerste instantie aan in de vorm van geluid:

¹² In het Museumkwartier, Helmers-, Apollo- en Rivierenbuurt en in Watergraafsmeer.

¹³ 'The diary, as an uncertain genre uneasily balanced between literary and historical writing, between spontaneity of reportage and the reflectiveness of the crafted text, between selfhood and events, between subjectivity and objectivity, between the private and the public, constantly disturbs attempts to summarize its characteristics within formalized boundaries.' R. Langford en R. West, *Marginal voices, marginal forms. Diaries in European literature and history* (Amsterdam 1999) 8.

¹⁴ Het feit dat van de dertig dagboeken er acht helemaal geen aandacht besteden aan geluid, zestien af en toe en zes geregeld, weerspiegelt bijvoorbeeld de premisse van dit onderzoek dat het niet evident is om bij het representeren van situaties en ervaringen stil te staan bij geluid, hoe indringend dat geluid soms ook mag zijn. Daarmee is overigens niet gezegd dat onze cultuur primair visueel georiënteerd is.

¹⁵ 'Vrijdag 10 Mei 1940. Vannacht om half drie werden wij wakker, door een geweldig onweer en rumoer. Tenminste wij dachten dat het onweer was maar even later vernamen wij, dat het niet zo was, doch dat er zeer veel vliegtuigen in de lucht waren.' NIOD, Collectie dagboeken & egodocumenten, nr. 1208, dagboek Koekenheim – Voet.

Om ongeveer 3 uur wakker door geraas van vliegtuigen en explosies van afweergeschut. Zagen donker gekleurde vliegtuigen overvliegen waarop werd geschoten. Dachten aan aanval op Engeland door de lucht, waarbij onze neutraliteit werd geschonden. Werd weer stil, dus wij weer in slaap. Om 4.30 weer wakker toen niet meer geslapen. We waren in oorlog met Duitsland!¹⁶

In de daaropvolgende dagen betrekken militairen stellingen in de stad, zijn er her en der schietpartijen en zorgt een verdwaalde bom op de hoek van de Herengracht en de Blauwburgwal voor tientallen dodelijke slachtoffers en gewonden. Vanuit haar slaapkamer ziet de twintiger Mirjam Levie deze bom vallen en inslaan. 'Het gieren van die bom was onbeschrijfelijk. Daarna was ik volkomen ondersteboven. Ik kon niet meer eten, zag spierwit, en zat de hele dag te trillen.'¹⁷ Toch is het militaire geweld vooral gericht op de haven en Schiphol.¹⁸ Tot de capitulatie blijft de directe ervaring van het oorlogsgeweld voor veel inwoners van Amsterdam dan ook beperkt tot het geluid van vliegtuigen, geschut en de sirenes van het luchtalarm.

Men schrijft in deze periode over het 'geraas', 'geronk' of 'gesnor' van vliegtuigen, het 'bulderen', 'daveren' en 'knetteren' van geschut, en het 'loeien' of 'dreunen' van het luchtalarm. Met deze geluiden wordt men overdag, maar vooral 's nachts geconfronteerd. Dat zorgt voor onrustige nachten. 'Onrustige slaap door deze alarms werkt vermoeiend' en: 'Slapen doen we niet door het constante geronk van de vliegmaachines.'¹⁹ Vreemd genoeg is men daarbij het meest negatief over het luchtalarm. Kanonnen bulderen of daveren en vliegtuigen ronken of razen, maar alleen van de sirene weerklinkt een 'akelig geloei'.²⁰ Ook verbindt men het geluid van vliegtuigen en geschut niet expliciet aan gevaar, terwijl het alarm wel angstig maakt of de zenuwen sloopt.²¹

Over zessen ging de eerste sirene. Je dacht, dat je laatste uurtje geslagen had, maar ging toch rustig met je bundeltje over je arm op de trap, waar je toilet ging maken. Na een poos gingen de sirenes weer, maar we herkenden de geluiden niet en bleven zoet zitten. Daar werd de krant in de bus geschoven en we begrepen dat het luchtalarm uit was.²²

Die schrik voor de sirene lijkt opmerkelijk omdat het alarm enkel waarschuwt voor mogelijk gevaar, terwijl vliegtuigen en geschut natuurlijk wel een potentieel gevaar vormen. Deze situatie verandert overigens gedurende de oorlog meerdere malen (zie onder). Het geluid van vliegtuigen en geschut wordt sterker met gevaar geassocieerd nadat men dit (potentiële) gevaar in de directe omgeving heeft beleefd. Die ervaring is er bij het uitbreken van de oorlog voor velen nog niet. Nederland was immers niet

16 NIOD, nr. 1230, dagboek Van Buuren.

17 M. Bolle, M., *Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet. Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen-Belsen* (Amsterdam 2003) 19.

18 J.F.M. de Boer en S. Duparc, *Kroniek van Amsterdam over de jaren 1940-1945* (Amsterdam 1948); Meershoek, 'Onder nationaal-socialistisch bewind', 238-241.

19 NIOD, nr. 1230, dagboek Van Buuren; nr. 1151, dagboek Bruijn-Barends.

20 NIOD, nr. 1179, dagboek Van der Does.

21 NIOD, nr. 1151, dagboek Bruijn-Barends.

22 NIOD, nr. 1092, dagboek Lans-Van der Wal.

betrokken bij de Eerste Wereldoorlog en bovendien speelden vliegtuigen in die oorlog nog nauwelijks een rol.²³ Men onderkent zeker het gevaar en tijdens de mobilisatie is er aandacht voor in de media, maar afgaande op een krantenartikel over een voorlichtingsbijeenkomst staat het voorkomen van paniek centraal:

De indruk van den eersten bomaanval is alleen maar verwarring en oorverdovend lawaai. Het resultaat valt echter nog al mee, en als men er aan gewend is kan men zelfs rustig nagaan wat er gebeurt en wat voor schade wordt aangericht. (...) De vliegtuigen vliegen steeds in formatie. Het eskader is dus meestal gemakkelijk van den grond af te volgen; men loopt pas gevaar, als de vliegtuigen zich vrijwel boven ons hoofd bevinden. Men kan ook het best zo lang mogelijk blijven kijken wat er gebeurt.²⁴

Voor Amsterdammers die zelf niet rechtstreeks betrokken zijn bij de oorlogsvoering zijn de dagen voor de capitulatie vooral gevuld met hunkeren naar informatie. De meeste dagboekschrijvers luisteren voortdurend naar de radio, enkelen gaan de stad in op zoek naar berichten over het verloop van de oorlog:

In de stad kon je overal de radio beluisteren, het prettigst in de hal van 'Cineac'. Telkens berichten over vliegtuigen en parachutisten, die in alle mogelijke vermommelingen neerkwamen. (...) Verscheidene families besloten om de hele nacht bij de radio te blijven en niet uit de kleren te gaan.²⁵

De radio, die in de jaren twintig en dertig een stormachtige ontwikkeling doormaakt, is bij het uitbreken van de oorlog voor de meesten een vertrouwd verschijnsel. In 1939 treft men in Amsterdam in 70 van de 100 woningen een radiotoestel aan.²⁶

Bij Freddy stond ook de radio aan op sjabbat – de opperrabbin had dat bevolen – en je hoorde maar steeds: 'Post Wijk bij Duurstede' (of een andere plaats natuurlijk) 'gesignaleerd twintig Duitse vliegtuigen, vliegende van Zuid-Oost naar West, enz. enz.' Je voelde de vliegtuigen op je af komen. Ik ging weer naar huis. Er was nu voortdurend luchtalarm. En dan ging een motorbrandsput, die bij ons voor de deur stond ter bescherming van het laboratorium tegenover ons huis, snorren, zodat je dol werd van het lawaai. De radio sprak van zuiveringen van de NSB, enfin, ik kan nooit beschrijven hoe deze dagen waren.²⁷

Op dinsdag 14 mei wordt bekend dat de legerleiding heeft besloten te capituleren en de volgende dag worden Amsterdammers geconfronteerd met Duitse troepen die door de stad trekken. De doortocht verloopt zonder incidenten en er zijn niet veel dagboekschrijvers die er bij stil staan. Shmu'el Hacoen, dan 14 jaar oud, bekijkt het bin-

²³ R. Chickering, *The great war and urban life in Germany: Freiburg, 1914-1918* (Cambridge 2007) 98-99.

²⁴ 'Hoe men zich beschermt tegen luchtaanvallen en gas', *Het Vaderland*, ochtendeditie 14 maart 1940.

²⁵ NIOD, nr. 1092, dagboek Lans-Van der Wal.

²⁶ Gemeente Amsterdam, *Statistisch Jaarboek 1935-1939*, 368.

²⁷ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 20.

nentrekkende leger vanaf de Berlagebrug: 'We kregen een ontzettende macht te zien, die ons voorbijdaverde in een eindeloze stroom.'²⁸ Vanaf dat moment gaat het voor de inwoners van Amsterdam niet langer om een oorlog die vooral 'gehoord' wordt via de radio of in de vorm van het geluid van vliegtuigen, schieten en luchtalarm.

Stadsgeluid in oorlogstijd: het verkeer

Het bedrijfsleven komt op 16 mei 1940 weer op gang en de meeste scholen gaan op maandag 20 mei weer open, maar het geluid van het verkeer is anders.²⁹ Omdat er vrijwel geen auto's en bussen meer rijden, is het overdag opvallend stil in de stad. 'May 18. (...) Amsterdam is very calm: there is no traffic and no damage and very few Germans about.'³⁰ En een week later schrijft Van Buuren: 'Warm weer. 's Middags boodschappen doen als gewoonlijk. Vrijwel geen Auto's meer op straat. Alleen vervoer van soldaten en levensmiddelen is nog toegestaan. Stadsbuslijnen of opgeheven of ingekrompen. Ook dokters kunnen hun patiënten niet meer per auto bezoeken.'³¹

Vanaf 9 juli verschijnen er volgens Van Buuren weer taxi's op straat. Vanwege de benzineschaarste verdwijnen particuliere auto's blijvend uit het straatbeeld en gaat men ook over op fietstaxi's. Ook doen met paarden bespannen rijtuigen dienst als taxi. Een andere auteur schrijft naar aanleiding van een bezoek aan het Leidsche Plein Theater 'om de zorgen te vergeten': 'Toen wij er uit kwamen (...) was het pikdonker onder de bomen op het Leidsche Plein. Met de silhouetten van mensen, paarden en rijtuigen (die nu de taxi's vervangen), de zwakke lichtjes van booglampen, fietsen en trams, biedt het geheel een ouderwetschen aanblik - vorige eeuw of zoo.'³²

Met paarden bespannen karren vervangen ook het gemotoriseerde vrachtvervoer, naast handkarren en bakfietsen. De terugkeer van het paard in de stad wordt ook opgemerkt in een aantal krantenartikelen, maar met uitzondering van Verwey wordt het door geen van de dagboekschrijvers genoemd.³³ Het geluid van de paarden komt al helemaal niet aan de orde. Mogelijk omdat paarden vlak voor de oorlog nog een gebruikelijk verschijnsel waren in de stad, ondanks de sterke groei van het gemotoriseerde vrachtverkeer na de Eerste Wereldoorlog.³⁴

Omdat het openbaar vervoer vanaf het begin van de oorlog flink wordt teruggebracht, mogen we aannemen dat het fietsverkeer het straatbeeld in de eerste jaren van de oorlog domineert. Als ruim twee jaar na de capitulatie het gerucht de ronde doet dat in omliggende steden fietsen op grote schaal in beslag zijn genomen, is dat voor veel Amsterdammers een reden om hun fiets in veiligheid te brengen. De daaropvolgende dag (20 juli 1942) schrijft Van Buuren: 'Amsterdam was vandaag een andere stad dan eergisteren. Er waren weinig of geen fietsen op straat en het leek vreemd.' Een dik half jaar later schrijft Sander: 'Het valt meer en meer op hoe weinig mensen zich tusschen

28 S. Hacohen, *Zwijgende stenen. Herinnering aan een vermoorde jeugd* ('s-Gravenhage 1990) 157.

29 In 1938 reden er in Amsterdam ongeveer 9860 personenauto's, 4044 vrachtauto's en 214 autobussen. Stadsarchief Amsterdam, Archief van het Bureau voor Statistiek, inv.nr. 887, *Statistisch Jaarboek 1938-1939*, 203.

30 NIOD, nr. 1082, dagboek Cox.

31 NIOD, nr. 1230, dagboek Van Buuren, 25 mei 1940.

32 NIOD, nr. 1187, dagboek Verwey, 5 september 1940.

33 Stadsarchief Amsterdam, Persdocumentatie, deelonderwerp U, catalogusnummers 932-984, bladnummer 145875, 'Grazende paarden op het asfalt. Zij zwoegen voor zware verhuisauto's' (*Telegraaf*, 23 mei 1940) en 'Een verhuisboot in de gracht' (*Handelsblad*, 22 mei 1940).

34 H. Buiters, *Riool, rails en asfalt. 80 jaar straatruimte in 4 Nederlandse steden* (Zutphen 2005) 200.

Afbeelding 1 April 1941, taxi's bij het Centraal Station (bron: Beeldbank WO2 – DiaArchief Mr. A. Hustinx).

8 en 9 uur naar hun werk in de stad begeven. Wel zijn de trams overvol: de mensen staan met meerdere op de treeplanken (...). De honderden, ja duizenden rijwielen zijn van den weg. Voor zoover ze niet door de Deutsche Weermacht gevorderd zijn, kan men toch niet rijden door gebrek aan banden.³⁵ De verborgen fietsen komen anderhalf jaar later, aan het begin van de Hongerwinter weer tevoorschijn: 'De stad is kalm, zonder trams, er wordt veel gefietst en de duizenden wachtgelders gebruiken hun vrije tijd met naar of in de richting van Hoorn te fietsen en daar wat eetbaars machtig te worden. Dit gaat door ondanks het voortdurende controleeren en het vorderen van de fietsen.'³⁶

Vanaf het derde oorlogsjaar is er dus nauwelijks fietsverkeer en, als zelfs de beperkte groep personen op weg naar hun werk voor afgeladen trams kunnen zorgen, ook weinig openbaar vervoer. Er is kortom steeds minder verkeer op straat. Totdat fietsen zonder rubberen banden in de laatste winter voor incidenteel lawaai zorgen, wordt de stad alsmear stiller.

Stadsgeluid in oorlogstijd: muziek op straat

Het verhaal van een alsmear stiller wordende stad lijkt in tegenspraak met het feit dat in het begin van de oorlog het aantal 'inwoners' plotseling toeneemt. 'Die Deutschen rückten ein, ihre blöden abgehackten Lieder singend. Die Strassen waren abgesperrt, der Verkehr stockte, die Trams waren überfüllt.'³⁷ Drie maanden na de capitulatie telt de stad veertienduizend Duitse militairen, later neem dit aantal af. 'In de scholen in

³⁵ NIOD, nr. 1141, dagboek Sander, 4 februari 1942.

³⁶ NIOD, nr. 1570, dagboek Donkelaar, 30 oktober 1944.

³⁷ NIOD, nr. 1133, dagboek Hanemann-Keleman, 1-6.

Afbeelding 2: 1941-1942, WA parade op de Hoofdweg, gezien vanaf de Jan van Galenstraat (bron: Beeldbank WO2 – NIOD).

onze omgeving Duitsche soldaten ondergebracht. 's Avonds hooren we de signalen.'³⁸ Verder rept geen enkel van de gelezen dagboeken over de nabijheid van of contact met Duitse soldaten.³⁹

Volgens de *Kroniek van Amsterdam* organiseerde de bezetter en haar Nederlandse collaborateurs (N.S.B, Jeugdstorm) in de periode 1940-1943 een aantal malen een parade, defilé of mars in de stad. Ook over dit soort evenementen zwijgen de dagboeken. Enkel in een zeer omvangrijk dagboek staat onder het krantenknipsel met de kop 'W.A.-Marsch te Amsterdam' dat niemand uit de kennissenkring van de schrijfster is gaan kijken.⁴⁰ Verder noemt ze ook nog een bijeenkomst die op 27 juni 1941 werd gehouden op het museumplein:

Vandaag houdt Seys Inquart een groote rede hier op het IJscclub terrein. (...) Troepen trekken door de straten er heen. Dat de Duitschers gaan vinden we nog zoo erg niet, maar dat de Holl. landverraders met hooge borst er heen marcheeren onder een valsch miserabel gezang is wel heel erg en doet je hart bevroren.⁴¹

38 Meershoek, 'Onder nationaal-socialistisch bewind', 241; NIOD, nr. 1230, dagboek Van Buuren, 1 augustus 1940.

39 Andere dagboeken in de NIOD collectie blijken juist wel passages te bevatten over contact met Duitse soldaten. In *We leven nog. De stemming in bezet Nederland* is daar een hele paragraaf aan gewijd onder de titel "Allemaal nette kerels'. De nieuwe machthebbers' (Boom, 25-26). Daarbij wordt echter niet verwezen naar een auteur uit Amsterdam, wel naar auteurs uit andere steden (Rotterdam, Den Haag) en het platteland. Een mogelijk verschil tussen stad en platteland speelt hier dus geen rol.

40 Gehouden op 9 november 1940.

41 NIOD, nr. 1151, dagboek Bruijn-Barends.

Het oordeel over het zingen van Duitse soldaten en leden van de NSB in termen van 'blöden abgehackten Lieder' en 'valsch miserabel gezang' is een soortgelijke reactie als deze lieden niet willen zien of horen. Het is een typisch voorbeeld van 'de politiek van geluid'. Het geluid staat hier symbool voor een situatie die men verafschuwt maar niet kan veranderen en wordt daarom genegeerd of afgedaan als lelijk of als hinderlijke herrie.

Een ander voorbeeld van de 'politiek van geluid' is de stroom van anti-Duitse liedjes en gedichten die op gang komt, maar ook de maatregelen die de bezetter daartegen neemt. In *Het Parool* van 16 oktober 1940 staat een stukje over orgeldraaiers:

Het Deutschtum en de orgeldraaier.- Een zestal Amsterdamsche orgeldraaiers worden sinds begin Augustus in een Duitse gevangenis vastgehouden, omdat zij op straat nationale liederen met hun pierement ten gehoor hebben gebracht. Das teutsche Vaterland kann ruhig sein! Deze volksvijanden zijn ten minste onschadelijk.⁴²

Op 6 november schrijft Van der Does: 'De stroom van poezie blijft aanhouden, het is de enige uitlaat die we hebben.' Deze teksten worden geregeld in dagboeken geciteerd en er zijn zelfs dagboeken die bijna uitsluitend uit dit soort liedteksten, verzen en 'moffenmoppen' bestaan. Ook feestdagen zijn gelegenheden om door middel van geluid te protesteren. 'Ook hoorde ik gisteren dat het hier in de stad met Oude Jaar een bende geweest is. Er was geen permissie gegeven na 12 uur op straat te zijn dus konden de menschen geen N. Jaar vieren met hun vrienden. Toch is er om 1.40, ons eigenlijke N. Jaar, groote drukte geweest. Loudspeakers uit de ramen, ketelmuziek, luid zingen van het Wilhelmus enz. Er is ook nog geschoten. Ons volk krijgen ze er niet onder.'⁴³ Daar staat weer tegenover dat de Duitsers op 6 juli 1940 opdracht geven 'tot het plaatsen van een muziektent op den Dam voor concerten van de Deutsche Muziek-Kapel.'⁴⁴

In de dagboeken worden straatmuziek en draaiorgels verder niet genoemd. Volgens de *Kroniek van Amsterdam* mag er vanaf 7 oktober 1942 geen muziek meer worden gemaakt op straat en zijn ook draaiorgels verboden.⁴⁵ Na het verdwijnen van het lawaai van intens stedelijk verkeer, verliest het Amsterdamse klanklandschap opnieuw een karakteristiek geluid. Dat geluid keert aan het eind van Hongerwinter pas weer terug als men wanhopig op zoek is naar voedsel:

42 P. 't Hoen, 'Het Deutschtum en de orgeldraaier', *Nieuwsbrief*, 16 oktober 1940. <http://www.hetillegaleparool.nl> (17 maart 2010).

43 NIOD, nr. 1179, dagboek Van der Does; nr. 1151, dagboek Bruijn-Barends, 4 januari 1942.

44 Boer en Duparc, *Kroniek van Amsterdam*.

45 Het is mij niet bekend of er in Amsterdam, net als in Den Haag, aan het begin van de oorlog expliciet toestemming is gegeven voor het maken van muziek. Op 29 mei 1940 schrijft *Het Vaderland*: 'Er mag weer muziek worden gemaakt: Op plaatsen waar dit vroeger veroorloofd was. De burgemeester van 's-Gravenhage maakt in overeenstemming met de Duitse militaire overheid bekend, dat het wederom toegestaan is muziek te doen maken door orkesten en draaiorgels op de plaatsen, waar dit voorheen was geoorloofd, zooals in cafés, bioscopen en op de openbare straat, echter met deze beperking dat geen muziek en liederen ten gehoor mogen worden gebracht, die van een aan Duitschland vijandige gezindheid blijk geven of van opwindenden aard zijn.' 'Er mag weer muziek worden gemaakt', *Het Vaderland*, avondeditie 29 mei 1940.

Afbeelding 3: 27 november 1942, de klok van de Beurs van Berlage wordt weggehaald (bron: Beeldbank WO2 – NIOD).

Troepen kinderen trekken langs de huizen en vragen voedsel. In de winkelstraten staan bedelende vrouwen met kinderen en zingen. Ook in de omliggende polders wonende boeren worden afgestroopt. Tientallen straatmuzikanten verschijnen op straat.⁴⁶

Ook een ander karakteristieke vorm van muziek in de stad, van klokken en carillons, gaat in de loop van 1942 en 1943 grotendeels verloren.⁴⁷ Op 5 januari 1942 wordt nog het begin van wekelijkse carillonconcerten op de Oude Kerkstoren, Westertoren en Zuiderkerkstoren aangekondigd, maar in de loop van juli 1942 besluit de bezetter ook carillons te confisqueren voor de oorlogsindustrie.⁴⁸ Op 11 juli 1942, vier dagen nadat ze ondergedoken zijn, schrijft Anne Frank in haar dagboek:

⁴⁶ NIOD, nr. 1129, dagboek Herks, 8 maart 1945.

⁴⁷ 'Als men bij helder weer en stralende zon in de morgenuren de stadhuisklok hoort kleppen en de carillons van de torens in de stad zingen, dan kost het moeite te bedenken welke ontzettende drama's in de lucht elders en aan de fronten zich afspelen.' NIOD, nr. 1141, dagboek Sander, 3 mei 1943.

⁴⁸ Boer en Duparc, *Kroniek van Amsterdam*.

Vader, moeder en Margot kunnen nog steeds niet aan het geluid van de Westertorenklok wennen, die om het kwartier zegt hoe laat het is. Ik wel, ik vond het dadelijk fijn en vooral 's nachts is het zo iets vertrouwds.

Ruim een jaar later blijkt de klok te zijn weggehaald:

We zijn sinds een week allemaal een beetje met de tijd in de war, daar onze lieve en dierbare Westertorenklok blijkbaar weggehaald is voor fabrieksgebruik en wij dag noch nacht precies weten hoe laat het is.⁴⁹

Stadsgeluid in oorlogstijd: stilte

Het lijkt er dus op dat de stad, die volgens dagboekschrijver Cox al op 18 mei 1940 stil was, gaandeweg de oorlog steeds stiller en stiller wordt. Dat wordt helaas niet alleen veroorzaakt door het verdwijnen van verkeer, straatmuziek en klokken, maar ook omdat er meer en meer mensen worden opgepakt en weggevoerd. Eind juni 1942 schrijft Lans-Van der Wal: 'Vroeger trok ik er trouw op uit om groente, nu raakt het me zo weinig, omdat alles zo erg is: afgrijselijk zijn de jodenvervolgingen, maar onze jongens gaan ook allemaal. Het is zo stil op de straten.' En nog geen jaar later maakt ook Mirjam Levie de balans op:

Op de Munt is het zo stil dat er geen politie meer staat. Auto's zie je in Amsterdam überhaupt bijna niet meer, alleen weermacht en nog een enkele andere. Fietsen zijn ook verminderd, en door dit alles is het verkeer zo eenvoudig geworden dat er absoluut geen verkeersagent meer voor nodig is. (...) Maar nu de Jodenbuurt, bv. de Breestraat. Die is doodstil, omdat een groot gedeelte van de mensen weggehaald is. (...) Ik wilde je dit even vertellen omdat de stad eruitziet, arm, verlaten, smerig.⁵⁰

Over het geluid dat de razzia's omgaf, is niet veel geschreven. Joden en andere Amsterdammers die worden weggevoerd, krijgen er alleen in uitzonderlijke gevallen nog zelf de gelegenheid voor. En zelfs dan zal het slechts enkelen gegeven zijn om er nog over te kunnen schrijven. Schreeuwende soldaten en huilende mensen horen er in ieder geval bij, maar ook stilte en met stomheid geslagen zijn.

Dann, um 12 Uhr, kommen die Lautsprecher auf der Merwedeplein. Ich mache mich rasch fertig. Es läutet, 2 Grüne. Erst bei Müller, 120-er. Darf bleiben. Auch Manzi ist da und darf bleiben. Dann bei uns. Wir sind Litauer, damit kann man nichts anfangen. Kommen Sie mit. Haben Sie Kinder? Nein. Sie laufen durch die Wohnung, reißen alles auf, finden glücklich nichts. [...]

Ich rufe zu Müller und Manzi: "Lebt wohl!" mit lauter, harter Stimme. Sie antworten nicht. Furcht – oder Scham, zurückzubleiben?

Der Merwedeplein ist voll von Juden und Grünen. Vorher schon sind lange, traurige Reihen gepackter Juden durch den Merwedeplein gewandert mit Kindern im Kinderwagen, an der Hand, auf dem Arm. Rucksäcke, Bündel, Decken,

49 A. Frank en O. Frank, *Het Achterhuis. Dagboekbrieven 12 juni 1942–1 augustus 1944* (Amsterdam 2008) 30, 116.

50 NIOD, nr. 1092, dagboek Lans-Van der Wal; Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 98.

Kopftücher, vereinzelt Hüte, die grotesk zu den Rucksäcken staan. Weinende, klagende und ruhige. Und die Kinder! Und die schreienden Grünen, und die Zuschauer, mehr oder weniger teilnahmsvoll, und die NSB'er.⁵¹

Degenen die blijven kunnen er moeilijk mee omgaan. Het ontbreekt hen bovendien aan de kennis die we nu hebben. Daardoor zijn teksten van niet-joodse bewoners die joden toch een warm hart toedragen in onze ogen vaak onthutsend afstandelijk: 'Vanavond in onze straat Jodenarrestaties. Een overvalwagen der Groene politie verscheen, enkele Joden werden er ingeladen, en verdween weer. Overvliegen schijnt voorbij te zijn. Avond na avond, nacht na nacht gaat voorbij en alles blijft stil.'⁵²

Geluid en betekenis

Bij het uitbreken van de oorlog wijzigt de betekenis of waardering van bepaalde geluiden en ook na de capitulatie breekt weer een nieuw 'geluidstijdperk' aan. Het afweergeschut bijvoorbeeld, is nu niet meer gericht tegen de 'vijand' maar tegen de 'vriend'. Daardoor wordt er anders geluisterd naar het geluid, ook al verandert er niets aan het geluid zelf of aan het potentiële gevaar dat het geschut voor de stedeling oplevert:

Woensdag 6 November 1940. Gisterenavond begon om acht uur het afweergeschut te dreunen, ook vannacht het zal zoowat één uur geweest zijn werden we wakker geschud door de kanonnen. Het is voor mij altijd een blij gehoor. Wat er gebeurd is, weten we niet en zekerheid daaromtrent krijgen we ook niet.⁵³

Voor en na de oorlog spreekt het voor zich dat men het geluid van de burenen liever niet wil horen. Voor onderduikers verandert die situatie in de oorlog in het tegenovergestelde. Het gaat er nu om dat de burenen de geluiden die men zelf maakt niet horen. Uit het dagboek van Anne Frank blijkt hoe het hele doen en laten in het Achterhuis bepaald wordt door deze noodzakelijkheid. Een ander aangrijpend voorbeeld is te vinden in het dagboek van Hanemann-Keleman die maatregelen heeft getroffen om haar babydochter onder te laten duiken als een deportatie onafwendbaar lijkt: 'Dann hebe ich sie heraus (uit de box; AJ), dabei zuckt mein Gesicht – sofort verzieht sich ihres zum Weinen. Ich zwingen mich zum lachen, denn wenn Bila jetzt weint, könnten Nachbarn aufmerksam werden, gerade was am dringendsten vermieden werden muss. Nur ein flüchtiger Kuss auf die süsse rosa Wange. Dann ist Nies mit dem Kind draussen.'⁵⁴

Mocht er toch sprake zijn van geluid van de burenen, dan roept dat geen irritatie op maar is het eerder een geruststelling omdat het 'gelukkig maar' de burenen zijn:

Hoe rustig wij langzamerhand zijn geworden, nog steeds schrikken wij op van een of ander geluid. Gisterenavond leek het precies, of iemand de trap op kwam. Tot twee maal toe gingen wij het bed uit om te zien of er niets was. Nu vanmiddag

51 NIOD, nr. 1133, dagboek Hanemann-Keleman, 23 juni 1943.

52 NIOD, nr. 1230, dagboek Van Buuren, 1 oktober 1942.

53 NIOD, nr. 1179, dagboek Van der Does.

54 NIOD, nr. 1133, dagboek Hanemann-Keleman, 23 juni 1943.

waren wij een moment overtuigd, dat iemand de straatdeur open deed. Het bleek echter evenals gisteravond burengerucht te zijn.⁵⁵

De terreur van het nazibewind verbindt ook angstaanjagende betekenissen aan andere alledaagse geluiden, zoals bijvoorbeeld het geluid van een deurbel of voetstappen. 'Hoor een stap in het portiek. Als ik iets hoor krijg ik een doodstuip. Zo gaat 't van 8 uur tot 1 uur 's nachts.'⁵⁶ In haar dagboekbrief van 3 februari 1943 concludeert Mirjam Levie daarover het volgende:

Je weet niet, hoe volkomen uit ons lood we zijn. Als er gebeld wordt, schrikken we. Als er een beetje hard geluid op straat is, bv. het knallen van een auto, krimpen we in elkaar. We hebben de Duitse joden beklaagd, als ze van ieder geluid schrokken, maar we zijn zelf allang zover.⁵⁷

Op momenten dat het oorlogsgeweld intens beleefd wordt omdat het nieuw is of dichtbij komt, besteden de dagboekschrijvers veel aandacht aan het geluid. Vliegtuigen blijken vooral te 'razen' en te 'ronken', het alarm te 'loeien' en het afweergeschut te 'dreunen'. Samen 'daveren' deze bronnen van geluid, vooral als ze zo dichtbij komen dat het geluid gevoeld wordt of het huis trilt:

Dit is wel de vreeselijkste nacht die we nog beleefd hebben. Het is zoo erg, zoo afschuwelijk geweest, dat ik voor het eerst echt bang geweest ben, en ik ben niet gauw bang. Om half 3 de 1ste zware bommen; direct daarop een dreunend vuur, zoo hevig dat je lag te schudden in bed. Het duurde en duurde maar en nam in hevigheid steeds toe. Lichtflitsen dansten op en neer voor de ramen. Van uitkijken was geen sprake het was veel te gevaarlijk. Granaatscherven vielen in de straat, het was of alles zich recht boven je hoofd afspeelde. Men kon door het afweergeschut vaag de vliegtuigen hooren ronken. Of er luchtgevechten waren boven de stad, we weten het niet. Bij de ramen komen kon je niet voor het gevaar. Alles daverde en dreunde. Het verscheurt je zenuwen. Tot over 4-en duurde het zonder ophouden. (...) Nu, het is 10 uur, wordt er nog constant gevlogen het geronk is niet van de lucht. Doodmoe ben ik, 'geënerveerd'! We zijn er weer eens levend afgekomen. Voor hoelang?⁵⁸

Voor volwassen dagboekschrijvers lijkt er later gewenning op te treden, al blijft men zich bewust van het gevaar. 'Om 20.15 begon het schieten op overkomende vliegtuigen wat met eenige korte onderbrekingen door ging tot 22.15. Twee uur lang gedaver en gerommel, maar we luisteren er al haast niet meer naar. De radio speelt door en we lezen een boek, zonder veel acht te slaan op wat er buiten omgaat.'⁵⁹ Voor het cluster van luchtalarm en het geluid van vliegtuigen en schieten worden nu metaforen gebruikt

55 NIOD, nr. 1208, dagboek Koekenheim, 27 juli 1942.

56 NIOD, nr. 1186, dagboek Spruit-Duis, 25 september 1942.

57 Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 53.

58 NIOD, nr. 1151, dagboek Bruijn-Barends, 6 juli 1940.

59 NIOD, nr. 1230, dagboek Van Buuren, 27 januari 1942.

als 'voorstelling', 'concert' of 'feest'. Aan een dergelijk 'feest' verleent men dan geen medewerking door in slaap te vallen.⁶⁰ Bovendien geven een aantal auteurs aan dat het geluid van vliegtuigen en alarm blijdschap oproept: 'Als er luchtalarm komt hoor je onmiddellijk juichen op straat: daar zijn ze gelukkig weer!! Bang is niemand. Ze krijgen ons niet de moffen.'⁶¹

Anne Frank die bijna elf jaar oud is als de oorlog uitbreekt, geeft wel aan aldoor bang te zijn voor wat zij meestal 'schieten' noemt. In de nacht zoekt ze dan troost bij haar vader. Op 2 juni 1944 schrijft ze dat het op- en afrennen van een houten trap haar helpt om het schieten niet te hoeven horen.⁶² Ook uit het dagboek van Verwey blijkt dat zijn kinderen nog steeds erg bang zijn voor deze geluiden op het moment dat hij er zelf aan gewend raakt:

De geheele nacht door geloei van de sirene en schieten, - kleine Ger alsmaar huilen, Abje te trillen in zijn bed, William met open oogen.- geheele familie wakker. (...) 8.30. Bommen vallen, de sirene loeit. Het geschut dreunt. We raken er aan gewend. Opmerkelijk is dat wij nu rustig doorwerken en doen alsof niets aan de hand is. Het besef van fataliteit is toegenomen.⁶³

Besluit

In de Amsterdamse oorlogsdagboeken is een klanklandschap te beluisteren dat gekenmerkt wordt door tegengestelde bewegingen. Enerzijds is er het oorlogsgeluid in de vorm van luchtalarm, vliegtuigen en afweergeschut dat Amsterdammers dag en nacht meezuigt in turbulente ontwikkelingen op wereldschaal. Anderzijds een stad die door het verdwijnen van de vertrouwde geluiden van verkeer, mensen, muziek op straat, klokken en carillons alsmaar stiller wordt. Oorlogservaringen in de stad blijken niet alleen verbonden met oorverdovend lawaai, maar ook met stilte, muziek en alledaagse geluiden.

In de manier waarop beide 'kampen' omgaan met muziek en nationale identiteit vinden we een duidelijk voorbeeld van de 'politiek van geluid'. Ondanks een groot verschil in machtspositie en middelen, proberen beide kampen de 'muziek' van de ander niet te (hoeven) horen en hechten ze grote waarde aan het 'eigen' repertoire. Recente studies naar de creatie van dit zogenaamde 'eigen' of nationale repertoire onderstrepen dat, voor zover het om puur instrumentale muziek gaat, niet de muziek zelf een nationale identiteit draagt, maar de praktijken waarin deze muziek gebruikt wordt.⁶⁴ Fauser waarschuwt bovendien voor een te simpel beeld van de muzikale voorkeur van de verschillende 'kampen' tijdens de Tweede Wereldoorlog. Anders dan wij inmiddels op basis van het gebruik van bepaalde muziek in oorlogsfilms zijn gaan geloven, was

60 Ibidem, 27 maart 1943.

61 NIOD, nr. 1151, dagboek Bruijn-Barends, 23 juni 1943.

62 Frank en Frank, *Het Achterhuis*, 112, 274.

63 NIOD, nr. 1187, dagboek Verwey, 15 november 1940.

64 G. Revill, 'Music and the politics of sound. Nationalism, citizenship, and auditory space', *Environment and Planning D: Society and Space* 18 (2000) 597-613; F. Trommler, 'Conducting music, conducting war. Nazi Germany as an acoustic experience', in: N. M. Alter en L. Koepnick (red.), *Sound matters. Essays on the acoustics of modern German culture* (New York 2004) 65-76.

de muzikale smaak veel gevarieerder dan het repertoire van deze films suggereert.⁶⁵

De frequentie waarmee het schieten, de vliegtuigen en het luchtalarm in de dagboeken aan de orde komt, vertelt ons hoe belangrijk deze geluiden waren in de stad. Vergelijking van de verschillende reacties van enerzijds de bewoners van Amsterdam en Düsseldorf en anderzijds volwassen en kinderen (beiden in Amsterdam), laten bovendien zien hoe sterk de betekenis van geluid samenhangt met informatie over of inzicht in de context van dat geluid. Ook in Düsseldorf is het geluid van geschut, vliegtuigen en het alarm veelvuldig te horen.⁶⁶ Toch zorgt het verschil tussen de situatie in beide steden er in de eerste plaats voor dat de verandering in de beoordeling van deze typische oorlogsgeluiden tegengesteld verloopt. In Amsterdam wordt de eerste onderkoelde reactie op deze geluiden gevolgd door schrik als het gevaar dichtbij komt, en daarna door een toenemende gewenning en vaak zelfs blijdschap. In Düsseldorf verandert de euforie die deze geluiden in mei 1940 nog oproepen vrij snel in het tegendeel.

Volwassenen in Düsseldorf weten dat ze gevaar lopen en dat het luchtalarm cruciale informatie verstrekt. Daar wordt het luchtalarm dan ook het meest genoemd en bovendien aangewezen als het geluid dat de grootste invloed heeft op de dagelijkse gang van zaken.⁶⁷ Volwassenen in Amsterdam daarentegen weten op een gegeven moment dat hun stad niet de eindbestemming is van de bommenwerpers die ze horen en dat er bovendien geen directe relatie is tussen luchtalarm en werkelijk gevaar. De angst die het luchtalarm aanvankelijk oproept gaat over in het negeren van dit geluid als blijkt dat dit signaal niet betrouwbaar is. Het geluid van de vliegtuigen en het afweergeschut gaat dan een veel grotere rol spelen. Kinderen en jongeren in Amsterdam echter blijven bang voor alle oorlogsgeluiden omdat zij niet over dit grotere perspectief beschikken.

Naast voorgenoemde oorlogsgeluiden worden Amsterdamse bewoners die als Jood worden aangemerkt of die een andere reden hebben om de politie en de bezettingsmacht te vrezen, bovendien geconfronteerd met het gegeven dat alledaagse geluiden als voetstappen op straat, een auto of de deurbel een gruwelijke betekenis kan dragen. De eerder geciteerde opmerking van Mirjam Levie dat ze voorafgaand aan de oorlog de Duitse vluchtelingen beklaagde omdat ze van alle geluiden schrokken, maar begin 1943 zelf 'allang zover' is, toont aan hoe ontwrichtend maar ook hoe moeilijk voorstelbaar een dergelijke situatie is.

Alvorens we in dit artikel gingen 'luisteren' naar het Amsterdamse klanklandschap gedurende de Tweede Wereldoorlog, is uiteengezet dat het begrip *soundscape* zowel betrekking heeft op een wereld buiten de mens – de geluiden die mensen omringen – als naar datgene waarmee de mens die buitenwereld probeert te begrijpen. Uit dit onderzoek blijkt eens te meer dat we niet genoeg hebben aan geluidsopnames als we willen begrijpen hoe klanklandschappen van een roerige historische periode door tijdgenoten werden waargenomen en beoordeeld. Het toekennen van betekenis aan een geluid is afhankelijk van inzicht in de activiteit die dat geluid voortbrengt en in de rol van die activiteit in een groter geheel. Zonder over deze aan tijd en plaats gebonden informatie te beschikken, is het niet mogelijk om te begrijpen wat de geluiden voor tijdgenoten be-

65 A. Fauser, 'Cultural musicology. New perspectives on World War II', *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History* 8 (2011) 262-268.

66 Birdsall, *Between noise*, 150.

67 Ibidem, 144-145.

tekenden. Dit verklaart ook waarom niet zozeer de instrumentale muziek zelf, maar de culturele praktijk waarin ze gebruikt wordt uitdrukking geeft aan nationale identiteit, verzet of welke politieke boodschap dan ook. In het verlengde daarvan is het eveneens te begrijpen dat de inzet van geluidstechnologieën door de nazi's, zoals beschreven door Birdsall, enkel in volledig te regisseren situaties succesvol waren. Hoe intimiderend geluiden op zichzelf kunnen zijn, zeker als de trillingen gevoeld worden zoals bij laag overvliegende vliegtuigen en inslaande projectielen, toch kunnen zij qua betekenis en directe invloed voor tijdgenoten in het niet vallen bij de klank van een deurbel. In instabiele situaties als oorlogen en andere gevaarlijke omstandigheden blijkt de betekenis van een geluid net zo vluchtig als het geluid zelf.

DOSSIER. POLITIEK IN DE HOOFDSTAD

Moeder en dochter keren terug naar de hoofdstad

Een parabel als inleiding

De relatie tussen politieke geschiedenis en stadsgeschiedenis kan worden verteld als een parabel over een stugge, aan tradities gehechte moeder en haar rebelse dochter. De stadsgeschiedenis ontwikkelde zich in de loop van de jaren 1960 vanuit het veel ruimere sociaalhistorische verzet tegen de ouderwetse conventies en beperkingen van het politiekhistorische paradigma. Zij wilde zich niet beperken tot de studie van de strijd en/of coalities tussen politieke elites, maar verlangde ernaar de dynamische processen te begrijpen die vorm en betekenis gaven aan het stedelijke leven.¹ Onherroepelijk bleek ze zelf echter in deze rebelse zoektocht sterk beïnvloed door de lessen die ze van haar moeder had gekregen. Om de stad goed te begrijpen moest zij wel stilstaan bij de relatie tussen macht en ruimte, en dus bij politiek. Zij reduceerde politiek weliswaar niet tot een geheel aan formele of institutionele regels, maar erkende ook informele, economische en symbolische vormen van machtoefening. De ruimte werd op die manier niet langer alleen een object, maar ook een producent van macht.² Toch bleven de traditionele politieke actoren een grotere rol spelen in de stadsgeschiedenis dan in andere vormen van sociale historiografie. Om het uitzicht van de stad grondig te wijzigen is immers rechtstreeks of onrechtstreeks een geïnstitutionaliseerde vorm van macht nodig. En dus moest ook de rebelse dochter besluitvormingsprocessen bestuderen die in gemeenteraden en schepencolleges, of zelfs op een hoger niveau tot stand kwamen.

Omgekeerd bleef ook de moeder niet onberoerd door de escapades van haar dochter. Misschien werd ze door die escapades herinnerd aan het feit dat ook zijzelf 'polis' in haar naam droeg, en dat die term verwees naar een eenheid met een belangrijke stedelijke kern? Misschien beseftte zij dat de overmatige nadruk die zij de voorbije anderhalve eeuw op de *nationale* politiek had gelegd, haar van haar stedelijke oorsprong had verwijderd? Of dat dit toch tenminste het geval was geweest voor zover zij de contemporaine periode – de periode van de natiestaten – had bestudeerd? Uitgerekend in dat segment van de politieke geschiedenis kan gedurende de laatste twee decennia een herontdekking van de stad worden ontwaard, al paste die op haar beurt in een meer algemene herwaardering van het lokale in de politiek. Historici die zich op partijgeschiedenis of electorale geschiedenis toelegden, stelden vast dat lokale politieke evoluties zich niet zonder meer plooiden naar de bekende nationale patronen. Zij kwamen tot de conclusie dat bepaalde electorale resultaten alleen maar kunnen worden verklaard als lokale tradities en dynamieken ten volle in rekening worden gebracht. Politici konden slechts electoraal succes behalen in de mate dat zij rekening hielden met en inspeelden

¹ P. Stabel en M. Wagenaar, 'Stadsgeschiedenis. Uitgangspunten van een nieuw tijdschrift', *Stadsgeschiedenis* 1, (2006) 1-16.

² Zie onder meer H. Lefebvre, *La production de l'espace* (Parijs 1974); A. Amin en N. Thrift, *Cities. Reimagining the urban* (Cambridge 2002).

op die lokale eigenheden, aldus onder meer Jon Lawrence in verschillende studies.³ Zo werd de strenge moeder door het rebelse gedrag van haar dochter gedreven tot een afrekening met de traditie van haar eigen ouders, en herdoopte ze zich tot (een loot van de) *nieuwe* politieke geschiedenis. Van het naïeve geloof in de lineaire nationalisering van de politiek nam zij afstand.

De parabel leek af te stevenen op een *happy end*: de groeiende toenadering tussen moeder en dochter verrijkte en verdiepte geleidelijk het inzicht in zowel de politieke als de stadsgeschiedenis, en in de intense verwevenheid tussen beide. Op het gevaar af zeemzoeterig te worden zou de parabel afgesloten kunnen worden met een beeld van moeder en dochter die gezamenlijk een avontuurlijke tocht ondernemen door het weidse grensgebied tussen beide landen. Toch zou in dat beeld de nadruk moeten worden gelegd op het onafgewerkte karakter van die zoektocht. Een domein waar de kruisbestuiving tussen beide onderzoekstradities juist heel vanzelfsprekend lijkt, werd tot op heden immers relatief weinig vanuit dit perspectief geëxploreerd: de hoofdstad – of toch minstens de stad waar de moderne natiestaat zijn centrale instellingen vestigde.⁴ Vermoedelijk heeft deze relatieve veronachtzaming veel te maken met het feit dat de toenadering tussen politieke en stadsgeschiedenis berustte op een gezamenlijke vlucht uit de *nationale* geschiedenis, die veel te lang vanuit het perspectief van de hoofdstad was geschreven.

Uiteraard hebben stadshistorici aandacht besteed aan de fundamentele ingrepen die stedelijke landschappen ondergingen op het ogenblik dat zij tot nationale hoofdstad werden uitgeroepen of op het ogenblik dat er zich nationale regimewissels voordeden.⁵ Ook de nieuw opgerichte hoofdsteden konden op veel belangstelling rekenen, aangezien zij zich perfect leenden tot de ruimtelijke verbeelding van politieke utopieën. In al deze studies verschenen de hoofdstedelijke bevolking en haar cultuur echter veeleer als het lijdend voorwerp van nationaliseringsprocessen dan als volwaardige partner in een politieke interactie. In hoofdsteden, zo lijkt het uitgangspunt, zijn deze processen zo sterk dat lokale tradities erdoor worden opgeslorpt of naar de min of meer folkloristische marges worden verdreven. Deze tendens wordt misschien nog het best geïllustreerd door de uitvoerige literatuur over nationale herdenkingsfeesten. Deze literatuur concentreert zich begrijpelijkerwijze in hoge mate op de festiviteiten in de hoofdstad, waar de meest uitgebreide choreografie en iconografie werden ontwikkeld. De lokale bevolking vervult in dergelijke studies doorgaans de rol van passieve, meer of minder enthousiaste toeschouwer, die vooral tevreden wordt gehouden met kermissen en volksspelen. De symbolische boodschappen die de nationale elites met deze feesten over de hele natie wilden verspreiden gingen – zo wordt althans in deze studies gesuggereerd – grotendeels aan de stadsbevolking voorbij.⁶

3 Zie ondermeer: J. Lawrence, 'Class and gender in the making of urban Toryism', *English Historical Review* 108 (1993) 629-652; Idem, *Speaking for the people. Party, language and popular politics in England, 1867-1914* (Cambridge 1997). In België is de invloed van deze traditie sterk voelbaar in: H. de Smaele, *Rechts Vlaanderen. Religie en stemgedrag in negentiende-eeuwse België* (Leuven 2009).

4 De nuance is belangrijk voor Nederland, waar studies over de weerbarstige politieke cultuur van de hoofdstad Amsterdam legio zijn, maar de stedelijke politieke cultuur van Den Haag slechts recent het voorwerp van onderzoek is geworden (meer bepaald in het onderzoek van Margit van der Steen naar anti-politieke sentimenten).

5 Zie onder meer: W. Blockmans, 'Reshaping cities. The staging of political transformation', *Journal of Urban History* 30 (2003) 7-20.

6 Zie onder meer M. Ozouf, *La fête révolutionnaire, 1789-1799* (Parijs 1976), waarin ook de feesten in de provincie

Misschien wordt deze relatieve veronachtzaming van de ‘politiek van de hoofdstad’ mee in de hand gewerkt door de veronderstelling dat hoofdsteden, als immigratiesteden bij uitstek, niet echt over stabiele lokale culturen beschikken maar veeleer als dynamische *Mischkulturen* moeten worden beschouwd. De studie van de creatieve, weerbarstige interactie tussen lokale tradities en nationale processen werd daarom voorbehouden aan kleinere, meer perifere steden, zoals het Wolverhampton van Jon Lawrence.

Met dit dossier willen we moeder en dochter – de politieke en de stadsgeschiedenis – laten terugkeren naar diezelfde hoofdsteden waarvan ze eerder zijn weggevlucht. We willen ze er laten vaststellen dat deze hoofdsteden wel degelijk een eigen karakter hebben, maar dat ze zich niettemin ook – of zelfs bij uitstek – lenen tot dezelfde vruchtbare benadering waaraan al talloze meer perifere steden zijn onderworpen. We willen ze, met andere woorden, de hoofdstad laten ‘provincialiseren’, maar willen ze daar ook weer niet in laten overdrijven. Enerzijds was de natiestaat in hoofdsteden sterker en op een meer tastbare manier aanwezig dan in andere steden, hoewel zij de bestaande lokale politieke culturen er niet zonder meer kon versmachten of wegduwen.⁷ Anderzijds waren deze lokale culturen er ongetwijfeld gevarieerder en meer hybride dan elders, al betrof het hier eerder een graduëel dan een fundamenteel verschil.

De sociale en demografische differentiatie die zich tussen verschillende wijken van eenzelfde stad voordeden, vertaalde zich zowel in hoofdsteden als elders in verschillende politieke culturen. Niettemin kon een geheel van institutionele, sociaaleconomische en culturele factoren bijdragen tot de ontwikkeling van iets wat als een (min of meer diffuse) ‘stedelijke politieke eigenheid’ kon worden herkend. Meer dan in andere steden vormde in de hoofdsteden de interactie met de nationale politieke instellingen een constitutief element van deze eigenheid. De spanningen die daarmee gepaard gingen, konden vruchtbaar zijn of tot kortsluitingen leiden – maar de interactie zelf was onvermijdelijk.

Om deze interactie tussen het lokale en het nationale als essentieel onderdeel van de hoofdstedelijke politieke cultuur te bestuderen, exploreren drie verschillende auteurs in dit dossier elk een andere hoofdstad. Daarbij is geopteerd voor de drie misschien wel meest iconische hoofdsteden uit de twintigste-eeuwse Europese geschiedenis: Londen, Parijs en Berlijn. Deze miljoenensteden vormden het centrum van een ambitieuze en expansionistische natiestaat en van een non-conformistische en ten dele kosmopolitische cultuur. De interactie tussen de lokale en de nationale politieke cultuur wordt in elk van de drie bijdragen vanuit een verschillende, microhistorische invalshoek belicht.

uitvoerig worden belicht; J. Janssens, *De Belgische natie viert. De Belgische nationale feesten, 1830-1914* (Leuven 2001); M. Beyen, ‘Féconder l’avenir avec le passé. La politique commémorative de l’Etat belge pendant les années jubilaires 1880, 1905 et 1930’, in: G. Kurgan-Van Hentenryk en V. Montens (red.), *L’argent des arts/ La politique culturelle des pouvoirs publics en Belgique, 1830-1914* (Brussel 2001) 73-88. De relatieve onverschilligheid van de stedelijke bevolking voor de revolutionaire toe-eigening van de stedelijke ruimte blijkt ook uit: B. Deseure, Een bruikbaar verleden. Geschiedenispolitiek in België tijdens de Franse periode (onuitgegeven proefschrift Universiteit Antwerpen 2011).

7 Dat de impact van de nationale instellingen op lokale politieke culturen sterk kon zijn blijkt onder meer uit het vergelijkende onderzoek dat Maarten Van Ginderachter heeft gevoerd naar de nationale identificaties van militanten in socialistische partij-afdelingen in Brussel, Gent en de Borinage. Een nationale Belgische identificatie bleek alleen dominant in de Brusselse afdeling. Zie *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor 1914* (Tiel 2005).

Telkens vormt daarbij een ander aspect van de ‘traditionele’ nationale politiek het aanknopingspunt.

In zijn bijdrage over Londen zoekt Marc Brodie naar determinanten van kiesgedrag in de Oost-Londense arbeiderswijken tijdens enkele nationale verkiezingen omstreeks de wisseling tussen de negentiende en de twintigste eeuw. Tegen de vaak gehoorde stelling dat het kiesgedrag in de hoofdstad overwegend werd bepaald door nationale en imperiale agendapunten, toont Brodie het doorslaggevende belang aan van de sociale samenstelling van de wijk, maar vooral van de patronen van kerkgang die daarmee gepaard gingen. Marnix Beyen verlaat in zijn bijdrage over Parijs het electorale domein, maar blijft wel in de sfeer van het parlement. Meer bepaald beschrijft hij de rechtstreekse contacten die bij het begin van de twintigste eeuw bestonden tussen enkele Parijse volksvertegenwoordigers en de bevolking van hun kiesdistrict. Anders dan vaak wordt aangenomen betroffen het volgens hem niet louter cliëntelistische relaties waarin de materiële belangen van de kiezers en de electorale belangen van de politicus naast elkaar in de weegschaal werden gelegd. Aan de hand van enkele concrete voorbeelden zal blijken dat deze relaties ook het politieke gedrag van de volksvertegenwoordigers in het parlementaire halfroond konden beïnvloeden.

Terwijl de thematiek van dit dossier voor Londen en Parijs zal worden belicht door het prisma van geïnstitutionaliseerde en dus ‘normale’ politieke activiteiten in ‘normale’ hoofdstedelijke contexten, focust Krijn Thijs in zijn bijdrage over West-Berlijn op een situatie en een moment die in alle opzichten als uitzonderlijk kunnen worden bestempeld. Eerst en vooral was West-Berlijn in de periode die hij beschrijft – het einde van de Koude Oorlog – al lang geen hoofdstad meer, maar integendeel een geïsoleerd ‘eiland’ dat worstelde met een hoofdstedelijke erfenis. Door de afstand tot het West-Duitse ‘vasteland’ en de afwezigheid van hoofdstedelijke functies kwam er een non-conformistische cultuur tot ontwikkeling die weigerde de rol te spelen die voor haar in het nationale script was voorzien. Deze spanning manifesteerde zich op een gênante manier tijdens het uitzonderlijke, maar bij uitstek nationale moment dat Thijs in zijn bijdrage beschrijft: de feestelijkheden na de val van de Berlijnse Muur op 10 november 1989. De gevolgen van de meer dan veertigjarige verwijdering tussen West-Berlijn en de Duitse natie, zo concludeert Thijs, zijn tot vandaag zichtbaar in het geïsoleerde karakter van de nieuwe politieke wijk in het centrum van de stad – al erkent hij ook andere oorzaken van deze kloof.

Thijs bevestigt met zijn bijdrage *ex absurdo* de hypothese die ook de twee andere bijdragen van dit dossier schraagt, maar die wacht op meer systematisch onderzoek: hoofdstedelijke politieke culturen ontwikkelen hun eigenheid door de mate waarin en de manier waarop enerzijds lokale dynamieken en anderzijds impulsen vanuit de nationale politieke instellingen er elkaar wederzijds doordringen. De avontuurlijke tocht van moeder en dochter kent met dit dossier dus slechts een aanvang.

Politiek in de arme straten van de Imperiale Stad

Nationale kwesties en lokale netwerken in laat-Victoriaans Londen

Londen was in het Laat-Victoriaanse tijdperk niet alleen de ‘nationale’ stad van Groot-Brittannië, het vormde ook het hart van een machtig rijk. Het lijkt dan ook vanzelfsprekend dat politiek in deze grootstad, die de imperiale regering en de Keizerin zelf huisvestte, werd beïnvloed of zelfs gedomineerd door de praktische imperatieven en de ideeën van het imperialisme. Alex Windscheffel schrijft het toenmalige electorale succes en de brede steun van de bevolking voor de Conservatieve Partij in Londen toe aan het feit dat Laat-Victoriaans Londen doordrongen was van de culturen van het imperialisme en de grootstedelijke politiek overgoten was met imperiale en geracialiseerde vertogen.¹ Vanaf de jaren 1880 riepen de Londense Conservatieven de kiezers van de stad op om voorrang te geven aan nationale en imperiale, en dus niet aan lokale bekommernissen. De aanhoudende klemtoon die de partij legde ‘op de wisselwerking van het rijk met de dagelijkse routines van de Londenaren’ was volgens Windscheffel een duurzaam en uiterst succesrijk kenmerk van de parlementaire politiek van de stad gedurende zowat de dertig jaar voor de Eerste Wereldoorlog.²

Deze Laat-Victoriaanse conservatieve partijvisie op het imperialisme sluit naadloos aan bij het centrale thema van dit dossier omdat ze een overlapping lijkt bloot te leggen tussen het nationale en het lokale in de grootstedelijke politiek. Het imperialisme in Londen kan worden beschouwd als enerzijds volledig extern georiënteerd, in de richting van het nationale belang en de noden van het rijk, en anderzijds uiterst lokaal, gezien de gunsten die het werken in dienst van de imperiale onderneming de stad zelf opleverde. Jonathan Schneer beweert dat de arme Londense dokwerkers het Rijk en zijn idealen in het bijzonder steunden vanwege de rechtstreekse band die zij konden zien tussen de rijkdom die de overzeese handel genereerde en hun eigen levensonderhoud.³

In recente studies staat de algemene Britse verkiezing van 1900, die bekend staat als de ‘kaki verkiezing’ en gehouden werd tegen de achtergrond van de Zuid-Afrikaanse Boerenoorlog, centraal in het argument dat de arbeidersklasse ‘positieve’ steun aan de Conservatieve imperialistische politiek belangrijker vond dan kwesties waarin haar eigenbelang centraal stond, zoals praktische sociale hervormingen.⁴ Deze visie werd in contrast geplaatst met voorafgaande ‘negatieve’ interpretaties, die suggereerden dat organisatorische zwakheid of soortgelijke factoren tot stemonthouding leidden bij aanhangers uit de arbeidersklasse van de concurrerende liberale partij, en op die manier de Conservatieven ‘toestonden’ te winnen tegen een meerderheid die intrinsiek progres-

1 A. Windscheffel, *Popular conservatism in Imperial London 1868-1906* (Woodbridge 2007) 163.

2 Ibidem, 207.

3 J. Schneer, ‘London’s docks in 1900. Nexus of Empire’, *Labour History Review* 59 (1994) 20-33.

4 Windscheffel, *Popular conservatism*, 192-193.

sief was.⁵ Deze bijdrage zal zich kort in dit debat mengen door een relatief beperkte bespreking van relevante verkiezingsuitslagen. Het is van belang deze kwestie op een complexere wijze te benaderen, en de lokale politieke culturen te ontcijferen die ervoor zorgden dat kiezers geneigd waren op ruimere, nationale of imperiale politieke debatten of kwesties te reageren, of om op een eigenzinnige manier te handelen (of zelfs zich van de verkiezingen te onthouden). Het gaat daarbij niet om klasse of andere rigide categorieën van identiteit – al spelen ook zij een rol – maar om zeer lokale invloeden en om het cruciale belang van ‘het persoonlijke’ in de politiek.

In mijn eigen werk staat de arme oostkant van Londen (*East End*) centraal. Deze regio is beperkt in omvang, maar werd in de bestudeerde periode wel bevolkt door 600.000 mensen en kende elf kiesdistricten.⁶ Mijn microhistorische benadering heeft duidelijk gemaakt dat politieke resultaten en de vorming van politieke houdingen slechts kunnen begrepen worden door een nauwgezet onderzoek van specifieke lokale gemeenschapstructuren en arbeidsverhoudingen. Veel van wat hier volgt, is een korte uiteenzetting over het materiaal dat elders in mijn werk meer in detail wordt besproken.⁷

De impact van sociale verschillen

Verkiezingsresultaten en patronen van onthouding vormen een belangrijk element in de beschrijving van de wisselwerking tussen lokale en ruimere factoren. De nieuwe interpretaties van de algemene verkiezing van 1900 wilden eerst en vooral bewijzen dat de verkiezing bijna uitsluitend in verband met de oorlogskwestie werd uitgevochten.⁸ Om deze stelling hard te maken gingen de betrokken historici na in welke mate kiezers uit de arbeidersklasse anders stemden afhankelijk van de vraag of hun lokale liberale volksvertegenwoordiger anti-oorlogsgezind (‘pro-Boer’) was, dan wel een aanhanger van de Britse actie tegen de Zuid-Afrikaanse rebellen (een ‘liberale Imperialist’). Vooral in verband met Londen vonden zij bewijzen voor deze hypothese. Zij leek meer bepaald ondersteund te worden door nederlagen van de ‘pro-Boer’-kandidaten aan de Oostkant van Londen, in de kiesdistricten Stepney, Hoxton en Bethnal Green South-West, en door overwinningen voor de ‘liberale imperialist’ Sidney Buxton in Poplar. Telkens deed zich daarbij een betekenisvolle stemmenverschuiving voor ten opzichte van de vorige verkiezingen. Een reeks ‘neutrale’ resultaten in districten waar de liberale kandidaten een ‘centrumpositie’ aannamen tegenover deze kwestie, lijken de stelling verder te onderbouwen.⁹

Maar hoewel de bevolking van *East End* overwegend tot de arbeidersklasse behoorde, bestonden er aanzienlijke sociale verschillen tussen de armeren en de meer

5 M. Roberts, ‘Popular conservatism in Britain, 1832-1914’, *Parliamentary History* 26 (2007) 387-410, aldaar 395-398.

6 Bethnal Green North-East, Bethnal Green South-West, Bow and Bromley, Haggerston, Hoxton, Limehouse, Mile End Old Town, Poplar, St. Georges-in-the-East, Stepney en Whitechapel.

7 M. Brodie, *The politics of the poor. The East End of London 1885-1914* (Oxford 2004).

8 Roberts, ‘Popular conservatism’, 410.

9 P. Readman, ‘The conservative party, patriotism, and British politics. The case of the general election of 1900’, *Journal of British Studies* 40 (2001) 107-145; Windscheffel, *Popular conservatism*, 191-192; I. Sharpe, ‘Empire, patriotism and the working-class electorate. The 1900 General Election in the Battersea Constituency’, *Parliamentary History* 28 (2009) 392-412, aldaar 409.

Afbeelding 1: *South West India Dock, London 1900* © PLA collection/Museum of London.

welgestelden, tussen tijdelijk en meer structureel tewerkgestelde arbeiders.¹⁰ Wanneer men de regio van naderbij bekijkt, wordt het duidelijk dat tijdens de verkiezing van 1900 het belangrijkste verschil zich niet situeerde tussen de Pro-Boer-kandidaten en de Liberale imperialisten, als wel in de relatieve welvaart of armoede van een kiesdistrict.

Zoals reeds werd aangegeven heeft Jonathan Schmeer beweerd dat dokwerkers bijzondere steun verleenden aan de imperiale zaak. Maar in de armste kiesdistricten van *East End* (Limehouse, Poplar en Whitechapel) steeg het liberale aandeel tijdens de verkiezingen van 1900, al was het maar lichtjes.¹¹ De Conservatieven scoorden het best in de meer welvarende *East End*-districten Mile End, Stepney, Bow en Bromley, waar een aanzienlijk deel van de bevolking tot de middenklasse behoorde of bestond uit meer goegede, regelmatig tewerkgestelde arbeiders. De Conservatieven scoorden er beter omdat de opkomst van liberale kiezers gedaald was, en dus niet omdat de populaire gezindheid in hun voordeel was gekeerd.

Windscheffel benadrukt dat de kiezers van Stepney een ‘verpletterende’ nederlaag toedienden aan de ‘pro-Boer’-kandidaat, Bill Steadman. Maar in feite was de Kamerzetel van Stepney, behalve bij de onmiddellijk voorafgaande tussentijdse verkiezing van 1898, tijdens elke verkiezing tussen 1886 en 1910 door de conservatieven gewonnen. De opkomst

¹⁰ Zie Brodie, *Politics of the poor*, Appendix en *passim*.

¹¹ Het liberale stemmenaantal viel wel terug in St. George's-in-the-East, waar de partij niet langer een beroep kon doen op de superieure campagnekwaliteiten – en het talent voor controverse dat bijdroeg tot een hoge opkomst – van John Williams Benn, de stichter van de welbekende Britse politieke dynastie.

van liberale kiezers was in 1898 overigens met achttien procent verhoogd ten opzichte van 1895 – een percentage dat nadien weer daalde tot een ‘normaal’ peil. In zijn analyse van de deeltijdse verkiezing van 1898 in Stepney noteert T.G. Otte dat de toenmalige overwinning van Steadman vooral te wijten was aan een dispuut in de scheepsbouwindustrie en dat er ‘een sterke liberale kern van kiezers’ was. ‘Stepney’, zo gaat hij voort, ‘was één van die Londense kiesdistricten waar een conservatieve kandidaat met sympathie voor de arbeidersklasse gemakkelijk werd verkozen – zelfs tegen de nationale trend in, zoals gebeurd was in 1892’.¹² Kortom, Stepney kan bezwaarlijk worden gezien als een zetel die in 1900 louter vanwege Steadmans oorlogsvisie werd verloren door de liberalen. In werkelijkheid sluit de schommeling in kiezersopkomst tussen 1895, 1898 en 1900 in dit district nauw aan bij een uitspraak die werd gedaan naar aanleiding van een deeltijdse verkiezing in het naburige Mile End in 1905. Daar had zich een soortgelijke verhoging van de opkomst voorgedaan als in Stepney in 1898, wat een commentator tot de uitspraak verleidde dat ‘het resultaat geen buitengewone verschuiving van de publieke opinie weerspiegelde, maar eenvoudigweg de gewoonlijke rustige Tory-stem, met daarnaast de liberale stem die woelt en zich uitstrekt in haar slaap, zoals ze nu en dan doet’.¹³

Opkomstcijfers als indicator

Schommelingen over de elf besproken kiesdistricten in het aantal ingeschrevenen op het kiesregister die effectief naar de stemming gingen, zijn heel interessant. Zij vormen misschien wel de duidelijkste manier om lokale gevoelens ten opzichte van een kandidaat te meten. De grootste (en enige betekenisvolle) dalingen tussen 1895 en 1900 van ingeschreven kiezers die opdaagden om voor de liberale kandidaat te stemmen, deden zich *niet* voor in die districten waar een misprezen ‘pro-Boer’ zich kandidaat had gesteld. Dat gebeurde wel in Bow and Bromley, in St. George’s in-the-East, en in Mile End, waar zich ook (zij het kleinere) dalingen voordeden in het percentage ingeschreven kiezers die opdaagden om voor de conservatieve kandidaat te stemmen. De verschuivingen van deze Kamerzetels waren dus niet te wijten aan kiezers die van gedacht veranderden, maar aan kiezers die thuis bleven. Ook de vergelijking met naburige kiesdistricten helpt om de resultaten in perspectief te plaatsen. Indien Stepney onmiskenbaar verloren werd door de ‘pro-Boer’ Bill Steadman, dan leed de ‘liberale imperialist’ C. Goddard Clark de derde grootste daling in het aandeel ingeschreven kiezers die effectief opdaagden om voor hem te komen stemmen. Van alle liberale kandidaten in *East End* behaalde hij het laagste percentage van de stemmen.¹⁴

Om te achterhalen van wie de onthoudingen kwamen, richt ik mijn blik op de Kamerzetel die de grootste daling in niet-conservatieve stemmen vertoonde tussen 1895 en 1900, meer bepaald die van Bow and Bromley.¹⁵ Dit vormt een goed vertrekpunt

¹² T.G. Otte, ‘Avenge England’s dishonour’. By-elections, parliament and the politics of foreign policy in 1898’ *English Historical Review* 121 (2006) 385–428, aldaar 396.

¹³ *Eastern Post*, 21 januari 1905, 5.

¹⁴ Tegenover hen die de verschillende posities van de kandidaten in verband met de oorlog centraal stellen is het leerrijk om het gelijksoortige karakter te benadrukken van de verklaringen die de liberale kandidaten – met zeer verschillende resultaten – aflegden. Zie, bijvoorbeeld, toespraken en aankondigingen van liberale kandidaten in Mile End, Limehouse, Poplar en Whitechapel in *East London Advertiser*, 29 september en 2 oktober 1900.

¹⁵ De resultaten van 1900 voor Bow and Bromley waren wat moeilijker te interpreteren gezien de kandidatuur van een socialist, George Lansbury, in plaats van een liberaal (liberalen waren kandidaat in 1895 en in de tussentijdse verkiezing van 1899). In verhouding tot het kiesregister bleef het conservatieve stemmenaanal echter vrijwel hetzelfde

om de voornaamste lokale dynamiek te achterhalen die samen met de effecten van nationale of imperiale kwesties deze dalende opkomstcijfers verklaart. Om de evoluties in dit district goed te begrijpen moeten we terugkeren naar 1886, toen een algemene verkiezing werd uitgevochten rond een andere onmiskenbaar 'imperiale' kwestie voor Groot-Brittannië – de kwestie namelijk of zelfbestuur diende te worden toegekend aan Ierland (in feite de eerste kolonie van Groot-Brittannië). Ook bij deze gelegenheid bleek er in verschillende gebieden een belangrijke mate aan onthouding te zijn.¹⁶ In St. George's-in-the-East was de stembusslag 'heel klein, voornamelijk vanwege de liberale onthoudingen'.¹⁷ In Bethnal Green North-East legde de verliezende kandidaat de schuld voor zijn nederlaag bij de kwestie van het zelfbestuur, waarbij hij het hoge aantal onthoudingen als volgt vertaalde: 'Mijn tegenstanders hebben niet gewonnen vanwege de afscheiding, maar ik ben wel verloren vanwege de afscheiding'.¹⁸ In Bow and Bromley werd gezegd dat de 'mannen van de North London Railway een belangrijke factor in de situatie zijn, aangezien zij zowat 600 stemmen beïnvloeden. [...] Hun onthouding bij de verkiezing van 1886 plaatste Sir John [Colomb, conservatief] in de Kamerzetel'.¹⁹

Een soortgelijke daling van de opkomst als in 1886 deed zich in Bow and Bromley opnieuw voor bij een tussentijdse verkiezing in 1899 (die ook in het teken stond van de slechts enkele weken eerder begonnen Boerenoorlog) en bij de algemene verkiezingen van 1900. Telkens was een conservatieve overwinning het gevolg. De liberale kandidaat weet dit resultaat in 1899 aan 'de geringe omvang van de stembusslag'. Want, zo ging hij voort, 'een groot aantal van de kiezers die mij anders zouden hebben gesteund vanwege mijn sociaal programma, zijn thuisgebleven vanwege mijn houding in verband met de oorlog'.²⁰ Niettemin zagen we eerder al dat de 'liberale imperialist' in Mile End een soortgelijk lot onderging vanwege kiezers die weigerden op te dagen.

Waar de onthouders zowel in 1899 als in 1900 vandaan kwamen, wordt gesuggereerd door de kiesresultaten voor lokale afdelingen (*wards*) in de wijkverkiezingen die zich slechts enkele weken na de algemene verkiezing van 1900 voordeden. Net als in 1886 bleek het aandeel ingeschreven kiezers die effectief opdaagden voor de verkiezingen laag in het gebied van de North London Railway Works, meer bepaald de Bromley North West ward. Deze had met 38,4 percent zelfs de laagste opkomst van alle *wards*. In de naburige en armere Bromley North-East ward, daarentegen, ging 56,2 percent van de ingeschrevenen stemmen – 10 percent meer dan het gemiddelde voor de hele wijk.²¹ Het is weinig waarschijnlijk dat dit verschil sterk afweek van de relatieve graden van enthousiasme die werden tentoongespreid in de *wards* gedurende een verkiezing die een maand voordien was gehouden. De stemonthouders in het kiesdistrict Bow and Bromley tijdens de 'kaki' verkiezing van 1900 lijken dus uit precies dezelfde regio gekomen te zijn als die waarvan werd gezegd dat ze de liberalen hun zetel hebben ge-

in 1900 als in 1899 (tegen de liberalen), een verkiezing die ook over het oorlogsthema was gevoerd. Sharpe, 'Empire, patriotism', 398.

¹⁶ N. Blewett, *The peers, the parties and the people. The general elections of 1910* (Londen 1972) 21-22.

¹⁷ *East London Advertiser*, 10 juli 1886, 6.

¹⁸ Bishopgate Institute, Londen, Howell Papers, Vol. D, Section DL - Elections 1885-1895, 'MS Autobiography of George Howell'.

¹⁹ *East London Advertiser*, 2 juli 1892, 8.

²⁰ *Ibidem*, 4 november 1899, 2.

²¹ *Ibidem*, 10 november 1900, 8.

Afbeelding 2: *Three East End women* © Museum of London.

kost in 1886. Veelbetekenend daarbij is dat de lokale dominee eerder al had opgemerkt dat een ruim deel van deze gemeenschap uit de ‘betere straten van het noorden’ kwam, waar ‘heel wat ambachtslui woonden’ (en die bovendien grensden aan de North London Railway Works).²²

De impact van religieuze praktijken

Er bestaat een reeks factoren die kunnen verklaren waarom er veel meer onthouding was in sommige regio’s dan in andere. De patronen in het stemgedrag en verschillende sociale factoren kunnen vooral nauw aan elkaar worden gecorreleerd in de veertien verschillende *wards* in de Poplar Division van Oost-Londen (die overeenstemde met de kiesdistricten van Bow and Bromley en Poplar).²³ Verreweg de duidelijkste en statistisch meest relevante correlatie vond ik tussen politieke resultaten en Protestants kerkbezoek in de electorale *wards*. Dat is veelzeggend, want cijfers in verband met kerkbezoek leggen doorgaans ook andere verschillen bloot binnen de arbeidersbevolking – verschillen die anders in het duister blijven.²⁴ Kerkgangers uit de arbeidersklasse waren meestal relatief welgesteld, op een vrij regelmatige basis tewerkgesteld en beter

²² Charles Booth Archive, London, Library of Political and Economic Science, 1, The Rev. J.P. Noyes, MSS B175.

²³ Voor de gebruikte methodologie, zie Brodie, *Politics of the poor*, Appendix.

²⁴ Een rudimentaire correlatie tussen klasse en stemuitslagen in de *wards* toont weinig bruikbaar, aangezien het bronnenmateriaal dat voorhanden is niet voldoende gradatie, vooral tussen geschoolde en ongeschoolde arbeiders, toestaat binnen de categorieën. Uiteraard impliceerden de kiesvereisten dat de meeste kiezers in East End zich minstens op het niveau van geschoolde ambachtslui bevonden.

geschoold. Zelden behoorden zij tot de armste of meer kwetsbare groep.²⁵

Regio's met meer kerkbezoek kenden meer conservatieve overwinningen in hun *wards*. Maar dit was niet slechts het resultaat van de manier waarop ze stemden. Zeer duidelijk is ook de hoge correlatie tussen de mate van kerkbezoek en schommelingen in kiezersopkomst in deze gebieden. Stemonthouding (en conservatief succes) was aanzienlijker in dezelfde gebieden die ook een hogere graad van kerkbezoek kenden. Dit was althans het geval op bepaalde momenten, zoals in 1886 en 1900. Deze vaststelling wijst in de richting van een belangrijke invloed van lokale politieke dynamieken.

In regio's met een hoger niveau van kerkbezoek (regelmatig kerkbezoek bleef al bij al relatief laag bij de arbeidersklasse) ontwikkelde zich vanzelfsprekend ook een 'marginale' gehechtheid aan de kerk bij een veel groter aantal arbeidersgezinnen. Met het oog daarop zette de kerk wapens in zoals georganiseerde Moederbijeenkomsten of bijbelklassen, of bezoeken aan arbeiderswoningen door mensen die aan de kerk verbonden waren. Deze wijder verbreide vormen van 'marginale' gehechtheid stimuleerden een belangrijke stroom aan ideeën die op haar beurt een invloed had op de politieke handelwijze van een deel van de arbeidersklasse.

Historische studies hebben zich tot hiertoe geconcentreerd op de wederzijdse steun die vooral tussen vrouwen bestond in de armere buurten van Londen en elders.²⁶ Het is echter duidelijk dat dit niet automatisch ook intieme 'vriendschap' impliceerde.²⁷ Jaloezie en de vrees om van de rest van de groep te worden geïsoleerd droegen ertoe bij dat families elkaar niet konden begunstigen. Dit werd het accuraatst beschreven door Robert Roberts in zijn autobiografische werk over de Edwardiaanse 'klassieke krottenwijk': 'het ontluiken van *goodwill* tussen eender welk paar gezinnen op hetzelfde sociaaleconomische niveau [was] een activiteit die werd veroordeeld door de respectabele leden van de gemeenschap'. Een vriendschapsbreuk veroorzaakte blijvende verwijten, 'tot groot vermaak van de buurt'.²⁸

Ross McKibbin beschrijft dit in het algemeen als een 'behoedzame wederkerigheid' en als een 'bepierking van vriendschap tot verwanten' – fenomenen die tot diep in de twintigste eeuw bestonden binnen dergelijke traditionele arbeiderswijken.²⁹ Deze terughoudendheid leek echter uitsluitend van toepassing op burens, en dus niet op bepaalde bezoekers van buitenaf. Margaret Loane, die uit liefdadigheid bezoeken bracht aan de armen, schreef in verband met mentaliteiten in Londense arbeidersregio's:

25 Als voorbeeld kan worden gewezen op de twee parochies met het laagste kerkbezoek. In één ervan waren 'de kerkgangers vrijwel zonder uitzondering de redelijk welgestelden, samen met enkele oude vrouwen', terwijl de andere kleine congregatie eveneens bestond uit 'kleine winkeliers'. In gebieden met het hoogste kerkbezoek 'bestonden congregaties volledig uit arbeiders' of was de voornaamste avondcongregatie (van ongeveer 500 leden) 'overwegend bevolkt door ambachtsslui' en door 'een flink deel mannen'. Booth MSS B175, 7, B169, 75 en B175, 53-55.

26 Zie bv. E. Ross, 'Survival networks. Women's neighbourhood sharing in London before World War I', *History Workshop* 15 (1983) 4-27; W. Seccombe, *Weathering the storm. Working-class families from the Industrial Revolution to the fertility decline* (Londen 1993) 139-140.

27 J. Bourke, *Working-class cultures in Britain 1890-1960. Gender, class and ethnicity* (Londen 1994) 156-159. Voor een verdere discussie in dit verband, zie: B. Caine en M. Brodie, 'Class, sex and friendship. The long 19th century', in: B. Caine (red.) *Friendship. A history* (Londen 2010).

28 R. Roberts, *The classic slum. Salford life in the first quarter of the century* (Harmondsworth 1973) 47.

29 R. McKibbin, *Classes and cultures. England 1918-1951* (Oxford 1998) 181 en 183.

Niemand inlaten met jouw zaken is tegelijk een plicht...[Maar] deze wordt strikter in de praktijk gebracht tegenover onmiddellijke burenen dan tegenover geschoolde bezoekers...[Tegenover hen] zullen zowel mannen als vrouwen vele zaken onthullen waarvan ze oprecht hopen dat ze zelfs niet vaagweg worden vermoed door de [...] burenen.³⁰

Korte tijd later schreef een districtsverpleegster: 'Ik vind ze allemaal fantastisch vriendelijk en zo blij met een bezoek... men leert zelfs zonder ernaar te vragen al hun geneugten en problemen kennen [...] al hun verwachtingen en hun familieverhalen.'³¹

Onder buitenstaanders waren vooral de 'vriendschappelijke', voornamelijk religieuze, 'bezoeksoffensieven' naar arbeiderswijken talrijk en belangrijk. Zij hadden een bijzondere impact in de wijken die werden bevolkt door de meer welgestelde en beter geschoolde arbeiders. Zoals eerder aangegeven waren dat ook de wijken met hogere niveaus van kerkbezoek en van 'marginale' gehechtheid aan de kerk. Zij omvatten vaak ook gebieden met de nieuwe blokvormige appartementsgebouwen die vooral aan het einde van de negentiende eeuw werden veralgemeend in delen van Londen. Samen met de groeiende noties van 'respectabiliteit' creëerden deze nieuwe woonappartementen een sterker gevoel van isolatie tegenover de burenen.

De potentiële spanningen in dergelijke wijken konden volgens McKibbin vermeden, of zelfs verwijderd worden door 'sociale teruggetrokkenheid'. Een andere manier om dat doel te bereiken was door 'onderwerpen zoals politiek uit te bannen in omstandigheden waar ze vermoedelijk conflicten zouden veroorzaken'³² Zulke discussies werden evenwel niet gemeden gedurende de bezoeken van de vriendschappelijke buitenstaanders. Een Londense kandidaat bij de lokale verkiezingen – waarvoor vrouwen al vroeg het stemrecht verwierven – kloeg dat 'een vrouw aan wie ik vroeg voor mij te stemmen, antwoordde dat 'de dame' [bezoekster] nog niet had verteld op welke manier ik moest stemmen'.³³

Meer nog dan expliciet stemadvies kwam in dergelijke conversaties waarschijnlijk moraliserende 'roddel' over de aard van lokale politici aan bod.³⁴ In verband met 'politieke' invloeden op de arbeidersklasse beweerde het Londense liberale parlamentslid Thorold Rogers: 'verreweg het grootste gedeelte van de arbeidsklasse is weliswaar niet sectarisch, maar wel religieus. De Tory partij is zich volkomen bewust van het nut van een stemmenronselaraar (*canvasser*) die boudweg kan beweren dat de radicale kandidaat een atheïst of een vrijdenker is.' En hij vervolgde: 'daaruit volgt niet dat kiezers tegenover wie dergelijke uitspraken herhaaldelijk worden gedaan vijandig gestemd raken tegenover een kandidaat. Veeleer worden zij onverschillig gemaakt en denken zij dat ze zich bij nader inzien beter onthouden van de verkiezing'³⁵ Een Oost-Londense kandidaat schreef zijn nederlaag rechtstreeks toe aan 'de verspreiding van campagneleugens, bijvoorbeeld dat ik een 'atheïst' was [en aan de] vijandschap van de gevestigde clerus.'

30 M. Loane, *Neighbours and friends* (Londen 1910) 260.

31 M. Spring-Rice, *Working class wives, their health and conditions* (1939) 68, geciteerd in Judy Giles, *Women, identity and private life in Britain, 1900-50* (Londen 1995) 111.

32 McKibbin, *Classes and cultures*, 204-205.

33 *North Eastern Leader*, 27 oktober 1894, 3.

34 Brodie, *Politics of the poor*, hoofdstuk 3.

35 J.E. Thorold Rogers, 'Confessions of a metropolitan member', *The Contemporary Review* 51 (1887) 689.

Hij achtte dit belangrijker dan de discussie over de verkiezingsthema's, aangezien er 'een behoorlijk algemene onwetendheid [bestond] over het liberalisme en het toryisme in het verleden, en over hun doelen in de toekomst'.³⁶

Nonconformisme als bron van politiek radicalisme

De interactie tussen brede nationale kwesties en lokale politieke dynamieken is complex. Nationale thema's, zoals het imperialisme, lijken soms alle politieke discussies te overheersen, maar we kunnen hun reële impact slechts inschatten door binnen te kijken in de straten, de kerken en de huizen van een gebied. De manier waarop mensen met elkaar spreken, met hun vrienden en anderen die hen beïnvloeden, zal altijd belangrijker zijn dan de loutere woorden die politici zeggen.

Mijn empirisch onderzoek over Oost-Londen, dat hier slechts summier wordt beschreven, toont dat lokale dynamieken de politieke vastberadenheid van *sommige* (vooral liberale) kiezers verzwakte. Wanneer moeilijke kwesties zoals de oorlog, of zelfs partijischisma's³⁷ op de voorgrond traden in campagnes, was het daarom zelfs *minder waarschijnlijk* dat zij zouden opdagen om de partij te steunen. Vermoedelijk werden zij dus 'onverschilliger' gemaakt tegenover politiek door een botsing van identiteiten – misschien tussen enerzijds een op klasse gebaseerde politieke identiteit en anderzijds een religieuze of morele identiteit die werd versterkt door andere invloeden van buitenaf. Rogers geloofde in het algemeen dat in gebieden waar minder contact tussen de burens bestond – en daarom een grotere aanvaarding van de vriendschap van de bezoeker – 'geen bereidheid om te stemmen, maar een grote bereidheid om zich te onthouden' bestond.³⁸

De 'marginale' gehechtheid aan religie ging overwegend uit naar de anglicaanse, eerder dan naar nonconformistische kerken. Het contact dat deze mensen onderhielden met religieuze kwesties en de daarmee gepaard gaande sociale activiteiten speelden zich dan ook voornamelijk af binnen het kader van deze denominatie en werden geleid door haar toegewijde activisten, die gewoonlijk naar het conservatisme neigden en vaak zelfs lid waren van conservatieve partij-organisaties. Zij waren bijzonder belangrijk in 'het verspreiden van het woord', eerst naar de vrouwen in het huishouden en vervolgens naar mannelijke kiezers.³⁹ Vaak kwamen de vragen om stemadvies vanuit de arbeidersgezinnen zelf, zoals onder meer blijkt uit dit relaas dat een anglicaanse liefdadigheidswerker uitbracht over haar bezoek aan een arbeidersvrouw: 'Ze verwachtte dat ik langs zou komen – ze had in de kerk gehoord dat "iemand op komst was". Ze begon me om raad te vragen over haar kinderen en alles anders onder de zon, en ze eindigde met de

³⁶ *East London Advertiser*, 27 juli 1895, 8.

³⁷ De liberale partij had ongetwijfeld haar bijzonder publieke schisma's rond de tijd van de rampzalige verkiezingen van 1886, 1895 en 1900. Toch zou zij haar steun bij deze groepen van kiezers misschien niet zo snel verloren zijn indien zij nog niet verzwakt was door het type invloeden dat hier beschreven wordt. Rogers noteerde hoe invloeden konden samenvloeien: wanneer hij geconfronteerd werd met 'een schisma in de partij waaraan hij voorheen zijn steun had verleend', kon ditzelfde type kiezer onder invloed van kerkelijke druk 'volstrekt neutraal in zijn politiek' worden. Rogers, 'Confessions', 691 en 688.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Over dit proces van het verschuiven in de richting van mannelijke roddelnetwerken, zie: Brodie, *Politics of the poor*, hoofdstuk 3, en A. Milne-Smith, 'Club talk. Gossip, masculinity and oral communities in late nineteenth-century London', *Gender & History* 21 (2009) 86–106.

Afbeelding 3: *London City Mission Hall in Poplar: c.1900* © Ian Galt/ Museum of London.

vraag hoe haar echtgenoot diende te stemmen'.⁴⁰

Het concrete effect kan worden getoond aan de hand van één tegenvoorbeeld. Als een duidelijke uitzondering op de eerder uiteengezette regel ondervond Bromley South-East ward nagenoeg geen variatie in verkiezingsopkomst gedurende de onderzochte periode, ondanks relatief hoge cijfers op het vlak van kerkbezoek.⁴¹ Er kan echter één duidelijk verschil worden opgemerkt met de nabijgelegen Poplar East ward, die in sociaal opzicht een soortgelijk profiel had (welgestelde arbeiders), en met de andere onderzochte *wards*. In Bromley South-East was er een groep naar het radicalisme neigende clerici van de parochiekerk die persoonlijk 'systematische huis-aan-huisbezoeken' aan arbeiderswoningen ondernamen. De regeling in de parochiekerk van het 'onthoudende' Poplar East verschildte daar sterk van. Aangezien de clerus in die parochie weinig tijd had voor huisbezoeken, werden deze hoofdzakelijk verricht door veertien districtsbezoekers, die ook de Moederbijeenkomsten bijwoonden. Onder hen waren er '5 inwoners die tot de lokale elite behoren, dochters of echtgenoten van artsen, enz. De overblijvende negen zijn dames uit andere delen van Londen'.⁴² Waarschijnlijk ontmoetten arbeiders in deze parochie vooral dit gezicht van de kerk, en oefende dit veel van de invloed uit die hierboven werd beschreven.

In Poplar East daalde het aantal liberale kiezers in de ergste wijkverkiezingen voor de partij tot bijna de helft van het aantal dat tijdens het beste jaar werd bereikt, en wonnen de conservatieven meestal. In Bromley South-East, met zijn radicale bezoekers

⁴⁰ *Oxford House Magazine* 2:7 (juli 1910) 34.

⁴¹ In scherp contrast met andere *wards* waar hoge niveaus van kerkbezoek door arbeiders werden opgetekend, varieerde in Bromley South East de omvang van het progressieve stemmenaantal slechts met een kleine 5% over de hele periode. Van alle *wards* in Poplar vertoonde Bromley South East vermoedelijk de meest consistente opkomstcijfers in wijkverkiezingen tussen 1900 en 1912. Zie *London Statistics* 23 (1912-1913) 32.

⁴² Booth MSS B169, 177-179 en 5-9.

en stabiele progressieve steun was het omgekeerde het geval. Anders dan in Poplar East leidde het contact met de kerk in Bromley South-East mogelijkwerijs niet tot een verzwakking, maar tot een versterking van de progressieve politieke identificatie in de parochie.

Besluit

Het patroon dat in deze bijdrage werd vastgesteld voor Bromley South East vertoont een sterke verwantschap met wat Mike Savage heeft aangetoond in zijn studie over Preston. Tussen de jaren 1890 en de Eerste Wereldoorlog, zo stelt hij vast, werden kerkelijke instellingen er 'overgenomen' door de arbeidersklasse. In dat proces transformeerden zij zich van instellingen die de pacificatie van de arbeidersklasse bewerkstelligden tot 'plaatsen waar in de buurt gebaseerde krachten tot politieke mobilisatie leidden.'⁴³ Deze verwantschap met evoluties in een noordelijke provincie stad suggereert dat ook in de hoofdstad van het Britse Rijk de electorale uitslagen niet zonder meer werden bepaald door de nationale of imperiale politiek, maar mee werden bemiddeld door lokale actoren en dynamieken. Ze bevestigt ook de voornaamste vaststelling van deze bijdrage, namelijk dat van alle lokale factoren de kerkelijke praktijken de grootste invloed hadden op het politieke gebeuren. Zelfs in de hoofdstad, oord van modernisering en secularisering, bleef het symbolische kapitaal van religieuze raadgevers groter dan dat van partijpolitici.

43 M. Savage, *The dynamics of working-class politics. The Labour movement in Preston, 1880-1940* (Cambridge 1987) 108 en 117.

De politieke kracht van het dienstbetoon

Interacties tussen burgers en volksvertegenwoordigers in Parijs,
1893-1914

Parlementaire politiek is bijna per definitie een hoofdstedelijk gebeuren. Logischerwijs opteren de elites van nieuwe natiestaten er vrijwel altijd voor hun parlement – als zetel van de volkssoevereiniteit – op een centrale plaats in de hoofdstad op te richten. Het verband tussen het parlement en de hoofdstad is misschien wel zo vanzelfsprekend dat de parlementaire geschiedschrijving er nauwelijks aandacht aan heeft besteed. Dat geldt voor de oudere parlementaire geschiedschrijving, die het parlement zag als een plaats waar nationaal georganiseerde partijen hun onderlinge twisten uitvochten, waar regeringen werden gesteund of bestreden en waar met wisselend succes wetgevende initiatieven werden genomen. De hoofdstedelijke inbedding is echter evenzeer afwezig in de meer recente, cultureel geïnspireerde variant van deze historische subdiscipline, die veeleer processen van betekenisgeving in het parlementaire halfrond tracht te ontcijferen en waarin wordt bestudeerd hoe taal, praktijken, rituelen en ruimte bijdroegen tot de constructie van een parlementaire identiteit. Daarbij wordt occasioneel ook aandacht besteed aan de vaak symbolische keuze van een locatie voor het gebouw.¹ De relatie die het parlement als instelling onderhield met de omliggende stedelijke gemeenschap komt in deze onderzoekstraditie echter slechts marginaal aan bod. Voor zover dat wel gebeurt, komen de processen die het parlement in de stad genereerde nadrukkelijker in beeld dan de politieke dynamieken die de stad in het parlement teweeg bracht.² Daarmee lijkt deze traditie het door Pierre Rosanvallon geschetste beeld te bevestigen van een in zichzelf besloten politieke elite voor wie het volk ‘onvindbaar’ bleef.³

De bestaande historische en historisch-sociologische studies over de ontwikkeling van het parlementaire mandaat versterken enerzijds dit beeld, maar problematiseren het anderzijds ook. De (overwegend Franse) literatuur die het leven van de parlementairen in de hoofdstad beschrijft, toont een mondain wereldje waarbinnen interne vetes worden uitgevochten en coalities worden gesmeed, terwijl contacten met de lokale bevolking nauwelijks een vermelding verdienden.⁴ Niettemin wordt in deze literatuur ook vaak benadrukt dat de negentiende-eeuwse parlementairen grotendeels in beslag werden genomen door het behartigen van de concrete belangen van de mensen uit hun kiesdistrict. ‘L’intervention est la base du métier’, zo benadrukte Thomas Nordmann

1 Dat is onder meer het geval in het meest uitgewerkte en briljante voorbeeld van deze onderzoekstraditie, Thomas Mergels *Parlamentarische Kultur in der Weimarer Republik. Politische Kommunikation, symbolische Politik und Öffentlichkeit im Reichstag* (Düsseldorf 2002), o.a. 83-97: ‘Das Reichstagsgebäude und sein Umfeld’.

2 Zie o.m. J.H. Furnée, ‘De toegang tot het Binnenhof. Verkeer, vertier en politiek theater in de negentiende eeuw’ in: H. te Velde en D. Smit (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011) 155-184 en D. Smit, ‘Regentenzaal, balzaal of Paleis der Staten-Generaal? De plaats van het Nederlandse parlement in de 19de eeuw’, te verschijnen in *De Negentiende Eeuw* 36 (2012) afl. 1.

3 P. Rosanvallon, *Le peuple introuvable. Histoire de la représentation politique en France* (Parijs 1998).

4 P. Guiral en G. Tellier, *La vie quotidienne des députés français entre 1871 et 1914* (Parijs 1981); J. Joana, *La profession politique en France au XIXe siècle. Du dilettante au spécialiste* (Parijs 1996).

al in 1977 en de Franse politieke wetenschapper Yves Billard gaf hem daar gelijk in: 'Intercéder, intervenir, plaider ou protester en faveur des citoyens, occupe la plus grande partie du travail de l'homme politique.'⁵ In biografieën van negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse parlementairen worden deze activiteiten weliswaar behandeld, maar worden zij doorgaans volledig losgekoppeld van de hoofdstedelijke, parlementaire activiteiten van deze politici. Niet alleen komt dit politieke 'dienstbetoon' – om de in Vlaanderen gangbare term te gebruiken – vooral aan bod in studies over landelijke of kleinstedelijke volksvertegenwoordigers, het wordt meestal ook louter voorgesteld als een vorm van electorale klantenbinding en dus als een onderdeel van de cliëntelistische verhoudingen die buiten de moderne grootsteden bleven bestaan.⁶

Recent hebben auteurs als Eric Phélippeau en Frédéric Monier er in baanbrekende studies voor gepleit om het politieke dienstbetoon niet zonder meer te beschouwen als 'de voortzetting, in een republikeins regime, van aristocratische of "notabiliaire" vormen van filantropie en liefdadigheid'.⁷ Zij toonden aan hoezeer de contacten met de bevolking uit het eigen kiesdistrict zelf werden geprofessionaliseerd en konden worden gecombineerd met een doorgedreven engagement in de zich ontwikkelende partijstructuren. Doordat zij zich concentreerden op figuren die een belangrijke positie verwierven in de nationale politiek – respectievelijk de conservatieve baron de Mackau en de radicale Eugène Daladier – plaatsten deze auteurs indirect vraagtekens bij het in de *legislative studies* vaak gemaakte onderscheid tussen *ministerial aspirants* (volksvertegenwoordigers die het parlement beschouwen als een springplank naar een ministeriële carrière), *parliament men* (volksvertegenwoordigers die zich vooral bezighouden met de werking van het parlement zelf) en de *constituency members* (die via het parlement vooral hun eigen electoraat willen bedienen). Van deze laatste categorie wordt doorgaans verondersteld dat hij of zij zich in het parlementaire halffrond nauwelijks manifesteert.⁸ De Mackau en Daladier, maar ook Daladiers socialistische voorganger als eerste minister, Léon Blum, verwierven nationale bekendheid door hun acties in het halffrond, maar zij bleven intussen in hun kieskringen een uitgebreid dienstbetoon onderhouden. Daarbij mag uiteraard niet over het hoofd worden gezien dat zij voor het onderhouden van deze rechtstreekse contacten met hun potentiële kiezers in toenemende mate een beroep konden doen op secretariaatsmedewerkers.⁹ Dankzij de professionalisering van het politieke beroep konden zij de drie typen parlementair tegelijk zijn. De verbanden die zowel Phélippeau als Monier aantonen tussen het lokale en het nationale werk van deze politici, situeren zich echter vooral op het vlak van de verwerving en consolidatie van hun machtsbasis. De vraag of en hoe deze

5 T. Nordmann, *La République radicale* (Parijs 1977) 179, geciteerd in: F. Monier, *La politique des plaintes. Clientélisme et demandes sociales dans le Vaucluse d'Édouard Daladier (1890-1940)* (Parijs 2007) 20; Y. Billard, *Le métier de la Politique sous la IIIe République* (Perpignan, 2003) 150.

6 Onder meer: J. Bousquet-Melou, *Louis Barthou et la circonscription d'Oloron (1889-1914)* (Parijs 1972); G. Charcosset, 'Entre solidarité et clientélisme. Un député du Rhône, Laurent Bonnevaux (1902-1942)', in: P. Guillaume (red.), *Les solidarités 2. Du terroir à l'Etat* (Bordeaux 2002) 93-119; Monier, *La politique des plaintes*.

7 Monier, *La politique des plaintes*, 40; E. Phélippeau, *L'invention de l'homme politique moderne. Mackau, L'Orne et la République* (Parijs 2002).

8 Zie onder meer: T. Saalfeld en W. Müller, 'Roles in legislative studies. A theoretical introduction', *Journal of Legislative Studies* 3 (1997) 1-16.

9 H. Fayat, 'Le métier parlementaire et sa bureaucratie', in: Guillaume Courty (red.), *Le travail de collaboration avec les élus* (Parijs 2005) 29-48.

lokale inbedding ook de inhoud en de vorm van hun parlementaire werk beïnvloedde, blijft onbeantwoord. En de hoofdstad is ook in deze studies afwezig.

Was (en is) parlementaire politiek dan alleen in ruimtelijke zin een hoofdstedelijk fenomeen? Onttrekken de ‘paleizen der natie’ zich in naam van enerzijds nationale en anderzijds provinciale belangen aan het stedelijk weefsel dat hen omringt? In deze bijdrage beoog ik een eerste antwoord op die ruime en complexe vraag te bieden door te focussen op de bemiddelaars *par excellence* tussen de hoofdstad en het parlement: de volksvertegenwoordigers die in een hoofdstedelijke kieskring zijn verkozen. Concreet richt ik de aandacht op het Parijs van het begin van de twintigste eeuw, omdat zich daar de spanning tussen het lokale en het nationale niveau op een bijzondere wijze voordeed. Enerzijds was Parijs de hoofdstad van een uitzonderlijk gecentraliseerde Republiek, die sterk geïnspireerd was door de rousseauïstische idee dat de volkswil één en ondeelbaar was – en dat volksvertegenwoordigers dus geen deelbelangen mochten behartigen. Anderzijds bevorderde het kiessysteem in hoge mate de lokale identificatie van deze volksvertegenwoordigers. Het uninominale districtenstelsel bepaalde immers dat elk van de meer dan 600 Franse kiesdistricten één afgevaardigde naar het Palais Bourbon mocht sturen. Aangezien deze – eventueel na twee stemronden – een absolute meerderheid binnen zijn district moest halen, kon hij zich presenteren als de ‘natuurlijke’ vertegenwoordigers van zijn district, waar alle volwassen mannelijke burgers over het stemrecht beschikten. Terwijl deze districten in de provincie doorgaans een kleinere stad en haar *hinterland* omvatten, werden de grotere steden ingedeeld in verschillende districten. In Parijs betekende dit dat elk van de twintig arrondissementen overeenstemde met gemiddeld twee kiesdistricten. Dit impliceerde dat parlementaire vertegenwoordiging binnen Parijs *de facto* een bijzonder lokale activiteit was: de Parijse afgevaardigden vertegenwoordigden de inwoners van een gebied dat slechts enkele vierkante kilometers groot was, en spraken dan ook geregeld over ‘de kiezers’ of ‘de belangen van *mijn* wijk’. Tegelijkertijd waren het Palais Bourbon en de overige instellingen van de nationale politiek voortdurend binnen de actieradius van deze vertegenwoordigers, terwijl hun collega’s uit de provincie uitsluitend tijdens de parlementaire zittingsperiodes in de hoofdstad verbleven.

Concreet richt ik de aandacht op enkele figuren die vooraanstaande posities hebben bekleed in de nationale politiek, maar zich tegelijk radicale voorstanders toonden van een ‘sociale republiek’ en dus van een politiek die dicht bij de burgers stond. Het gaat in deze bijdrage hoofdzakelijk om de kunstminnende socialistische advocaat Marcel Sembat, die tijdens de Eerste Wereldoorlog gedurende een korte periode (1914-1916) minister van Openbare Werken werd. Daarnaast richt ik me, minder uitvoerig, op de befaamde mathematicus Paul Painlevé, die als lid van de kleine maar belangrijke socialistisch-republikeinse partij tijdens en na de Eerste Wereldoorlog een steile politieke opgang maakte: hij kreeg in 1915 de ministerportefeuille van Openbaar Onderwijs, en werd in 1917 minister van Oorlog en voorzitter van de ministerraad. Ook tijdens de jaren 1920 zou hij nog verscheidene belangrijke ministeriële ambten bekleden en als voorzitter van de Chambre des Députés optreden.¹⁰

10 Over Sembat, zie: D. Lefebvre, *Marcel Sembat. Socialiste et Franc-maçon* (Parijs 1995). Over Painlevé: A.-L. Anizan, *Un scientifique en politique. Paul Painlevé (1863-1933)*, Thèse de doctorat, Institut des Études Politiques de Paris, 2006. De archieven van beide politici bevinden zich in de Archives Nationales in Parijs, resp. AN 637/AP (Sembat)

Deze carrières in de nationale politiek werden geruggensteund door de opeenvolgende electorale overwinningen die beide politici in hun eigen Parijse kiesdistrict behaalden, en dus door een intense band met de kiezers. Sembat zetelde sinds 1893 als afgevaardigde van de wijk van de Grandes Carrières in de Chambre des Députés. Deze wijk in het noorden van Parijs, die het westelijke deel uitmaakte van het 18de arrondissement, was tijdens deze periode in volle transformatie van een overwegend industriële zone naar een woongebied dat ook een bloeiende artistieke avant-garde huisvestte. Sembat en zijn echtgenote Georgette Agutte onderhielden intense contacten met verscheidene kunstenaars die zich op de Montmartre ophielden. Painlevé van zijn kant vertegenwoordigde van 1910 tot en met 1919 en opnieuw van 1924 tot 1928 het eerste kiesdistrict van het vijfde arrondissement, dat ook wel het district Sorbonne-Saint Victor of 'la circonscription des Grandes Écoles' wordt genoemd. Dat district huisvestte niet alleen de Parijse universiteit waar Painlevé zelf tewerkgesteld was, maar ook verschillende andere gereputeerde instellingen voor hoger onderwijs. Toch had het district geen exclusief intellectueel karakter, aangezien het behalve aan een belangrijk deel van de Parijse universitaire elite ook onderdak bood aan een grote groep kleinhandelaars en neringdoenden. Net zoals de Grandes Carrières vertoonde Sorbonne Saint-Victor daarmee een erg hybride sociale samenstelling.

Hoewel geen van beide figuren in hun eigen kieskring woonden, presenteerden zij zich toch nadrukkelijk als een kandidaat van hun wijk. Dat deden zij niet alleen tijdens electorale perioden, maar ook tijdens de parlementaire legislatuur. Allebei huurden zij een centraal gelegen pand in hun kieskring, waar zij op geregelde tijdstippen (elke dinsdag- en donderdagvoormiddag in het geval van Painlevé, elke donderdagvoormiddag in dat van Sembat) een zitdag hielden waar mensen zich met vragen tot hen konden richten. Dat zij belang hechtten aan dit contact met hun potentiële kiezers, kan worden afgeleid uit het feit dat zij lijsten bijhielden met mensen die waren langsgesproken en daarbij bondig de reden van hun bezoek aanstipten. Bovendien archiveerden zij ook allebei, in chronologische volgorde, de vele brieven die zij van 'gewone' burgers ontvingen, in sommige gevallen vergezeld van een doorslag van hun antwoord. Een kwantitatieve inschatting van deze rechtstreekse contacten tussen parlamentsleden en hun achterban is vrijwel onmogelijk te geven omdat lang niet zeker is of alle correspondentie werd bewaard. Bovendien lijken heel wat contacten zich in informele gesprekken of aan de telefoon te hebben afgespeeld. In elk geval bewaarden beide politici vele tientallen tot zelfs honderden brieven per maand, en steeg dat aantal gevoelig in de loop van hun carrière.

Eerder dan mij aan een kwantitatieve analyse te wagen zal ik in deze bijdrage aan de hand van enkele momentopnamen het fenomeen van het grootstedelijke dienstbetoon trachten te illustreren. Ik zal daarbij niet alleen aandacht besteden aan de vormen van het fenomeen, maar ook aan de normen die erbij werden gehanteerd en aan de politieke dynamieken die eruit voortvloeiden. Om de specificiteit van het hoofdstedelijke dienstbetoon te illustreren, zal ik af en toe een vergelijking maken met de praktijken die door enkele van hun gelijkgezinde collegae-volksvertegenwoordigers in de provincie werden gebezigd.¹¹

en AN 313/AP (Painlevé).

11 Concreet bestaat deze 'controlegroep' uit Jacques-Louis Dumesnil (republikeins-socialistisch vertegenwoordiger

Een kleine brief met grote gevolgen

Op 6 februari 1899 intervenueerde Marcel Sembat op een weinig opvallende manier tijdens de parlementaire besprekingen over het budget van de spoorwegen. Zonder een amendement in te dienen of een verhoging van het budget na te streven vroeg hij de bevoegde minister om een eenvoudige inlichting. Meer bepaald stelde hij zich de vraag waarom de echtgenoten van vrouwelijke spoorwegbedienden niet van dezelfde reisfaciliteiten genoten als de echtgenotes van hun mannelijke collega's. 'Men verzekert mij, tot mijn grote verbazing, dat dit niet het geval is.' Een dergelijke 'ongelijkheid' kon hij niet dulden, 'ook al is ze mij signaleerd'.¹² Door het gebruik van het onbepaalde voornaamwoord 'men' en van een passiefconstructie liet hij de identiteit van zijn informanten in het ongewisse en verleende hij een algemeen karakter aan zijn vraag. Uit zijn persoonlijk archief kan echter gemakkelijk worden gereconstrueerd dat het verzoek wel degelijk een zeer lokale basis had. Bijna woordelijk nam Sembat immers de argumenten over uit een brief die hij op 7 december 1898 had ontvangen van ene F. Fournel, die in Villa Saint-Michel woonde.¹³ Dat straatje in het quartier des Grandes Carrières bevindt zich vlak bij de rue Championnet, waar Sembat zijn zitdagen hield. In de aanhef van de brief excuseerde Fournel zich dan ook vanwege beroepsactiviteiten niet in staat te zijn geweest naar één van de zitdagen te komen. Het schrijven van een brief werd derhalve voorgesteld als een noodoplossing.

Slechts tegen het einde van de brief openbaarde Fournel zich onrechtstreeks, door het gebruik van de eerste persoon meervoud, als een lid van de categorie voor wie zij zelf een gunst vroeg, met name de vrouwelijke bedienden van de Staatsspoorwegen. Bij de aanvang van de brief had zij niets expliciet voor zichzelf gevraagd en schreef zij in de derde persoon over 'de vrouwelijke bedienden van de Staatsspoorwegen'. Zij leek er alles aan te doen om de indruk van eigenbelang te vermijden. In de plaats daarvan deed zij bij Sembat een beroep op een slechts vaag geformuleerd gevoel van *gendergelijkheid*. Concreet drukte ze de overtuiging uit 'dat u ons gemakkelijk dit voordeel zult doen verkrijgen waarover de mannelijke bedienden sinds lang beschikken'.

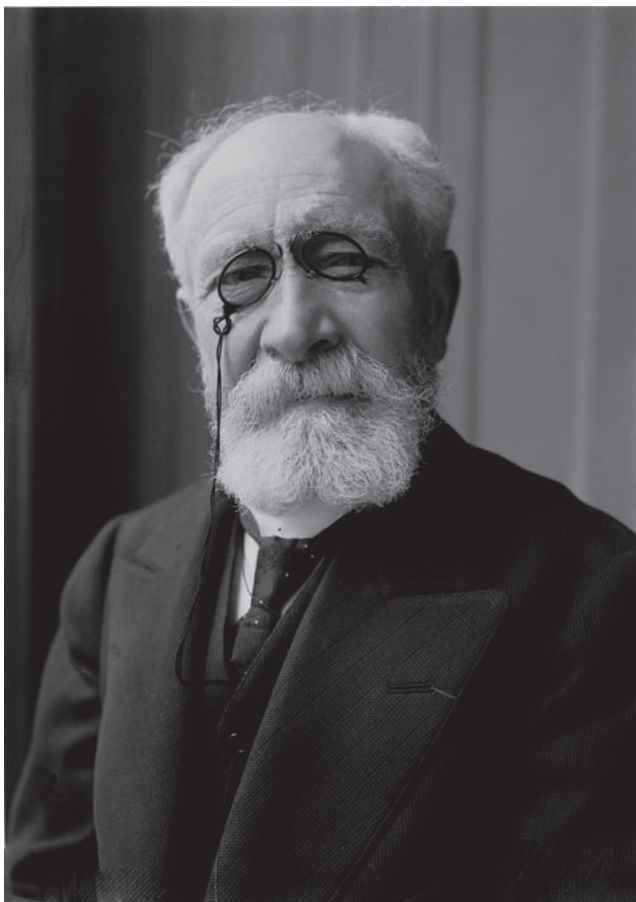
Niet alleen haar eigen persoon hield Fournel relatief verborgen, zij schreef ook niets over de politieke relatie die zij onderhield tot Sembat. Als (potentiële) kiezer kon zij zich niet manifesteren, aangezien vrouwen nog geen stemrecht hadden, maar in tegenstelling tot een aantal andere briefschrijfsters bestempelde zij zichzelf niet als de 'vrouw van een kiezer' of beloofde zij ook niet dat haar echtgenoot voor Sembat zou stemmen indien deze op zijn wens zou ingaan. Van een expliciet cliëntelistische relatie, gebaseerd op het *do ut des* principe, was hier dus geen sprake. Ook partijtrouw of ideologische verwantschap werd niet als argument naar voor gebracht. Ondanks deze afwezigheid van verwijzingen naar het electorale of partijgebeuren bleek Fournel echter wel over een bijzonder grote vertrouwdsheid met de parlementaire politiek te beschikken. Eerst en vooral was dit een vertrouwdsheid met de parlementair van haar kiesdistrict zelf: ze gaf aan al tweemaal eerder bij Sembat te zijn geweest om hem over deze materie te onderhouden en ze herinnerde hem aan de belofte die hij bij één van die gelegenheden

van Sein-et-Marne, 1910-1935), Louis Antériou (republikeins-socialistisch vertegenwoordiger van Ardèche, 1919-1931) en Léon Blum (socialistisch volksvertegenwoordiger van Narbonne, 1929-1940).

¹² *Annales de la Chambre des Députés* (ACD), 6 februari 1899, 420.

¹³ F. Fournel aan Sembat, 7 december 1898. AN, 637 AP/25.

Afbeelding 1: Marcel Sembat als minister van Publieke Werken, 1916 (Bibliothèque nationale de France, département Estampes et photographie, EI-13 (490)).

had gedaan om de minister van Openbare Werken hierover aan te spreken. Ze drong er op aan dit vooralsnog te doen, of indien dat niet mogelijk bleek dan toch minstens de verslaggever van het budget van de Staatsspoorwegen hierover aan te spreken. Ze wist deze zelfs precies te duiden als ‘uw collega van het departement Loire-Inférieure de heer Sibille, die naar het schijnt op goede voet staat met de heer Metger, directeur van de Staatsspoorwegen’. Indien dat alles niets zou uithalen, zo vervolgde ze, zou als enige mogelijkheid nog overblijven ‘de zaak voor de tribune van de Kamer te brengen tijdens de bespreking van het budget van dat departement’. Ze zette haar argument nog kracht bij door te verwijzen naar een precedent: de douaniers hadden namelijk genoegdoening van de minister van Financiën gekregen omdat een parlamentslid hun zaak op het spreekgestoelte had bepleit.¹⁴

Of Sembat het door Fournel uitgetekende stappenplan precies volgde, is niet helemaal duidelijk. Vóór hij over de zaak het woord nam in de Chambre des Députés lijkt

¹⁴ Vermoedelijk werd Lemire, de afgevaardigde van Haezebrouck, bedoeld. Deze had in 1898 uitvoerig de situatie van de ambtenaren van het ministerie van Financiën belicht, waarop de toenmalige minister van Financiën Cochery een groot aantal maatregelen in het vooruitzicht had gesteld. Zie *ACD*, 10 februari 1898, 679-687.

hij het er alvast niet met de minister over gehad te hebben. Wel had men hem, zo gaf hij in zijn interventie aan, verzekerd dat de administratie geneigd was de gewraakte ongelijkheid uit de wereld te helpen. Had hij inderdaad via zijn collega Sibille de directeur van de Staatsspoorwegen kunnen overtuigen? Wat er ook van zij, zijn parlementaire interventie bleek niet meer nodig. De minister antwoordde immers dat de ongelijkheid al twee weken eerder door de directeur van de Staatsspoorwegen was weggewerkt. De goed georkestreerde actie van Fournel bleek het parlementaire spreekgestoelte niet nodig te hebben om succes te boeken. Ook de echtgenoten van vrouwelijke spoorwegbedienden konden voortaan van voordelige tarieven genieten, zodat vakanties buiten Parijs binnen handbereik kwamen.

Dienstbetoon in de hoofdstad

Vanzelfsprekend zijn de brief van Fournil en het succesverhaal dat erop volgde niet representatief voor de vele contacten die de beide bestudeerde parlementsleden met de bevolking van hun kiesdistrict onderhielden. Toch tonen zij in een sterk gecondenseerde vorm aan dat deze interacties zich hoegenaamd niet beperkten tot het wederzijdse eigenbelang dat zo typerend is voor cliëntelistische relaties. Een aantal kenmerken zorgden ervoor dat uit deze contacten politieke dynamieken met grote maatschappelijke gevolgen konden ontstaan. Een eerste, vanzelfsprekend kenmerk, is de nabijheid tussen het parlements lid en de burger, die op haar beurt aan hun onderlinge contacten een grote regelmaat, veelzijdigheid en directheid verleende. Niet zelden verwezen burgers in hun brieven naar eerdere gesprekken tijdens de zitdagen, en omgekeerd antwoordden de parlementsleden op geschreven vragen van burgers door hen uit te nodigen op hun permanenties. Het was de plaats waar het parlements lid simpelweg zijn handtekening kon zetten onder verzoeken die burgers tot een administratie richtten, maar eveneens de plaats waar onrechtvaardigheden of hiaten in de wet- en regelgeving konden worden gemeld.

Dat laatste gold overigens niet alleen voor de zitdagen, maar ook voor de zogenaamde '*comptes rendus de mandat*', die parlementsleden geacht werden te beleggen aan het einde van een legislatuur. Ze dienden er ten overstaan van hun kiezers rekenschap af te leggen van hun parlementaire activiteiten gedurende de voorbije vier jaar, terwijl de kiezers er de kans kregen hun verlangens kenbaar te maken. Hoe concreet dat kon zijn, bleek tijdens de *compte rendu* die Sembat op 26 maart 1919 op de speelplaats van een lokale school in zijn kiesdistrict hield. Blijkens het politieverslag dat van deze bijeenkomst bestaat, richtte één van de 400 aanwezigen zich tot Sembat met het verzoek een amendement in te dienen dat een eind zou stellen aan de benadeling van jongere militairen in de huidige wet op de oorlogscompensatie. Sembat ging akkoord met het voorstel en nodigde de bedenker ervan uit 'om na de bijeenkomst bij hem te blijven zodat ze samen het amendement in kwestie konden opstellen'.¹⁵ Waarom dit amendement nooit effectief werd ingediend, is onduidelijk. De nabijheid die uit het geschetste tafereel spreekt, is er niet minder opmerkelijk om.

Op dit vlak verschildte de situatie sterk van die in meer landelijke kieskringen buiten

15 Parijs, Archive de la Préfecture de Police, BA1659. Nota getiteld 'Réunion du Groupe des Grandes Carrières de la 18ème Section du Parti Socialiste (Compte Rendu de Mandat du Député Sembat), Préau des Ecoles, 67, rue Damrémont le 26 Mars'.

de hoofdstad. Parlementsleden vertegenwoordigden er een bevolking die over meerderre, vaak ver uiteen gelegen gemeenten verspreid woonde. Dezelfde directe contacten die grootstedelijke volksvertegenwoordigers met hun kiesdistrict onderhielden, konden er moeilijk tot stand komen. Weliswaar hielden sommige landelijke volksvertegenwoordigers ook zitdagen en *comptes rendus de mandat*, maar deze lijken een minder intens en meer ritueel karakter te hebben gehad dan in de grootsteden.¹⁶ In elk geval blijken de verwijzingen ernaar veel schaarser in hun archieven. Enkele keren per legislatuur bezocht het parlamentslid de gemeenten van zijn kiesdistrict, en bij die gelegenheid konden de burgers verzoeken tot hem richten. Uit de bewaarde correspondentie blijkt bovendien dat het dienstbetoon er een heel ander patroon aannam dan in de grootsteden. Burgers richtten er meestal in de eerste plaats hun verzoeken tot lokale mandatarissen of besturen, die vervolgens de vraag overmaakten aan de volksvertegenwoordigers. Het is dan ook veelbetekenend dat iemand als Jacques-Louis Dumesnil, die als tijd- en partijgenoot van Painlevé Fontainebleau vertegenwoordigde, zijn dienstbetoondossiers niet chronologisch klasseerde, maar per gemeente binnen zijn kiesdistrict.¹⁷

Niet alleen de lijnen tussen burgers en parlementairen waren veel korter in de hoofdstad dan in de provincie, voor beide groepen was ook het parlement zelf veel dichterbij. Daardoor stond er, naast de zitdagen, de *comptes rendus de mandat* en de correspondentie nog een vierde toegang tot de volksvertegenwoordiger ter beschikking van de hoofdstedelingen: zij konden hem ook rechtstreeks in het parlement proberen te bereiken. De mogelijkheid tot rechtstreeks contact tussen de parlamentsleden en burgers in het *Palais Bourbon* was voorzien in de reglementen van de Chambre des Députés, en zelfs geïnstitutionaliseerd in de vorm van voorgedrukte formulieren die door de parlementaire conciërges aan de gesolliciteerde Kamerleden konden worden overhandigd.¹⁸ Maar de Parijzenaars konden ook gebruik maken van moderne technologische middelen om hun vertegenwoordiger in het parlement te bereiken. Eén van die middelen was de ‘pneumatische kaart’, een specifiek Parijs communicatiesysteem waarmee binnen het grondgebied van de hoofdstad op zeer korte tijd brieven konden worden bezorgd.¹⁹

Van deze laatste mogelijkheid maakte op 23 maart 1907 een anonieme groep winkelbedienden uit de rue Clignancourt, in het quartier des Grandes Carrières, gebruik. Via de kaart die zij in het Palais Bourbon lieten toekomen, boden zij Sembat ‘een voorbeeld voor de discussie van vandaag’.²⁰ In die parlementaire discussie werd een voorstel besproken om de in 1906 goedgekeurde wet op de wekelijkse rustdag te versoepelen. In hun brief haalden de winkelbedienden aan hoe de onduidelijkheden in de bestaande wet al meteen leidden tot allerlei vormen van misbruik bij de werkgevers. Zij drukten de wens uit dat Sembat dit voorbeeld als argument zou hanteren in zijn parlementaire interventie tegen de versoepeling van de wet. Indien Sembat dit uiteindelijk niet deed, dan was dit waarschijnlijk omdat hij al voorbeelden voldoende had ontvangen, waarnaar hij in zijn interventie ruimschoots verwees. ‘Ik heb hier in mijn dossier’, zo

16 Billard, *Le métier de la politique*, 160.

17 Zie de archieven van Dumesnil in de Melun, Archives Départementales de Seine-et-Marne, 769 F.

18 Een voorbeeld daarvan (ingevuld op 6 februari 1913) in het archief Sembat Parijs, AN, 637 AP/31.

19 A.-L. Cermak, *La poste pneumatique, un système original d'acheminement rapide du courrier. L'Exemple du réseau de Paris des origines à sa suppression, 1866-1984* (thèse de maîtrise Paris IV - Sorbonne, 2003).

20 AN 637 AP/28.

Afbeelding 2: Autochroom van Paul Painlevé door Auguste Léon, 1918, Hauts de Seine, Musée Albert Kahn, 14/259.

benadrukte hij, ‘talrijke protesten tegen hun [d.w.z. van de werkgevers] manier om de wet toe te passen.’²¹ De enige brief waaruit hij letterlijk citeerde, was echter niet door arbeiders geschreven, maar door een zelfstandige bakker uit zijn buurt die zich benadeeld voelde door het gemak waarmee zijn collega’s de wet omzeilden. Door uitgerend deze brief te citeren, wilde Sembat wellicht het overwegend burgerlijke parlement ervan te overtuigen dat hij als socialist niet louter de belangen van de arbeiders diende.

Wat opvalt in zowel de brief van Fournel als in die van de anonieme groep bedienden, is de aanzienlijke kennis van het parlementaire gebeuren die eruit spreekt. Fournel verwees naar de nakende budgetbesprekingen, de groep bedienden toonde dat zij de besprekingen over de wekelijkse rustdag op de voet volgde. In beide brieven werden ook andere volksvertegenwoordigers aangeduid als mogelijke verdedigers van hun zaak. Het lijkt weinig twijfel dat de brieveschrijvers slechts zo goed geïnformeerd konden zijn dankzij de snelle circulatie van politieke kennis die zich in de hoofdstad voordeed. Het gouden tijdperk waarvan de pers in Frankrijk sinds de wet op de persvrijheid van 1881 genoot, manifesteerde zich in het bijzonder in Parijs. Van de meer

²¹ ACD, 23 maart 1907, 998.

dan 6200 kranten en tijdschriften die Frankrijk in 1899 rijk was, verschenen er 2685 in de hoofdstad.²² Deze Parijse periodieken volgden bovendien op een intensere, en vaak sterk geëngageerde manier het parlementaire gebeuren. Geregeld wordt in de brieven aan Sembat en Painlevé dan ook de krant als informatiebron aangehaald. Het kon daarbij gaan om de aankondiging van parlementaire debatten of om de weergave ervan, maar ook om opiniërende stukken die de parlementairen zelf hadden geschreven. Zowel Sembat als Painlevé maakte immers gretig van de bloeiende pers gebruik om hun ideeën te verkondigen.

Behalve de pers droegen ongetwijfeld ook concrete dagelijkse contacten bij tot de snelle informatiedoorstroming in de hoofdstad. Bovendien konden precies uit die dagelijkse contacten ook collectieve initiatieven in de richting van de politieke wereld ontstaan. Door een wettelijk kader te creëren voor de oprichting van belangenverenigingen (1884) en politieke verenigingen (1901) bevorderde de Derde Republiek de proliferatie van dergelijke collectieve initiatieven.²³ Het repertoire van collectieve acties dat door deze verenigingen werd ondernomen, is al vaker beschreven, maar daarbij werd weinig aandacht besteed aan het meest voor de hand liggende middel: de brief aan de volksvertegenwoordiger (of aan een groep volksvertegenwoordigers). Nochtans bevatten de archieven van Sembat en Painlevé honderden voorbeelden van brieven die waren geschreven in naam van een vereniging. Heel vaak ging het daarbij om lokale beroepsverenigingen of syndicaten die zich niet expliciet partijpolitiek positioneerden. De brief van de groep winkelbedienden toont echter aan dat dergelijke collectieve initiatieven ook een meer informeel en laagdrempelig karakter konden aannemen. Inderdaad ontvingen beide volksvertegenwoordigers regelmatig brieven van groepen mensen die zich in eenzelfde situatie bevonden, zonder daarom in een formeel verband georganiseerd te zijn. Een exclusief grootstedelijk, laat staan hoofdstedelijk fenomeen, vormden deze collectieve initiatieven ongetwijfeld niet, maar in de dossiers van de volksvertegenwoordigers uit de provincie lijken zij toch merkkelijk minder voor te komen. Ook zij werden weliswaar door lokale verenigingen aangeschreven, maar daarbij leek het meer om vragen tot patronage dan om directe verzoeken tot parlementaire actie te gaan.

Politieke dynamieken

De nabijheid tussen volksvertegenwoordiger, kiezers en parlement, de snelle circulatie van politieke kennis en de uitgebreide mogelijkheden tot formele en informele collectieve actie – die combinatie van factoren bevorderde in het Parijs van de vroege twintigste eeuw een bijzondere interactie tussen volksvertegenwoordigers en de bevolking van hun kiesdistrict. Zowel in formeel als in functioneel opzicht verschilde die interactie sterk van die in de provincie. Terwijl het lokale bestuur in de provincie vaak gold als voorspreker van de burger bij de volksvertegenwoordiger, vormde het in hoofdstad niet zelden de instantie waartegen de burger steun zocht bij zijn *député*. Een groot deel van de verzoeken die de volksvertegenwoordigers bereikten, betrof immers (overwegend sociale) rechten waarop de burgers aanspraak meenden te maken, maar die hen niet werden toegekend door het lokale bestuur (meer bepaald de *mairie* van het

²² D. Kalifa, 'La presse', in: V. Duclert en C. Prochasson (red.), *Dictionnaire critique de la République* (Parijs 2007) 779-784.

²³ M. Rebérioux, 'Les associations', in: Duclert en Prochasson (red.), *Dictionnaire critique*, 669-674.

arrondissement). Dit werd vooral duidelijk tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen zowel soldaten aan het front als hun thuisgebleven echtgenotes massaal steun zochten bij hun volksvertegenwoordiger om hun aanspraak op een militaire uitkering of een militair verlof kracht bij te zetten tegenover een weerbarstige lokale of militaire overheid.

Deze nadruk op rechten vertelt ook iets over de functie en de moraliteit van deze interacties. Vanzelfsprekend stond in de overgrote meerderheid van de tot de volksvertegenwoordigers gerichte brieven het particuliere belang van de briefschrijver(s) centraal. Doorgaans werden die particuliere belangen overigens minder gemaskeerd dan in het hoger aangehaalde geval van Fournel. Toch valt op hoe vaak in de articulatie van dit eigenbelang een beroep werd gedaan op meer algemene noties van rechtvaardigheid. Op een veeleer primair niveau kon dit gebeuren door een vergelijking met burens of kennissen die wél konden genieten van bepaalde rechten, maar veel briefschrijvers refereerden ook expliciet aan abstractere waarden als 'gelijkheid', 'rechtvaardigheid' of zelfs de 'Republiek'. Als een rode draad door de brieven loopt de beklemtoning dat zij niet geschreven zijn om een gunst af te dwingen, wel om rechtvaardigheid te doen zegevieren. Ook dit besef van politieke moraliteit komt veel minder tot uiting in de dienstbetoondossiers van volksvertegenwoordigers in de provincie.

Door dit relatief hoge politieke gehalte van de verzoeken die tot de onderzochte, links-georiënteerde volksvertegenwoordigers werden gericht konden ze ook een belangrijke rol spelen in hun politieke carrières. Niet alleen konden ze hun electorale basis verstevigen door de legitiem geachte verzoeken ook effectief in te lossen, ze bezorgden hen ook het materiaal waarmee zij bepaalde politieke acties in het parlement konden ontwikkelen. De verzoekschriften die tot hen werden gericht bevatten een enorm arsenaal aan argumenten die zij konden gebruiken in hun strijd tegen de a-sociale en onrechtvaardige burgerlijke politiek. Hun door lokale toestanden geïnspireerde interventies in het parlement konden hen doen uitgroeien tot gewaardeerde specialisten in een bepaald domein. De strijd die Sembat voerde voor een verbetering van het Franse postsysteem werd bijvoorbeeld ingegeven en gevoed door de goed onderbouwde klachten die hij in de loop van 1899 ontving over het ontbreken van een postkantoor in het 18de arrondissement.²⁴ Dankzij dit engagement werd hij in 1905 rapporteur voor het budget van de Post, Telegraaf en Telefoon, en kon hij in die hoedanigheid een belangrijke stimulans geven tot de modernisering van het communicatienetwerk in Frankrijk. De nationale bekendheid die hij hierdoor verwierf, vertaalde zich ook in het feit dat hij klachten, verzoeken of gewoon uitingen van dankbaarheid begon te ontvangen van burgers die ver buiten zijn kiesdistrict woonden. Een soortgelijke evolutie kan worden gezien in het parcours van Paul Painlevé, die aanvankelijk vooral de belangen ter harte nam van de lagere bedienden in de onderwijs- en cultuurstellingen van zijn kiesdistrict, maar al snel als aanspreekpunt ging fungeren voor lagere bedienden in een hele reeks andere overheidsinstellingen. In beide gevallen is het lokale engagement dus belangrijk geweest in de opbouw van een nationale bekendheid, die hen uiteindelijk een ministerpost zou opleveren. Dat dit proces veel sneller verliep in het geval van Painlevé, heeft veel te maken met het feit dat deze daarnaast ook kon terugvallen op het symbolisch kapitaal waarover hij als wiskundige beschikte. Vooral tijdens de Eerste

²⁴ Vergelijk verschillende brieven die Sembat hierover ontving in AN 637 AP/140, met zijn interventie in de ACD, 15 maart 1899, 1082-1083.

Wereldoorlog, die de nood aan technische kennis verhoogde, werd dit wetenschappelijke prestige bijzonder gewaardeerd.

Het belang van wat ik hier het hoofdstedelijk dienstbetoon heb genoemd moet echter niet alleen in de politieke carrières van de betrokken volksvertegenwoordigers worden gesitueerd. Op een ruimere schaal leverde het ook een essentiële bijdrage aan de sociale welvaartstaat zoals ze zich in Frankrijk en elders in Europa ontwikkelde tijdens de hier besproken periode. Recent heeft Alain Chatriot gepleit voor een multi-actorieel perspectief op de genese van die welvaartstaat.²⁵ Volgens Chatriot moeten de politieke actoren die aan de basis hebben gelegen van de sociale wetgeving worden bestudeerd in hun interactie met de netwerken waarvan zij deel uitmaakten. Hij doelde daarmee vooral op netwerken van intellectuelen en academici die nieuwe ideeën uitwerkten over de ordening van de maatschappij. Met deze bijdrage heb ik willen duidelijk maken dat tot dat netwerk ook gewone kiezers konden behoren die zich met hun particuliere klachten tot hun volksvertegenwoordiger wendden. Deze klachten duiden immers hiaten in de bestaande sociale wetgeving aan, en droegen op die manier bij tot haar verfijning. Burgers uit de hoofdstad waren niet de enigen die deze bijdrage konden leveren, maar om verschillende redenen hadden zij wel betere troeven in handen: niet alleen stonden zij veel dichterbij hun volksvertegenwoordiger en het parlement, zij hadden ook een snellere toegang tot kennis over het politieke systeem en tot de republikeinse waarden die er als norm golden. Deze situatie werd zonder meer bevorderd door een combinatie van factoren die kenmerkend was voor het Parijs van het begin van de twintigste eeuw: het bestaan van kleine kiesdistricten met een uninomiaal meerderheidssysteem, het bloeiende verenigingsleven en de relatief zwakke ontwikkeling van nationaal georganiseerde partijen droegen allemaal bij tot een dynamische politieke interactie tussen de volksvertegenwoordigers en hun kiesdistrict. Hoe uniek Parijs in dit opzicht precies was, kan op basis van het geboden microhistorische onderzoek niet worden vastgesteld. Vergelijkend onderzoek dat hoofdsteden niet louter als het kader, maar ook als actor van de nationale politiek beschouwt, dringt zich dan ook op.

25 A. Chatriot, 'Réformer le social sous la Troisième République', *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 56:4 bis (2009) 40-54.

De wondere wereld van West-Berlijn

Van de symbolische hoofdstad tot de ‘Schande van Schöneberg’

Gedurende de Koude Oorlog en de Duitse deling stond West-Berlijn symbool voor de verworvenheden en de standvastigheid van het vrije westen. Maar het *Schaufenster des Westens* was wel een vreemd schepsel: een gehalveerde, geïsoleerde en later ommuurde metropool, die ruim veertig jaar als vrij ‘eiland’ midden in de vijandige DDR gevangen lag. In deze biotoop ontstond onder de oppervlakte van de officiële nationale missie een eigenaardige cultuur, die behoorlijk afweek van wat op het West-Duitse vasteland gebruikelijk was. Tot welke misverstanden en botsingen dat kon leiden, bleek in alle dramatiek pas toen plotseling de Berlijnse Muur viel. Bij alle nationale vreugde over de ontmoeting tussen Oost en West, ontpopte het lokale West-Berlijn zich tot onvoorspelbaar terrein.

Al in de vroege Koude Oorlog was Berlijn veranderd van het alom gevreesde centrum van het Hitlerrijk tot westers-democratische frontstad van bijna mythologische proporties. De stad was in 1945 opgedeeld tussen de vier grote mogendheden Frankrijk, Groot-Brittannië, Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. West-Berlijn ontstond als zodanig in 1948 en was in feite het onbedoelde resultaat van Stalins blokkade van Berlijn, die door de spectaculaire Engels-Amerikaanse luchtbrug werd overtroefd. Sindsdien stak het ‘vrije’ deel van Berlijn als een doorn in het vlees van het Europese Sovjetimperium. In 1961 zetten de communisten er een muur omheen, nu niet om de stad in te lijven zoals dertien jaar eerder, maar juist om de eigen bevolking in toom te houden en de vlucht te belemmeren. Dit maakte het West-Berlijnse frontstadverhaal compleet: belegerd door een overmacht van het Rode Leger, belaagd door de verdragsbrekers van het Kremlin en de muurbouwers van Oost-Berlijn, en desondanks overlevend als voorpost van het vrije westen, met de steun van de democratische wereld, onder aanvoering van Amerika’s President John F. ‘Ich bin ein Berliner’ Kennedy. Zo zag West-Berlijn zichzelf graag: als het strijdvaardige symbool van de West-Duitse en westerse wereld überhaupt.¹ Ondanks of misschien precies dankzij het verlies van haar administratieve en politieke hoofdstedelijke functies behield de stad een bijzonder sterke metonymische relatie met de Bondsrepubliek: zowel in Berlijn als in andere delen van West-Duitsland werd zij herkend als een *pars pro toto* voor de waarden waar deze jonge Republiek voor stond.

Het gewone West-Berlijn

Na de moeilijke periode van strijd en onzekerheid ging West-Berlijn vanaf ongeveer 1970 langzaam in een nieuwe toestand over, die van de normalisering. Dat liep anders dan de politieke elites in Bonn en Berlijn hadden gehoopt. In 1971 werd na ruim 25 jaar

1 K. Thijs, ‘Frontstad in een gewapende vrede. De blokkade van Berlijn (1948-1949)’, in: H. Blom, G. van Es, H. Amersfoort en D. Bos (red.), *Belaagd en belegerd* (Amsterdam 2011) 273-298.

ruzie eindelijk een internationaal verdrag tussen de vier mogendheden gesloten. Ondanks blijvende onenigheid werd de toegang naar West-Berlijn geregeld via de befaamde ‘transitwegen’ door de DDR. Nu was de ommuurde stad geen belegerde frontstad meer, maar een min of meer officiële exclave van de Bondsrepubliek.² Het Berlijnverdrag was één van de successen van de nieuwe *Ostpolitik* waarmee Berlijns oud-burgemeester Willy Brandt, nu vanuit Bonn, ontspanning zocht. Zo raakte de vreemde positie van West-Berlijn geconsolideerd. Maar normaliteit bleek een grote bedreiging voor deze stad die van de uitzonderingstoestand leefde. Terwijl Oost- en West-Duitsland elkaar *de facto* begonnen te erkennen, verloor West-Berlijn aan betekenis. Bedrijven waren allang weg en kwamen niet meer terug. Diplomaten reisden naar Bonn en *nota bene* Oost-Berlijn, maar niet meer naar West-Berlijn. Bovendien bleek de exclave demografisch, bestuurlijk en economisch niet levensvatbaar: ze kromp demografisch, verzonk in provincialisme en corruptieschandalen en was structureel voor de helft (!) van haar begroting afhankelijk van steun uit West-Duitsland. Zo doemde er met de ontspanning en de bevestiging van de Duitse deling een hele andere vraag op: waarom is West-Berlijn er eigenlijk? De kou was nu uit de lucht, en West-Berlijn overbodig.³

Behalve deze gewijzigde politieke situatie was er nog een tweede factor die de vervreemding tussen West-Berlijn en de Bondsrepubliek verhoogde. In 1967 verscheen immers met veel bombarie een nieuwe figuur op het West-Berlijnse toneel: de protesterende student. Het *Schaufenster des Westens* werd één van de hoofdsteden van het Europese jaar 1968; de *Freie Universität*, de *Kommune Eins* en Rudi Dutschke werden iconen van de Europese revolte.⁴ Later volgde het terrorisme van de RAF en andere groeperingen die in de dichtbevolkte biotoop met zijn onduidelijke gezagsverhoudingen perfecte omstandigheden voor onderduik en ‘stadsguerrilla’ vonden. West-Berlijn werd een broeinest van links protest, en uit alle West-Duitse windstreken kwamen jonge intellectuelen toegestroomd. Ook al waren die lang niet allemaal even radicaal, hun gemeenschappelijk project was wel het afstand nemen van de burgerlijke benauwdheid van de Bondsrepubliek. Eerder al had men om de leegloop van het eiland tegen te gaan besloten dat dienstweigeraars als ‘straf’ in Berlijn konden gaan wonen. Dat leverde uiteraard een zeer bijzonder surplus aan kritische geesten op. Het strijd-lustige Blokkade-Berlijn van Ernst Reuter (de eerste West-Berlijnse burgemeester) en Lucius D. Clay (de Amerikaanse militaire gouverneur die in 1948-1949 de befaamde luchtbrug organiseerde) zei dergelijke nieuwelingen weinig. Hen interesseerden hele andere projecten; ze dweepten met socialistische helden en verafschuwden het vermeende anticommunisme en militarisme van hun ouders, inclusief frontstadlyriek en achterhaalde *Wiedervereinigungsträume*. Veel van de nieuwe Berlijners kwamen niet om de mythe te beleven, maar juist om ze te breken.⁵

² Hoewel Bonn nooit formeel regeerde over West-Berlijn, want de drie westerse *Schutzmächte* bleven de baas in wat volgens hen nog steeds een viermachtenstad was.

³ Deze langzame erosie wordt prachtig gevangen door W. Rott, *Die Insel. Geschichte West-Berlins 1948-1990* (München 2009).

⁴ H. Jürgens, J. Pekelder, F. Bretschneider en K. Bachmann (red.), *Eine Welt zu gewinnen – Formen und Folgen der 68er Bewegung in Ost- und Westeuropa* (Leipzig 2009).

⁵ Over de samenstelling van de West-Berlijnse bevolking: S. Eisenhuth, *West-Berlin und der Umbruch in der DDR* (Magisterarbeit, Humboldt-Universität Berlin, 2010) (publicatie in voorbereiding).

Afbeelding 1: Feestvreugde op de Berlijnse Muur, in de nacht van de plotselinge opening van de grens, 9 op 10 november 1989. (Foto Duitsland Instituut Amsterdam).

Een laatste factor die de symboolwaarde van West-Berlijn deed tanen, was de concurrentie die de stad vanaf de jaren zeventig van Oost-Berlijn ondervond. Lange tijd had de Russische sector in de schaduw van zijn westerse spiegelbeeld gestaan. De Oost-Duitse leiding had vergeefs geprobeerd het blokkadeverhaal als een imperialistische leugen af te serveren en de luchtbrug als een gevaarlijke provocatie aan het adres van een vredelievende Stalin. De oostelijke helft van de stad was *de facto* ingelijfd bij de omliggende Russische zone en tot hoofdstad van de DDR gemaakt. Dat stond voor alle duidelijkheid zo ook op de wegwijzers: *Berlin, Hauptstadt der DDR*. Vanaf 1976 besloot de DDR-leiding om de slag dan maar op volume te winnen. Op kosten van de hele republiek begon een reusachtig programma om Berlijn uit te bouwen tot 'socialistische metropool' van het kaliber Praag en Boedapest. Zelfs het ideologisch dubieuze erfgoed van Pruisen werd kostbaar gerestaureerd – tot frustratie van de *geschichtslose* 'voorstad' West-Berlijn (en van de andere regio's in de DDR, die erg voor de arrogante hoofdstad moesten bloeden). West- en Oost-Berlijn voerden voortaan een permanente propagandaoorlog om erkenning en legitimiteit, en gingen elk op eigen wijze de realiteit uit de weg. West-Berlijnse plattegronden beeldden heel Berlijn af en deden met een iets dikker streepje alsof de Muur een soort districtsgrens was. Oost-Berlijn liet West-Berlijn van de kaart afvallen en liet de zichtbare hoekjes wit: terra incognita. Het toppunt was een metrokaart uit 1987 waar West-Berlijn helemaal verdwenen was. Achter de Brandenburger Tor lag direct Potsdam. Zo zetten beide stadshelften zich tegen elkaar af terwijl ze in werkelijkheid in alles op elkaar betrok-

ken bleven.⁶ Men hield elkaar in evenwicht, en net als de DDR werd Oost-Berlijn in het westen als gegeven aangenomen. West-Berlijn was uiteindelijk nauwelijks meer dan ‘gewoon’ één van de twee Berlijns.

De toekomst van de jaren 1980

De langzame teloorgang van de frontstad leidde in de jaren tachtig tot een aantal diepe bestuurlijke crises. De proteststudenten evolueerden tot de iets rustigere *Bürgerbewegungen*, verdeeld over vredes-, mensenrechten-, milieubeweging en hun talloze afsplitsingen. Nieuwe generaties brachten autonomen, punkers en krakers voort, die naast straatgeweld ook een bloeiende *Off-Szene* cultiveerden. Zij ontfermden zich over de vervallen en troosteloze wereld van Kreuzberg, waar verder talloze Turkse gastarbeiders en hun families leefden. Die hadden door speculanten de slechtste huizen aan de Muur toegewezen gekregen, om ze in afwachting van de lucratieve sloop *kaputt zu wohnen*. West-Berlijn liep vast. De eerste grote uitbarsting kwam in 1981, toen de senaat (de Berlijnse stadsregering) over corruptieschandalen viel, de stad een tijdje bestuurloos was en er grote rellen uitbraken tegen een bezoek van de Amerikaanse minister van buitenlandse zaken (‘Ami, go home!’) – het verschil met Kennedy in 1963 sprak boekdelen.

Niemand geloofde eind jaren tachtig nog in een opening van de Muur op middel-lange termijn, zelfs niet toen het eerst in de Sovjet-Unie en daarna in de DDR begon te rommelen. Een bekende publicist noemde West-Berlijn in 1987 een ‘absurditeit’ en het ‘afvalproduct van een mislukte politiek’.⁷ De gehoopte stok achter de deur van de Duitse eenheid was het in elk geval niet geworden, dat had de geschiedenis tot dan toe wel bewezen.

Toch kende de wondere wereld van West-Berlijn ook zijn stiekeme bloei, geheel in eigen stijl. Het geld kwam uit de Bondsrepubliek, de kroegen waren altijd open en gevaarlijk was het niet meer. Eerder intellectueel en artistiek interessant, een tijdloos niemandsland met (op dat ogenblik) 1,8 miljoen inwoners. Alles leek uit een ander tijdperk te komen: de Muur, de Geallieerden in hun jeeps en de verhalen over Stalin en de Luchtbrug. De beloftes van de westerse moderniteit leken hier mislukt, met alle uitdagingen van dien. Langzaam werden de sporen van de verdrongen *Reichshauptstadt* weer uitgegraven. Met de rug tegen de muur verkenden West-Berlijners nieuwe wegen, bijvoorbeeld op het gebied van stedenbouw (‘*kritische Rekonstruktion*’) of herinneringscultuur (‘*Erinnerungsorte*’).⁸ Het ommuurde en zinloze stuk stad trok allerlei bijzondere dichters en denkers aan. Iedereen die Wim Wenders’ film *Der Himmel über Berlin* (1987) heeft gezien, kent het charisma van dit late en desolate West-Berlijn. Maar met de glorie van 1948 en 1963 had het allemaal weinig meer te maken.

6 K. Thijs, *Drei Geschichten, eine Stadt. Berlin und die Stadtjubiläen von 1937 und 1987* (Keulen 2008). Voor de DDR: W. Melching, *Van het socialisme en de dingen die voorbijgaan. Een geschiedenis van de DDR 1945–2000* (Amsterdam 2004).

7 P. Bender, *Wenn es West-Berlin nicht gäbe* (Berlijn 1987) 15.

8 O. Leitner, *West-Berlin! Westberlin! Berlin (West)! Die Kultur – die Szene – die Politik. Erinnerungen an eine Teilstadt der 70er und 80er Jahre* (Berlijn 2002). Zie verder mijn artikelen ‘De lange wortels van het Nieuwe Berlijn. Over periodisering van de Duitse herinneringscultuur’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122 (2009) 362–376 en ‘Entfernter Erfahrungsraum. Überlegungen zu West-Berlin und 1989’, *Eurostudia. Revue transatlantique de recherche sur l’Europe* 7 (2011) 1–2.

In deze omstandigheden groeide de politieke en culturele kloof tussen het zowel excentrische als excentrieke West-Berlijn en de serieuze bestuurswereld van de Bondsrepubliek met zijn hoofdstad Bonn. De West-Duitse regering had veel hoofdbreken over de dure en toekomstloze exclave, die langzaam leek te ontsporen, zonder dat structurele oplossingen van economische of demografische aard in zicht waren. De conservatieve regering van Helmut Kohl deed er sinds 1983 alles aan om de oude rijkshoofdstad bij de nieuwe identiteitspolitiek te betrekken. Kohl wilde met musea en symboolpolitieke statements het historisch besef en de nationale identiteit in de post-nationale Bondsrepubliek versterken. Het vergeten Berlijn kwam daarin een centrale plaats toe. In de loop van de jaren 1980 initieerde Kohl hier de oprichting van een Duits Historisch Museum, een herschikking van het oude centrum voor de Muur en zelfs een renovatie van de lege maar nationaal-symbolisch belangrijke Rijksdag.⁹

Maar als rechtse provinciaal was Kohl uitermate impopulair in de West-Berlijnse scene, en ter plaatse moest men niets hebben van zijn plannen om Berlijn tot een soort achterwaarts gericht openluchtmuseum van de verloren Duitse geschiedenis te maken. Waar Kohl de eenheid van de natie stevig onderstreepte, en in Berlijn de eigenlijke Duitse hoofdstad zag, koos de exclave uiteindelijk een radicaal andere koers. Terwijl de Bondsrepubliek vasthield aan de conservatieve CDU, koos de bevolking van West-Berlijn begin 1989 een roodgroen stadsbestuur dat de Berlijnse deling juist wilde erkennen, de rituelen van de strijdlustige frontstadmythe openlijk ter discussie stelde en ideeën voor een status als internationale vrijstad opwierp (ware daar toch niet die vermaledijde afhankelijkheid van – heel veel – West-Duits geld). Met het oog op ‘de gebeurtenissen in de DDR’ zette de eigengereide West-Berlijnse burgemeester Walter Momper (SPD) anders dan Kohl in op hervormingen binnen het Sovjetimperium en op een generatiewisseling binnen de Oost-Duitse communistische partij.

Zo dreef het Berlijnse eiland begin 1989 politiek-cultureel steeds verder van de West-Duitse wal – onbewust natuurlijk van de geschiedenis die komen ging. Hoe diep de kloof uiteindelijk geworden was, bleek toen puntje bij paaltje kwam. Op 9 november 1989 gooide Oost-Berlijn de Muur open en werd West-Berlijn overspoeld door een uitzinnige menigte. Dat eerste had West-Berlijn wel zo’n beetje zien aankomen, maar vooral dat laatste – de enorme massa’s mensen en het grote nachtelijke volksfeest – was voor vriend en vijand een volslagen verrassing. Nu ontpopte het vergeten West-Berlijn zich binnen enkele uren tot de absolute *place to be*.

1989 en de botsing tussen Bonn en Berlijn

In de nacht van 9 november 1989 vond geschiedenis plaats, dat was iedereen duidelijk.¹⁰ De leden van de Duitse Bondsdag, in het verre Bonn toevallig bijeen in vergadering, hoorden om 21.10 uur wat er gebeurde, stonden van hun stoelen op en hieven het volkslied aan. ’s Nachts gebeurde het onvoorstelbare: Oost-Berlijn gooide echt de Muur open. Vanaf de volgende ochtend moest deze geschiedenis verteld worden – geïnterpreteerd, verklaard, geduid en gevierd. Wat betekenden deze ongetwijfeld ‘his-

⁹ Voor een greep uit deze controversen: C. Stölzl (red.), *Deutsches Historisches Museum. Ideen – Kontroversen – Perspektiven* (Frankfurt am Main en Berlijn 1988).

¹⁰ Algemene overzichten bieden: A. Rödder, *Deutschland einig Vaterland. Die Geschichte der Wiedervereinigung* (München 2009); I.-S. Kowalczyk, *Endspiel. Die Revolution von 1989 in der DDR* (München 2009).

torische' gebeurtenissen eigenlijk? Wat betekenden de opening van de grens, de lange feestnacht, de trabanten-polonaise aan de Kurfürstendamm, de vreugdetranen aan de Bornholmer Brücke? En wie zou waar woorden moeten vinden voor wat er gaande was? West-Berlijn had de kans opnieuw aan te knopen bij de symbolische functie die het tijdens de jaren vijftig had bekleed en zichzelf uit te roepen tot symbolische hoofdstad, niet alleen van het verenigd Duitsland, maar zelfs van het vrije Europa in wording. De gebeurtenissen die zich daags na de Val van de Muur in de stad voordeden, legden echter vooral bloot hoe ver West-Berlijn gedurende de voorbije decennia van die mythische functie verwijderd was geraakt.

De Bondskanselier was in het buitenland, hij was juist die middag afgereisd voor een ingewikkeld staatsbezoek in Polen. En terwijl Helmut Kohl nog dezelfde nacht besloot om zijn bezoek de volgende dag te onderbreken en naar West-Berlijn te vliegen, werd de West-Berlijnse burgemeester Walter Momper op vrijdag 10 november juist in Bonn verwacht, waar hij het éénjarige voorzitterschap van de bondsraad zou aanvangen. Beide reizen, die van Kohl naar Berlijn en die van Momper naar Bonn, werden memorabele expedities in vreemde werelden.

Mompers bezoek aan Bonn kwam aan het eind van een sensationele nacht, waarin de West-Berlijnse regerende burgemeester bij de grensovergang Invalidenstrasse met een megafoon het verstopte verkeer tussen Oost- en West-Berlijn geregeld had. Hij vertrok 's morgens om 7 uur vanaf Tempelhof met een ad hoc georganiseerd reusachtig militair transportvliegtuig van de Amerikanen, zodat hij 'niet langer dan strikt noodzakelijk' uit Berlijn weg zou zijn. 'In Bonn war von der fundamentalen Veränderung, die heute nacht durch Deutschland gegangen war, nichts zu spüren', schreef hij later vilein. 'Keine Trabis, keine jubelnden Massen, normaler Alltag. Fast unwirklich. Das Regierungsviertel war so früh am Morgen ruhig und leer.'¹¹ Voorzitter Momper opende de vergadering van de Bondsraad met de verontschuldiging 'Ich habe heute nacht nicht geschlafen' en sprak daarna de gevleugelde woorden: 'Gestern nacht war das deutsche Volk das glücklichste auf der Welt.'¹² Maar na enkele felicitaties van de West-Duitse deelstaats-minister-presidenten, en na in sneltreinvaart gedane arbeid (stemmen over vijftig wetsontwerpen), vloog Momper direct weer terug naar West-Berlijn, waar enorme mensenmassa's op de been waren. Bonn was op 10 november het verkeerde adres.

Kohls bezoek aan West-Berlijn zette de botsing tussen twee culturen nog nadrukkelijker in de verf. De kanselier had zijn Poolse staatsbezoek met enkele medewerkers onderbroken en was vanuit Warschau naar West-Berlijn gereisd. Hij wilde de situatie zelf in ogenschouw nemen en een historische rede houden. Ook voor dit gezelschap was het ingewikkeld om de geïsoleerde stad te bereiken: vanwege statusrechtelijke vragen moest de spontane reis buiten het territorium van de DDR om gaan, via de Oostzee en Hamburg en de luchtcorridor naar West-Berlijn, de laatste etappe eveneens met een Amerikaans militair vliegtuig.¹³ Bij aankomst bleek de West-Berlijnse politiek zijn knullige reputatie al te hebben waargemaakt: tot Kohls grote ergernis was men het ter

¹¹ W. Momper, *Grenzfall. Berlin im Brennpunkt deutscher Geschichte* (München 1991) 154.

¹² BR PP 606, 453 A (10.11.89)

¹³ Zie voor het volgende de verslagen bij E. Diepgen, *Zwischen den Mächten. Von der besetzten Stadt zur Hauptstadt* (Berlijn 2004) 118-121; H. Kohl, *Erinnerungen 1982-1990* (München 2005); K. Dreher, *Helmut Kohl. Leben mit der Macht* (Stuttgart 1996) 452-457; Horst Teltchik, *329 Tage. Innenansichten der Einigung* (Berlijn 1991) 16-24; E. Ackermann, *Mit feinem Gehör. Vierzig Jahre in der Bonner Politik* (Keulen 1994) 310-312.

plaatse niet over één centrale manifestatie eens geworden, maar had de Berlijnse CDU naast het ‘officiële’ programma van het *Abgeordnetenhaus* in Schöneberg een eigen podium opgebouwd bij de *Gedächtniskirche*.

Kohl was ontstemd over zoveel amateurisme op dit gewichtige moment. Maar dit was pas het begin. De West-Duitse prominentie verzamelde zich in het Schöneberger raadhuis, waar het West-Berlijnse parlement in een feestelijke bijeenkomst een gezamenlijke resolutie zou aannemen. Het debat werd live uitgezonden naar buiten, waar al een grote menigte wachtte op de aansluitende toespraken van Genscher (de toenmalige West-Duitse minister van Buitenlandse Zaken), Kohl en Brandt. Terwijl hooggeplaatste reisgenoten uit Polen één voor één het parlement binnendruppelden, liep het debat tussen de West-Berlijnse politici langzaam maar zeker uit de hand. De CDU-fractie leider had direct de ‘Tag der nationalen Einheit’ uitgeroepen en alle registers open getrokken: ‘Deshalb rufe ich Herrn Krenz [de toenmalige leider van de Oost-Duitse communistische partij] zu: Öffnen Sie dieses Brandenburger Tor!’¹⁴ De SPD reageerde geprikkeld op dit nationale pathos. De *Alternative Liste* weigerde vervolgens een resolutie aan te nemen waarin het woord ‘eenheid’ voorkwam.

Het feestelijk debat ontspoorde nu volledig. Het publiek buiten maakte via de open ramen zijn onvrede bemerkbaar. Als klap op de vuurpijl hief een rechts-radicaal parlamentslid (*Die Republikaner*) aan de microfoon het volkslied aan, waarop hij bij de vierde regel onder ‘tumultartige Unruhe’ werd afgevoerd. De resolutie die na veel gedoe uiteindelijk werd aangenomen was een tenenkrommend compromis tussen de beide roodgroene coalitiepartijen, de SPD en de *Alternative Liste* (AL): Men had een formulering uit Willy Brandts *Brief zur deutschen Einheit* van 1972 verminkt door het begrip ‘eenheid’ te vervangen door een onleesbare brei.¹⁵ Vol ongelooft vervolgde de elite uit Bonn, daaronder Brandt zelf, het deplorabele theater van het politieke West-Berlijn. De parlamentsvoorzitter Jürgen Wohlrabe (CDU) spande later de kroon door buiten gewoon Brandts oorspronkelijke tekst voor te lezen, alsof het hele debat niet had plaatsgevonden.

Na dit beschamende voorspel verschenen de politici aan het eind van de middag op een geïmproviseerd podium aan de trap voor het raadhuis. De stemming was gespannen, en een publicitaire ramp was in de maak. De sprekers liepen op eieren, om daags na de Val van de Muur geen verkeerde signalen aan de buitenwereld af te geven. De *Alternative Liste* had van participatie maar helemaal afgezien, voor haar was elke vorm van *Wiedervereinigung* een reactionair horrorscenario, en voor de val van de muur vond ze dus weinig woorden. Wohlrabe en vooral de onpopulaire West-Duitse kanselier werden direct op fluitconcerten onthaald. Momper begon en sprak demonstratief: ‘Gestern war nicht der Tag der Wiedervereinigung, sondern der Tag des Wiedersehens

¹⁴ PP 11/17, 780 B, D.

¹⁵ De voorgestelde resolutie luidde, vrij naar de *Brief zur deutschen Einheit* van 21 december 1972: ‘Das Abgeordnetenhaus von Berlin hält fest an dem Ziel, auf einen Zustand des Friedens und der Einheit Europas hinzuwirken, in dem auch das deutsche Volk in freier Selbstbestimmung *seine Einheit erlangen kann*.’ Na urenlang getouwtrek achter de coulissen en in het parlement was daaruit gekomen: ‘Das Abgeordnetenhaus von Berlin hält fest an dem Ziel, auf einen Zustand des Friedens und der Einheit Europas hinzuwirken, in dem auch das deutsche Volk in freier Selbstbestimmung *zu der Gestaltung seines Zusammenlebens gelangen kann, für die es sich in Ausübung seines Selbstbestimmungsrechtes entscheidet*.’ (PP 11/17, 787 C, D) De resolutie werd aangenomen door AL en SPD, tegen de stemmen van CDU en Republikaner.

Afbeelding 2: De 'Schande van Schöneberg': Bondskanselier Helmut Kohl wordt hard uitgefloten tijdens zijn rede op 10 november 1989 voor het West-Berlijnse raadhuis. Eerste rij van links: Willy Brandt, Walter Momper, Helmut Kohl, Jürgen Wohlrabe (Foto Ullsteinbild, met dank aan het Duitsland Instituut Amsterdam).

in unserer Stadt.' Terwijl hij het 'Volk der DDR' met de revolutie feliciteerde, siste Kohl achter hem: 'Volk der DDR – unglaublich, unglaublich'. Momper ging nog verder: 'Die demokratische Kultur der Bürger der DDR ist unverbraucht. Sie zeugt von sozialer Verantwortung und der Abneigung gegen die Ellenbogengesellschaft. Davon werden sich bei uns manche eine Scheibe abschneiden können.' Gejuich in West-Berlijn, maar pal achter hem, zo bericht Momper, kookte Kohl van woede: 'Lenin spricht, Lenin spricht', momperde hij.¹⁶ Na Momper werden Genscher en de populaire Brandt – die hier overigens nog niet de woorden 'jetzt wächst zusammen, was zusammengehört' sprak¹⁷ – door het publiek enthousiast ontvangen. Toen Kohl aan de beurt was, stegen striemende fluitconcerten uit de menigte op. Stug voltooide hij zijn nauwelijks hoorbare toespraak. Afsluitend beschikte Wohlrabe over de tact om spontaan het *Deutschlandlied* aan te heffen, waarna Kohl, Brandt, Genscher en Momper geen keuze hadden en instemden. Live uitgezonden over de hele wereld zongen de West-Duitse representanten onder striemende fluitconcerten en slecht belicht een vals volkslied. Dit was West-Berlijn op 10 november 1989.

¹⁶ Momper, *Grenzfall*, 166.

¹⁷ B. Rother, 'Gilt das gesprochene Wort? Wann und wo sagte Willy Brandt: 'Jetzt wächst zusammen, was zusammengehört?'' *Deutschland Archiv* 33 (2000) 90-93.

De spookachtige scene op de trap van het Schöneberger raadhuis betekende voor de delegatie uit Bonn, bij alle vreugde over de opening van de DDR, een harde landing in het vergeten Berlijn. Schuimbekkend van woede verliet Helmut Kohl na afloop het toneel, zijn weggrijpende limousine werd op rotte eieren getrakteerd. De kanselier keurde de West-Berlijnse senaat, die bij de 'existentiellen Schwierigkeiten' van de dag handenwringend zat te wachten op financiële ondersteuning en een bemoedigende schouderklop, geen blik waardig.¹⁸ Dat hij kort daarop aan de *Gedächtniskirche* door een grote menigte jubelend onthaald werd, haalde het nieuws niet meer.

Arm, aber sexy?

Op 10 november 1989 werd de kloof tussen het symbolisch overladen beeld van Berlijn als historische stad van de nationale eenheid en de West-Berlijnse realiteit bijzonder duidelijk. De manifestatie zocht in pathos, vorm en locatie de traditie van de legendarische jaren van 1948 en 1963. Maar het verzamelde West-Berlijn was op 10 november 1989 niet meer het heroïsche volk, dat in vele crises dapper had standgehouden en de democratie had verdedigd. In Schöneberg stond een nieuwe generatie, gesocialiseerd in de vreemde, geïsoleerde biotoop van het genormaliseerde West-Berlijn: een door alternatieven en autonomen gedomineerde menigte die vooral tegen Kohl kwam protesteren. Na afloop toonde Momper zich verbaasd dat er zoveel 'junge Leute in Jeans und Lederjacke' op af waren gekomen, en niet meer 'ältere Berliner', 'Leute mit Kerzen in der Hand, die sich noch an den Mauerbau und John F. Kennedys legendärem Auftritt 1963 erinnerten'.¹⁹ Mompers politieke tegenstrever van de CDU sprak van 'Pöbel' en de plaatselijke 'Fundamentalopposition', die het plein 'strategisch' bezet had en een 'agressieve' stemming verbreidde.²⁰ Helmut Kohl zelf bracht de realiteitsschock met de bijbehorende *Empirieverweigerung* 's avonds scherp tot uitdrukking: 'Das war nicht das wirkliche Berlin'.²¹

De schande van Schöneberg werd de stad nog lange tijd nagedragen, met name de bezoekers uit Bonn waren diep gekwetst. Toen de gebeurtenissen in de loop van 1990 daadwerkelijk op snelle Duitse eenheid afstevenden, ontstond er in West-Duitsland veel protest tegen Berlijn als hoofdstad. Daar kun je toch zeker niet rustig regeren, klonk het vanuit Beieren met een verwijzing naar 'Schöneberg'. Gezien de symbolische waarde van de stad konden deze critici het herstel van Berlijn als hoofdstad niet vermijden, maar de afstand tussen volk en regering in het nieuw-Berlijnse regeringskwartier is uiteindelijk groter geworden dan aan de tekentafel van de vroege jaren negentig bedacht. Geïsoleerd en afgezonderd liggen veel nieuwe gebouwen van het politieke Berlijn in het centrum van de stad. 's Avonds is het er leeg en verlaten. Dit 'neue Berlin' van Bondsdag, *Bonner* en kantoren, is ook 23 jaar na 1989 nog steeds een heel andere wereld dan het dynamische lokale Berlijn, ontmuurd en verenigd, belichaamd niet door de kanselier maar door de populaire burgemeester Klaus Wowereit, de *Partymeister* die Berlijn een nieuw motto gaf: 'arm, aber sexy'. In dit lokale Berlijn, waar de kroegen

18 Momper, *Grenzfall*, 167.

19 Ibidem, 165.

20 Diepgen, *Zwischen den Mächten*, 118-121.

21 H. Jürgen Küsters en Daniel Hoffmann (red.), *Dokumente zur Deutschlandpolitik. Deutsche Einheit* (München 1998) dokument 82, 508.

niet sluiten en rare *flashmobs* verkiezingsbijeenkomsten verstoren ('Yeah! Yeah!'²²), overleeft tot op de dag van vandaag dezelfde kloof, die in 1989 de Schöneberger kater blootlegde. De relatie tussen het verenigde Duitsland en zijn nieuwe hoofdstad blijft diepgaand getekend door de geografische en culturele vervreemding die geleidelijk is gegroeid tussen een burgerlijke republiek en een anti-burgerlijke stad.

Ondanks deze uitzonderlijke historische achtergrond blijft de vraag hoe specifiek deze kloof tussen de hoofdstedelijke bevolking en de in de hoofdstad gevestigde nationale instellingen is. Loopt zij niet in meer of mindere mate door elke hoofdstedelijke politieke cultuur, waar de abstracte natie als een *Fremdkörper* binnendringt in het concrete stedelijke weefsel? En zou het kunnen dat ook elders in Europa deze kloof nog gegroeid is tijdens dezelfde periode waarin Berlijn opnieuw een hoofdstad werd? Was het immers ook niet de periode van de *global war on terror*, die internationale veiligheidskwesties hoger op de agenda plaatsten dan binnenlandse politieke kwesties en daardoor de bekommernissen van de nationale instellingen nog verder van het lokale verwijderden? Om op deze vragen te kunnen antwoorden, moeten we deze bijdrage net zoals de voorgaande in dit dossier afsluiten met een oproep tot verder vergelijkend onderzoek van hoofdstedelijke politieke culturen. In dit vergelijkend onderzoek zou niet alleen de kloof zelf centraal moeten staan, maar ook de pogingen van bemiddelaars (lokale politici, politieke verenigingen, enz.) om die kloof te dichten en de reacties hierop van de lokale bevolking. Op die manier zou kunnen blijken hoe de creatie van hoofdstedelijke functies ook in Berlijn geleidelijk een nieuwe politieke cultuur in het leven roept die de vervreemding ombuigt in een vruchtbare spanning tussen stad en staat.

²² Overigens niet alleen in Berlijn. Zie bijvoorbeeld: 'Yeah!'-Welle schwappt nach Berlin', *Tagesspiegel*, 25 september 2009.

Het groene verleden van de industriële stad

Wortels en bloei van het historisch onderzoek naar de stedelijke groenruimte in de negentiende en twintigste eeuw

Het belang van groenruimtes voor de leefbaarheid van steden wordt in de hedendaagse maatschappij steeds sterker benadrukt. Jaarlijkse *rankings* van de meest leefbare steden zoals de *Mercer quality of living survey* en de *World's most livable cities top 10* van *The Economist*, waarin de kwaliteit en kwantiteit van groenzones een belangrijke rol spelen, krijgen elk jaar wereldwijd heel wat media-aandacht. Ook de in 2009 gepubliceerde resultaten van het eerste Europese onderzoek naar de toegankelijkheid van stedelijke groenruimtes waren erg duidelijk: 'Access to green space within cities has been found to benefit many aspects of health and well being, enabling local residents to cope better with the stresses of living in large urban areas.'¹ Het onderzoek toonde echter aan dat hoe groter en compacter steden worden, hoe minder mensen toegang zullen hebben tot groene ruimtes.

Ook in het Vlaamse en Nederlandse stedenbeleid is de aandacht voor groen prominent aanwezig. Het Vlaamse *Witboek*, dat een visie wil uitstippelen om tot een optimale en zo efficiënt mogelijke vormgeving van de steden in Vlaanderen te komen, kent een belangrijke rol toe aan de stedelijke groenruimte: 'Groen in de stedelijke ruimte brengen, kan een motor zijn voor vernieuwende impulsen in het stedelijke kader. Het kan de woonkwaliteit en de recreatieve mogelijkheden verbeteren, de stedelijke structuren versterken, de stadslandschappelijke identiteit profileren en stadsgebied vrijwaren.'² Het grote aantal projecten voor de uitbouw van stedelijk groen op alle bestuursniveaus is tekenend voor de huidige tijd waarin de aandacht voor de leefbaarheid van steden maar ook die voor ecologie een trend is geworden.

Ook binnen de historische wetenschap is het laatste decennium verhoogde aandacht voor de stedelijke groenruimte waar te nemen. Dit onderzoek situeert zich op het raakvlak van verschillende subdisciplines binnen de geschiedenis – architectuur- en stedenbouwgeschiedenis, stadsgeschiedenis en ecologische geschiedenis – wat blijkt uit de uiteenlopende *scope* van enkele recente publicaties. In 2006 publiceerde stadshistoricus Peter Clark het overzichtswerk *The European city and green space. London, Stockholm, Helsinki and St Petersburg, 1850-2000*, waarover de Britse stadshistorica Helen Meller in *Urban History* een lovende recensie schreef. Terecht noemde ze het 'a valuable, pioneering volume on a subject which historians need, more and more, to address'.³ De auteurs bestudeerden de stedelijke groenruimte vanuit een stadshistorisch perspectief met – naargelang hun achtergrond – meer aandacht voor sociale,

1 European Commission, 'Access to green space in European cities', *Science for Environment Policy. DG environment news alert service* 146 (2009) 1.

2 L. Boudry e.a. (red.), *Witboek. De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden* (Brussel 2003) 29. Zie ook: 'Doelstellingen van het Witboek', *Thuis in de stad* www.thuisindestad.be (1 maart 2012).

3 H. Meller, 'Review of books: The European city and green space', *Urban History* 34 (2007) 160-162.

Afbeelding 1: Stedelijke groenruimtes zijn voortdurend in ontwikkeling. Zo zijn vroege boulevards als de Brusselse Kruidtuinlaan (hier omstreeks 1840) in aanleg en gebruik geïnspireerd door de eerdere promenades. (H.G. Moke e.a., *Panthéon national. La Belgique monumentale, historique et pittoresque* vol. 1 (Brussel, 1844) 204).

culturele of politieke aspecten. In zijn inleiding gaf Clark aan dat er in het verleden onderzoek gevoerd werd naar de ecologie van de stad en impact van de uitdijende stad op het platteland, maar dat ‘there has been only limited discussion on the evolution of urban green space as a whole’.⁴ Weliswaar werd het comparatieve opzet van het boek niet waargemaakt, maar Clark zette enkele duidelijke lijnen uit voor verder onderzoek en plaatste de geschiedenis van stedelijk groen hoog op de agenda in het veld van de stadsgeschiedenis.

Clark was niet de enige om het belang van de geschiedenis van stedelijke groenruimten te erkennen. De interesse voor de relatie tussen groen, mensen en steden was ook binnen de ecologische geschiedenis gegroeid. In de inleiding van *Shock cities* uit 2005 stelt Harold L. Platt dat ‘the environmental point of view focuses prime attention on the city’s most precious natural resource, human beings’.⁵ Platt benadrukte dat, hoewel de ecologische geschiedenis vaak verweten werd dat ze het belang van *human agency* te sterk relativeerde, het juist de ecologische geschiedenis was die hem inspireerde om sterker te focussen op *agency* en *actors*. Terwijl menselijk handelen, en dus zeker de stad als ultieme belichaming hiervan, in oorsprong vaak (bewust) buiten beeld bleef,

⁴ P. Clark en J. Jauhiainen, ‘Introduction’, in: Clark en Jauhiainen (red.), *The European city and green space*. London, Stockholm, Helsinki and St Petersburg, 1850-2000 (Aldershot/Burlington 2006) 1-29, 6.

⁵ H.L. Platt, *Shock cities, The environmental transformation and reform of Manchester and Chicago* (Chicago 2005) xiii.

wees *Shock cities* duidelijk op een koerswijziging. Martin Melosi's artikel 'Humans, cities, and nature' uit 2010 stelde de nog steeds te eenzijdige nadruk op de vernietigende invloed van mensen en steden op de natuur, en de strikte – artificiële – scheiding tussen de stedelijke en de natuurlijke omgeving opnieuw aan de kaak.⁶ Melosi verwees naar Jane Jacobs, die al in 1961 opperde dat 'human beings are, of course, a part of nature, as much as grizzly bears or bees or whales or sorghum cane. The cities of human beings are as natural, being a product of one form of nature as are colonies of prairie dogs or the beds of oysters.'⁷ Melosi stelde daarom voor om steden voortaan – eerder dan als barrière – als brug tussen mens en natuur te bekijken: 'To contextualize the city-building process is to take into account natural as well as human inputs and outputs constraining choice and intent.'⁸ Steden worden zo niet langer beschouwd als een statische achtergrond voor menselijke actie, 'they are ever-mutating systems. This requires examining cities and city growth as processes.'⁹ Steeds meer groeit het inzicht dat er toenadering nodig is tussen stadsgeschiedenis en ecologische geschiedenis. Peter Clark, Marjaana Niemi en Jari Niemelä merkten bijvoorbeeld in *Sport, recreation, and green space in Europe* uit 2010 op dat 'one of the clearest connections between urban political ecology and urban history is an interest in tracing linkages between emergent urban forms and previous ones, including built and 'natural' elements'.¹⁰

Om samenwerkingen tussen de verschillende onderzoeksvelden in de toekomst alle kansen te geven, is het zinvol stil te staan bij de weg die onderzoek naar stedelijke natuur heeft afgelegd. Meer dan zomaar een ruimtelijk verschijnsel, vormde zich recent een eigen historische traditie rond het thema stadsgroen. Beter inzicht hierin kan helpen om met gerichte vragen en methodes het verleden van een belangrijk aspect van het stedelijk bestaan te bestuderen. Het onderzoek tot dusver kenmerkt zich door een oorsprong in minstens drie oudere historische disciplines – architectuur- en stedenbouwgeschiedenis, ecologische geschiedenis en stadsgeschiedenis – waarvan deze *review* vooral de twee laatstgenoemde zal behandelen. Deze bijdrage, een overzicht van een aantal recente trends in het onderzoek naar de stedelijke groenruimte, zal een blik werpen op de genese en de meerwaarde van dergelijk 'kruispuntonderzoek', gevolgd door een inschatting van de mogelijkheden voor toekomstig onderzoek.

Natuurlijke stad versus stedelijke natuur

De toenemende aandacht voor de stedelijke (groen)ruimte in de eenentwintigste eeuw mag dan opmerkelijk zijn, nieuw is ze niet: Camillo Sitte schreef al omstreeks 1890 het traktaat *Großstadt-Grün*, Raymond Unwin pleitte voor de integratie van natuurlijke landschapselementen in nieuwe steden en voor Le Corbusier was het vrijhouden van het 'maaveld' één van de leidende principes. Deze en andere figuren kunnen al lang op belangstelling van architectuur- en stedenbouwhistorici rekenen, zij het lange tijd veelal vanuit esthetische en beschrijvende hoek. Dat de thematiek ook uit de marge van an-

6 M. Melosi, 'Humans, cities, and nature. How do cities fit in the material world', *Journal of Urban History* 36 (2009) 3–21, 3.

7 J. Jacobs, *Death and life of great American Cities* (New York 1961) 443–444.

8 Melosi, 'Humans, cities, and nature', 16. Vgl. ibidem, 13.

9 Ibidem, 10.

10 P. Clark, M. Niemi en J. Niemelä, 'Introduction', in: Clark, Niemi en Niemelä (red.), *Sport, recreation, and green space in Europe* (Helsinki 2009) 1–29, 10.

Afbeelding 2: De impact van de Parijse stadsvernieuwing onder Haussmann en zijn groeninspecteur Jean-Charles Alphand was groot. Squares en andere ruimtelijke types groeiden internationaal tot de norm uit (A. Alphand, *Les promenades de Paris. Histoire. Description des embellissements. Dépenses de création et d'entretien des Bois de Boulogne et de Vincennes, Champs-Élysées, parcs, squares, boulevards, places plantées. Etude sur l'art des jardins et arborum* vol. 1 (Parijs 1867) 220).

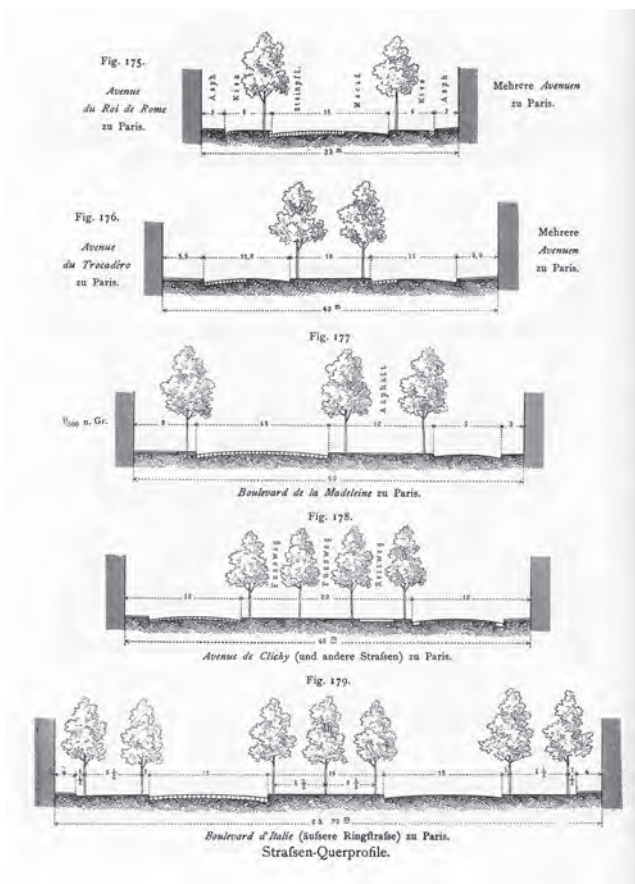
dere historische disciplines treedt, is meer recent. In het veld van de stadsgeschiedenis werd groen vaak gezien als een atypisch gegeven voor de stedelijke omgeving. In hun bijdrage voor *A companion to the city* wezen Erik Swyngedouw en Maria Kaïka erop dat stadsgeschiedenis de thema's natuur en ecologie in het verleden nauwelijks aan bod liet komen.¹¹

Binnen de ecologische geschiedenis werd stedelijk groen lange tijd niet minder als een irrelevant topic beschouwd, aangezien stad en natuur in het verleden doorgaans als (radicaal) tegengestelde entiteiten werden beschouwd. De *environmental history*, die ontstond in de Verenigde Staten in de jaren zeventig van de twintigste eeuw, sloot de stedelijke context aanvankelijk volledig uit en leek af te stevenen op een strikt agro-ecologische benadering.¹² In maart 1990 publiceerde het *Journal of American History* een themanummer rond ecologische geschiedenis (*A round table: environmental history*), dat als doel had te wijzen op de *coming of age* van deze subdiscipline binnen het veld van de geschiedenis.¹³ Donald Worster, een van de grondleggers, definieerde de *environmental history* in het openingsartikel als onderzoek naar de rol en de plaats

¹¹ E. Swyngedouw en M. Kaïka, 'The environment of the city... or the urbanization of nature', in: G. Bridge en S. Watson (red.), *A companion to the city* (Oxford en Malden 2000) 567-580, 567.

¹² A. Stynen, 'Stadsgroen. Een ecologische blik op de moderne stad', *Mededelingenblad van de Belgische Vereniging voor Nieuwste Geschiedenis* 28 (2006) 43-48, 44.

¹³ C. Rosen en J.A. Tarr, 'The importance of an urban perspective in environmental history', *Journal of Urban History* 20 (1994) 299-310, 299.

Afbeelding 3: Met *Der Städtebau* (1890) presenteerde de Duitse urbanist Joseph Stübben een staalkaart van wat in diverse steden, ook in België, op gebied van groenvoorziening was gerealiseerd. Behalve bouwhistorische relevantie had de verdeling van bomen en lanen in boulevards ook gevolgen onder meer voor de verkeersstromen, de beleving van de stad en de levenskwaliteit (J. Stübben, *Der Städtebau* (Eduard Schmitt (ed.), *Handbuch der Architektur*, 4: Entwerfen, Anlage und Einrichtung der Gebäude, 9) (Stuttgart 1907²) 98-99).

van natuur in het menselijk leven.¹⁴ Binnen deze brede definiëring sloot Worster de mogelijkheid om de stedelijke omgeving te integreren binnen de Amerikaanse traditie van de ecologische geschiedenis a priori uit met het argument dat de bebouwde omgeving ‘wholly expressive of culture’ was. *Urban studies* konden volgens hem niet tot het domein van de ecologische geschiedenis behoren, aangezien binnen die discipline onderzoek gevoerd werd naar ‘nature, the non-human sphere’.¹⁵

Terwijl voor veel ecologische historici de stad moeilijk in hun onderzoek te integreren valt, werd tijdens het laatste decennium binnen het veld van de *environmental history* steeds meer aandacht besteed aan de stedelijke context en is er zelfs een toenadering tussen de ecologische geschiedenis en de stadsgeschiedenis. William Cronon verzette zich als één van de eersten tegen de vooral onder zijn Amerikaanse collega’s strikt antistedelijke benadering en meende dat in het onderzoek naar de interactie tussen mens en natuur geen enkele omgeving uitgesloten mocht worden.¹⁶ Zijn *Nature’s*

¹⁴ Ibidem, 299.

¹⁵ Ibidem, 299.

¹⁶ B. Tritsmans, ‘Geschiedenis in het groen – Een historiografische blik op het onderzoek naar de stedelijke groenruimte’, *Mededelingenblad van de Belgische Vereniging voor Nieuwste Geschiedenis* 33 (2011) 24-28.

metropolis uit 1991 zorgde voor een *shift* in de ecologische geschiedenis. Onder invloed van de ideeën van Cronon en de overtuiging dat de tot voordien strikte dichotomie tussen stad en natuur niet houdbaar was, dook begin jaren negentig de *urban environmental history* op in de Verenigde Staten, ‘as a major subfield of both urban and environmental history’.¹⁷ Martin Melosi, een andere pionier, betoogde in die context dat onderzoek naar het stedelijke domein juist een prominente plaats moest innemen in de *environmental history*.¹⁸

Joel Tarr en Christine Meisner Rosen stelden in 1994 een themanummer samen voor *Journal of urban history* waarin ze – geïnspireerd door Cronon, Melosi en Samuel Hays – uiteenzetten hoe steden zich verhouden tot de ecologische geschiedenis en tot hun omgeving. Ze onderscheidden vier dimensies in dit laatste onderzoek: de analyse van de impact van steden op hun omgeving, de impact van de omgeving op de steden, de studie van de reacties van de maatschappij op deze wisselwerking inclusief het streven naar een oplossing voor de milieuvervuiling, en ten slotte onderzoek naar de bebouwde omgeving en haar rol en plaats in de maatschappij.¹⁹

Met het uitzetten van de belangrijkste onderzoekslijnen was de *urban environmental history* internationaal gelanceerd. Amerikaanse historici droegen hun benadering, die zich door een sterke focus op de fysieke impact van ontmoetingen tussen stad en natuur kenmerkte, actief uit.²⁰ Veelzeggend is dat één van de eerste mijlpalen in ecologische geschiedschrijving aan deze zijde van de oceaan, de bundel rond *Environmental problems in European cities in the 19th and 20th century*, met de medewerking van boegbeelden uit de Amerikaanse historische wereld tot stand kwam. In zijn inleiding merkte Christoph Bernhardt op dat de discipline op dat ogenblik – in 2001 – in Europa de kinderschoenen nog niet was ontgroeid. De stad een plaats binnen de ecologische geschiedenis geven, bleef ook nadien een heet hangijzer in Europa. De gastredactie voor het themanummer *Cities, environments, and European history* – uit 2007, opnieuw in het *Journal of Urban History* – had het niet gemakkelijk om voldoende interessante bijdragen te verzamelen. Ze schreef dit toe aan het feit dat ‘the “supply” of European environmental history writing remains limited’.²¹ Ook het programma van het zesde congres van de *European Society for Environmental History* in 2011 toonde een nog steeds tamelijk eenzijdige focus op zogenaamd natuurlijke landschappen.

Toch is het niet zomaar een kwestie van laattijdige Europese belangstelling. Behalve onmiskenbaar potentieel, droeg de vooral Amerikaanse aanpak immers enkele inherente risico’s in zich. De Duitse historicus Frank Uekötter gaf in 2004 terecht aan dat veel ecologische geschiedschrijving was gestoeld op het aanvoelen dat de moderne mens en maatschappij de natuur in verdrukking brachten, en enkelingen opvoerde die vanuit de marge een ongelijke strijd tegen milieuschade en -hinder voerden. Uekötter pleitte

17 J.A. Tarr, ‘Urban history and environmental history in the United States. Complementary and overlapping fields,’ in: C. Bernhardt (red.), *Environmental problems in European cities of the 19th and 20th Century* (New York/München/Berlin 2001) 25-39, 39.

18 M. Melosi, ‘The place of the city in environmental history’, *Environmental History Review* 17 (1993) 1-23.

19 Rosen en Tarr, ‘The importance of an urban perspective’, 301.

20 Een vroeg Europees, zij het Angelsaksisch voorbeeld van dit materieel perspectief is het erg typologisch opgezette werk van I.C. Laurie (red.), *Nature in cities. The natural environment in the design and development of urban green space* (Chichester 1979).

21 G. Massard-Guilbaud en P. Thorsheim, ‘Cities, environments, and European history’, *Journal of Urban History* 33 (2007) 691-701, 692.

ervoor om het partizanenperspectief om te vormen tot een meer genuanceerde, minder negatieve benadering.²² Het was een oproep om het verleden van ook stedelijke milieus minder vanuit een eigentijdse agenda als wel in zijn eigenheid te bestuderen. Een jaar nadien liet Angela Gugliotta in het Amerikaanse periodiek *Environmental History* een zelfde geluid horen, in een themanummer over de toekomst van de gehele discipline: het materiële luik diende dringend aangevuld met een intensieve studie van evoluties betreffende natuurbegrip – *close reading* van het bronnenmateriaal moest het verleden in zijn eigenheid tonen.²³ De reikwijdte van deze verzuchting bleek toen in 2010 ook Melosi tot een gedeeltelijke heroriëntatie van ecologische (stads)geschiedenis opriep.²⁴

Voor een dergelijke studie van betekenisgeving in de natuurbeleving waren er wel degelijk Europese precedents, die de genese van ecologische stadsgeschiedenis tot een min of meer autonome discipline zelfs voorafgingen. Al in de jaren 1970 verkende de Britse marxistische cultuurwetenschapper Raymond Williams de rol die de specifieke invulling van begrippen als ‘natuur’ en ‘platteland’ kon spelen. Beladen met talrijke, soms contrasterende ladingen, verleende (discursief) onderzoek toegang tot aspiraties en conflicten in een samenleving. Vooral met *The country and the city* gaf hij aan hoe de historische verhouding van stad en natuur/platteland enerzijds en het denken over die relatie anderzijds in een dynamisch proces stonden. Latere critici mochten dan wel op een grove verenging van het verleden door Williams wijzen, zijn perceptie van natuur en cultuur, van platteland en stad als dialectisch gerelateerde constructies en niet als stabiele entiteiten betekende zonder twijfel een grote doorbraak.²⁵ De rol van natuur in de verbeeldingswereld verdween sindsdien niet meer van de historische radar, met de bundel essays over *Nature and the Victorian imagination* (1977) als indrukwekkend maar verrassend weinig geciteerd voorbeeld.²⁶ Werd ook de dagelijkse leefruimte hierin al oppervlakkig verkend, dan was het vooral wachten op latere Britse historici als Jeremy Burchardt om het volle potentieel van deze inzichten te erkennen en te wijzen op de rol van vigerende natuurbeelden in de *greening of the city*, zeker vanaf de negentiende eeuw.²⁷

Een waaier aan oriëntaties

In de afgelopen jaren verschenen over stad en natuur tal van studies die zowel van de meer materiële als van de ideeënhistorische traditie een stempel droegen. De verschillende wegen die tot het onderzoeksveld leidden, resulteerden in uiteenlopende thema's, methodes en inzichten. In deze bijdrage beperken we ons in hoofdzaak tot het onderzoek in België, Nederland en de buurlanden. Vele historici vertrokken van een typologische benadering, met een analyse van één of meerdere specifieke vormen

22 F. Uekötter, 'The old conservation history – and the new: an argument for fresh perspectives on an established topic', *Historical social research – Historische Sozialforschung* 29 (2004) 171–191.

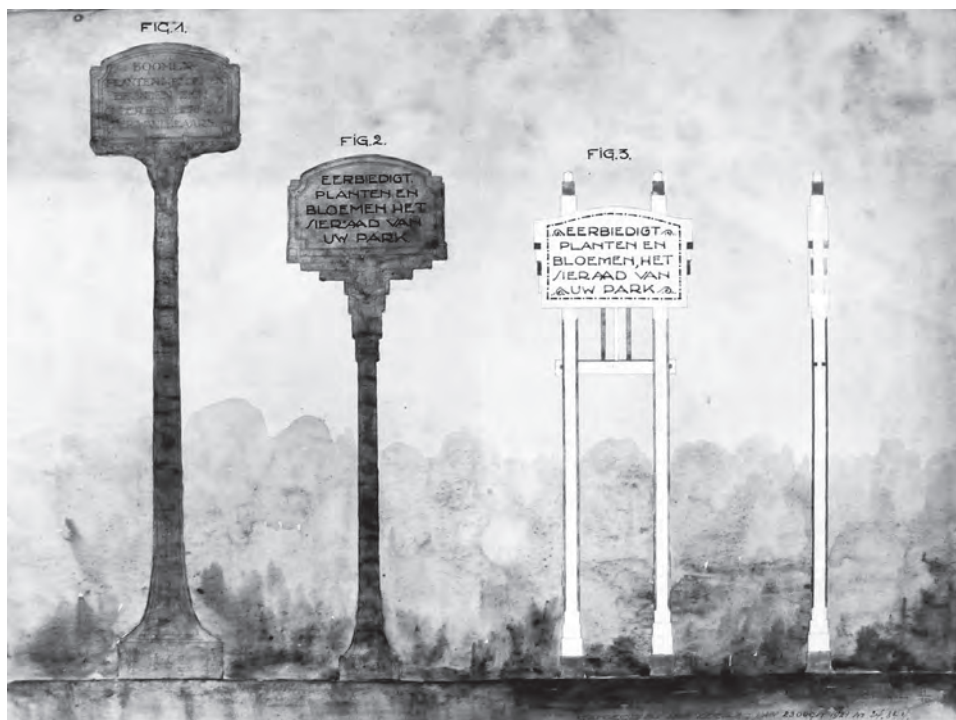
23 A. Gugliotta, 'Environmental history and the category of the natural', *Environmental History* 10 (2005) 37–39.

24 Melosi, 'Humans, cities, and nature'.

25 R. Williams, *The country and the city* (Londen 1973); Idem, 'Ideas of nature', in: idem, *Problems in materialism and culture. Selected essays* (Londen 1980) 67–85 en G. MacLean, D. Landry en J.P. Ward, 'Introduction: the country and the city revisited, c. 1550–1850', in: Idem (red.), *The country and the city revisited. England and the politics of culture, 1550–1850* (Cambridge 1999) 1–23.

26 U.C. Knoepfelmacher en G.B. Tennyson (red.), *Nature and the Victorian imagination* (Berkeley/Los Angeles/Londen 1977).

27 J. Burchardt, *Paradise lost. Rural idyll and social change in England since 1800* (Londen en New York 2002) 46.

Afbeelding 5: Een ontwerp voor waarschuwborden in het Antwerpse Nachtegalenpark door ingenieur Bijls. Bijlage bij een verslag aan het stadsbestuur op 23 augustus 1921 (Antwerpen, Stadsarchief, MA 31334).

Het problematiseren van wat in de eigentijdse stad als een evidentie wordt beschouwd, is een vast kenmerk van historisch onderzoek naar groenvoorzieningen geworden. Bij stadsparken, de meest in het oog springende en daarom de meest uitvoerig bestudeerde aanplantingen, is die evolutie duidelijk te zien in de verschillende onderzoekslijnen die achtereenvolgens werden aangeboord. Een eerste benadering was hoofdzakelijk vormelijk en technisch georiënteerd: sinds George Chadwicks pioniersstudie uit 1966 volgde een hele stroom aan *case studies*, ook in de Lage Landen, die vooral aspecten als de verwerving, aanleg en openstelling van stadsparken bespreken.²⁹ De invloed van een nieuwe invalshoek, met aandacht voor zowel het sociale en culturele functioneren als voor de genese van het parktype, is daarbij vaak beperkt, hoewel die al sinds de jaren 1980 opgang maakt. Die laatste benadering, die vooral Franck Debié uitdroeg, werd in *The invention of the park* (2005) voorgezet: de auteurs trokken de parkgedachte zodanig open dat ze ook pretparken, *national parks* en zelfs industrieparken als afgeleiden van een gedeelde oorsprong presenteerden, een verrassende onderneming.³⁰ Behalve

29 G.F. Chadwick, *The park and the town. Public landscape in the 19th and 20th centuries* (Londen 1966). Studies van belangrijke parken uit de Nederlanden zijn onder meer X. Duquenne, *Le Bois de la Cambre* (Brussel 1989) en H. van Halm (red.), *125 jaar Vondelpark. Verleden, heden en toekomst, natuur, cultuur en recreatie* (Amsterdam 1989).

30 H. Conway, *People's parks. The design and development of Victorian parks in Britain* (Cambridge 1991); F. Debié, *Jardins de capitales. Une géographie des parcs et jardins publics de Paris, Londres, Vienne et Berlin* (Parijs 1992) en K.R. Jones en J. Wills, *The invention of the park. Recreational landscapes from the Garden of Eden to Disney's*

afzonderlijke realisaties werd ook het bredere fenomeen van de parkbeweging in de Lage Landen, en dan vooral Nederland, bestudeerd. Een eerste synthese was het werk van Gerrie Andela, die omstreeks 1980 de ontwikkeling van het Nederlandse volkspark in de internationale ontwikkelingen positioneerde.³¹ Een tiental jaar later volgde Maurits van Rooijen, die promoveerde op een zowel inhoudelijk als chronologisch erg brede – en daardoor veeleer beschouwende – studie naar de historische wortels van alledaagse elementen uit de woonomgeving, het stadspark voorop.³² Op een studie die het ontstaan en de verdere ontwikkeling van de parkbeweging in de Nederlanden sinds de negentiende eeuw grondig ontleedt, blijft het echter wachten.

Onderzoek naar de opkomst van het parktype, een allesbehalve rechtlijnig verhaal, bracht de verwantschap met andere stadsruimtes aan het licht. De boulevard, een niet zelden met vier of meer bomenrijen omzoomde verkeersas, is daarvan een duidelijk voorbeeld. Zonder het belang van Napoleon III en diens vaak nagevolgde transformatie van Parijs onder de leiding van prefect Haussmann te miskennen, gingen recente studies op zoek naar voorlopers en invloeden. Nicholas Papayanis vond die in de vroege negentiende eeuw: in zijn *Planning Paris* uit 2004 analyseerde hij drie urbanistische ‘scholen’ die ernaar streefden de stad letterlijk naar het platteland te openen om zo de fysieke en sociale gezondheid van de hoofdstedelijke gemeenschap te vergroten.³³ Een concreet middel om dit te doen, was de boulevard. Letterlijk ontstaan op de grens van stad en ommeland, de militaire omwalling, waren de onderhandelingsprocessen van verschillende sferen er visueel aanwezig en zelfs lijfelijk tastbaar. Het verdwijnen van de militaire functie bood meerdere mogelijkheden, zoals de omvorming tot wandelplek. In Nederland brak niet enkel dit zogeheten singelpark vroeg door, ook belandde het thema snel op de geschiedkundige agenda, in Andela’s onderzoek maar zeker in *Eene aangename publieke wandeling* uit 1997.³⁴ De omgang met gelijkaardige grenszones tussen stad en platteland in België kreeg nadien pas aandacht. In verschillende studies reconstrueerde Astrid Lelarge minutieus de overgang van militaire naar recreatieve en, vooral, transportfuncties bij de Brusselse omwallingen, met inbegrip van de veranderende rollen die aanplantingen doorheen deze evolutie opnamen.³⁵ De veelheid aan onderzoekslagen bleek zeker uit het vooral bouwkundig georiënteerde *Les grands boulevards* uit 2001, dat zowel de herkomst en ontwikkeling als het gebruik van één van de wezenlijke bouwstenen van de eigentijdse stad behandelde.³⁶

Recent werd het onderzoek naar de boulevard en andere wandelvoorzieningen verder uitgediept door nog eerdere aanzetten mee in de analyse te betrekken. In 2005 zorgden Daniel Rabreau en Sandra Pascalis voor de rehabilitatie van het natuurlijke ele-

Magic Kingdom (Cambridge/Malden 2005).

31 G. Andela, ‘The public park in the Netherlands’, *Journal of Garden History* 1 (1981) 367–392.

32 M. van Rooijen, *De wortels van het stedelijk groen. Een studie naar ontstaan en voortbestaan van de Nederlandse groene stad* (Breda 1990).

33 N. Papayanis, *Planning Paris before Haussmann* (Baltimore/Londen 2004).

34 E. de Jong, C. Steenbergen en E. van der Vlist, *Eene aangename publieke wandeling. Een schets van historische stads- en singelparken* (Zutphen 1997).

35 A. Lelarge, *Bruxelles, l'émergence de la ville contemporaine. La démolition du rempart et des fortifications au XVIIIe et XIXe siècles* (Brussel 2001) en Idem, ‘De la promenade des remparts à la promenade des boulevards: le cas bruxellois (XVIIIe-XIXe siècle)’, in: Ch. Loir en L. Turcot (red.), *La promenade au tournant des XVIIIe et XIXe siècles (Belgique - France - Angleterre)* (Études sur le 18e siècle, 39) (Brussel 2011) 41–59.

36 B. Landau, C. Monod en E. Lohr, *Les grands boulevards. Un parcours d'innovation et de modernité* (Parijs 2001).

ment in de achttiende-eeuwse *embellissement* of verfraaiing, een aspect dat in eerdere studies stiefmoederlijk werd behandeld.³⁷ Dat ook verder terug in de tijd belangrijke precedënten bestonden, bleek uit de studie van de Canadese historicus Laurent Turcot naar de *promenade*, een term die zowel doelde op het wandelen zelf als op de locatie. Gezondheid en lichamelijkeheid, sociale verhoudingen en recreatie, esthetiek en stadsplanning kwamen in Turcots analyse samen in een model dat zowel het decor als het schouwspel van het stedelijk leven in de Nieuwe Tijd verklaarde, alsook de samenhang tussen beide. Niet minder belangrijk was dat dit verhaal meteen duidelijk maakte hoezeer een verschillende culturele context ogenschijnlijk gelijke fenomenen, zoals de negentiende-eeuwse *flaneur* – de held van Charles Baudelaire en Walter Benjamin – en de vroegere *promeneur* van elkaar onderscheidt.³⁸ Hoe vruchtbaar deze invalshoek was, blijkt uit de bundel die Turcot in 2011 samen met de Brusselse (kunst)historicus Christophe Loir publiceerde. Op basis van erg uiteenlopend bronnenmateriaal, van beschavingstraktaten, politierapporten en reisgidsen tot topografische kaarten, schetste het dozijn auteurs de situatie in metropolen en provinciesteden in drie verschillende landen, met de blik op wandelingen in (botanische) tuinen, in dreven, op straat en zelfs in muzikale composities. Dat alles deden ze bovendien voor de decennia voor én na de Franse Revolutie, waarmee ze een in de Lage Landen nog vaak halsstarrig gemedan chronologische kaap rondten.³⁹

Een volgende reeks publicaties over de boulevard had een ander uitgangspunt en kwam uit hedendaagse besognes voort. Archeologische opgravingen voorafgaand aan de heraanleg van de Antwerpse leien vormden de aanleiding van het tweedelige *Antwerpen versterkt* (2009-2011). Daarin werd eerst de geschiedenis van de opeenvolgende omwallingen gereconstrueerd, om daarna de mogelijkheden tot integratie in het huidige stedelijke weefsel in kaart te brengen. Deze uitvoerige studie van één casus geeft het onverminderde belang én de onophoudelijke dynamiek van een oude grens aan, die de ruimtelijke identiteit in de stad blijvend uitdaagt.⁴⁰ Een andere katalysator voor onderzoek is het verkeersinfarct dat vele stedelijke verkeersassen teistert. Die problematische dimensie van eens bij uitstek groen vormgegeven en als dusdanig gepercipieerde ruimtes stond centraal in *The boulevard book* (2002), dat de ondergang en verhoopte herwaardering van de eens zo attractieve vorm documenteerde. Dat het smeden (en, soms, ook uitvoeren) van plannen voor dergelijke zones een aanhoudend proces is, bleek opnieuw voor Antwerpen uit *Groene Singel* (2009). De analytische diepgang mag dan beperkt zijn, het boek overtuigt als waarschuwing tegen een voorstelling van stedelijke vergroening als een noodzakelijk en rechtlijnig succesverhaal.⁴¹

Dat stadsnatuur historisch gezien niet altijd een kwestie van intentionele processen is maar ook onder invloed van andere verschijnselen evolueert, blijkt zeker uit studies van vervuiling. De vooral Angelsaksische ‘metabolische benadering’ – de stad verteert

37 D. Rabreau en S. Pascalis (red.), *La nature citadine au siècle des Lumières. Promenades urbaines et villégiature* (Annales du Centre Ledoux, 5) (Parijs/Bordeaux 2005).

38 L. Turcot, *Le promeneur à Paris au XVIIIe siècle* (Parijs 2007).

39 Loir en Turcot (red.), *La promenade*.

40 P. Lombaerde (red.), *Antwerpen versterkt*, 2 dln. (Brussel 2009-2011).

41 A.B. Jacobs, E. Macdonald en Y. Rofé, *The boulevard book. History, evolution, design of multiway boulevards* (Cambridge/Londen 2002) en J. de Bruyn en M. van Acker (red.), *Groene singel. Geschiedenis van de Antwerpse ringruimte. Plannen, verhalen, dromen. 1906-2009* (Antwerpen 2009).

Afbeelding 6: Een groep kinderen in de kinderbloemenoptocht in het Harmoniepark, Antwerpen, ongedateerd (Antwerpen, Beeldbank AVA, SA 313199).

grondstoffen en scheidt reststoffen af – vond ook in Nederland en België navolging. Al in de sporadische milieugerelateerde studies uit de jaren 1980 was vervuiling een populair thema, maar recenter werk van Christophe Verbruggen voor Gent en zeker Isabelle Parmentier voor Charleroi en omliggende regio tilde deze invalshoek naar een hoger niveau: het materiële verhaal kreeg uitdieping door een analyse van de impact die dit op attitudes van bewoners en autoriteiten had.⁴² In *Koninkrijk vol sloppen* (2010) liet Auke van der Woud dan weer zien dat de negentiende-eeuwse stad zich niet altijd volgens rationele principes ontwikkelde, maar dat sjofole achterbuurten met een nefast leefmilieu de realiteit vaak domineerden.⁴³ Dat natuur niet enkel in decoratieve zin een rol in het stadsbestaan speelt, bleek eveneens treffend in het inspirerende *Hungry city* (2008) van Carolyn Steel, waarin ze de fundamentele doch vaak onzichtbare verbondenheid

⁴² P. Poulussen, *Van burenlust tot milieuhinder. Het stedelijk leefmilieu, 1500-1800* (Monografieën Leefmilieu Nu) (Kapellen 1987); Ch. Verbruggen, *De stank bederft onze eetwaren. De reacties op industriële milieuhinder in het 19de-eeuwse Gent* (Gent 2002) en I. Parmentier, *Histoire de l'environnement en Pays de Charleroi, 1730-1830. Pollution et nuisances dans un paysage en voie d'industrialisation* (Mémoires de l'Académie royale de Belgique. Classe des Lettres, III, 67) (Brussel 2008).

⁴³ A. van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010).

van stedelijke gewoontes en de morfologie van stad en platteland naar voren bracht.⁴⁴

Waar het over bewust aangeplant stadsgroen gaat, mogen openbare parken en groene verkeersassen dan wel de meest uitgesproken vormen zijn, andere fenomenen konden toch ook op (internationale) historische belangstelling rekenen. Straatbomen behoorden zelfs tot de eerste onderzochte aanplantingen: al in de jaren 1970 traceerde Dieter Hennebo hun oorsprong in een publicatie die vooral de twintigste-eeuwse nood aan en mogelijkheden van straatgroen als thema had. Recent zette Henry Lawrence het onderwerp (opnieuw) op de kaart door aan te tonen dat er enerzijds meer dan louter een visuele kant was, anderzijds onderscheid dient te worden gemaakt tussen eeuwenlange nationale tradities die al vóór Haussmann naar elkaar groeiden.⁴⁵ Eerder had Lawrence al een ander onderdeel van diens vergroeningsstrategie bestudeerd, of toch de Engelse pendant en inspiratiebron: de *square*. Vroege belichamingen van het ideaal van *rus in urbe*, ging ook de gerenommeerde landschapsarchitect Todd Longstaffe-Gowan met veel eruditie terug tot de zeventiende eeuw, op zoek naar hun oorsprong en ontwikkeling. Met oog voor de dynamische samenhang van vorm en betekenis, schetste hij de wisselende implicaties, van uiting van sociale segregatie over verwaarlozing tot herwaardering.⁴⁶

Onmiskenbaar in de historiografie van stadsgroen is de specialisatie die zich heeft voltrokken. Al dan niet in de vorm van *case studies* verschenen het voorbije decennium doorwrochte studies die het louter descriptieve overstegen. Het kon daarbij gaan om grote plantentuinen zoals de Londense Kew Gardens of om de biografieën van gerenommeerde tuinarchitecten als Eduard Keilig of Jan Bijhouwer, maar ook om minder grootschalige, maar daarom niet minder belangrijke vormen en praktijken van groenvoorziening.⁴⁷ Zo vormden commerciële pleziertuinen, private tuinen, kamerplanten, genderpatronen in de parkbeleving, gemeenschapsvorming bij het tuinieren maar ook tijdelijke initiatieven als sierteeltexposities elk al het onderwerp van stevig gedocumenteerd onderzoek.⁴⁸ Veel van deze fenomenen leidden ook tot aparte vragen – ecologische stadshistorici vertrekken van min of meer verwante thema's, zonder die een uniforme uitwerking te geven. Zo kan het dat twee prima artikelen over parken in

44 C. Steel, *Hungry city. How food shaped our lives* (Londen 2008).

45 D. Hennebo, 'Städtische Baumpflanzungen in früherer Zeit', in: F.H. Meyer e.a. (red.), *Bäume in der Stadt* (Stuttgart 1978) 11-44 en H.W. Lawrence, *City trees. A historical geography from the Renaissance through the nineteenth century* (Charlottesville/Londen 2006).

46 H.W. Lawrence, 'The greening of the squares of London. Transformation of urban landscapes and ideals', *Annals of the Association of American Geographers* 83 (1993) 90-118 en T. Longstaffe-Gowan, *The London square. Gardens in the midst of town* (Londen 2012).

47 R. Drayton, *Nature's government. Science, imperial Britain, and the 'improvement' of the world* (New Haven/Londen 2000); J. Staes e.a., *Hortus lovaniensis. Vijf eeuwen plantkunde te Leuven* (Ex Officina. Publicaties van de Universiteitsbibliotheek K.U.Leuven, 4) (Leuven 2004); K. Hebbelinck, 'Friedrich Eduard Keilig en het stadspark van Antwerpen', *Monumenten, Landschappen & Archeologie* 28 (2009) 46-70 en G. Andela, *J.T.P. Bijhouwer. Grensverleggend landschapsarchitect* (Rotterdam 2011).

48 T. Longstaffe-Gowan, *The London town garden 1740-1840* (New Haven - Londen 2001); L.J. Lawson, *City bountiful. A century of community gardening in America* (Berkeley/Los Angeles/Londen 2005); E. de Vos, 'Public parks in Ghent's city life. From expression to emancipation?', *European Planning Studies* 13 (2005) 1035-1061; E. Milroy, 'A crowning feature: the centennial exhibition and Philadelphia's horticultural hall', *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes* 26 (2006) 132-165; A. Stynen, 'Une mode charmante'. Nineteenth-century indoor gardening between nature and artifice', *Studies in the History of Gardens and Designed Landscapes* 29 (2009) 217-234; J. Conlin (red.), *The pleasure garden. From Vauxhall Gardens to Coney Island, 1660-1914* (Philadelphia, te verschijnen in oktober 2012).

Afbeelding 7: Een drukke zomerdag aan de zwembad van het Noordkasteel, Antwerpen 1938 (Antwerpen, Beeldbank AVA, SA 045050).

het negentiende-eeuwse Parijs erg uiteenlopende verschijnselen behandelden: besprak Ulf Strohmayer middels een analyse van het landschap in het Parc des Buttes-Chaumont de rol van technologie en arbeidsverhoudingen in de burgerlijke samenleving, dan dissecteerde Richard Hopkins aan de hand van de Jardin du Luxembourg voor diezelfde maatschappij de grenzen tussen publieke en private ruimte en de dynamiek van gemeenschapsvorming.⁴⁹

Andere historici van stadsnatuur opteerden daarentegen voor thematische breedte en geografische afgrenzing, in studies waarin een breder aanbod aan groenvoorzieningen en/of milieukwesties voor één stad wordt verkend. Voor het onvermijdelijke Parijs (met groeninspecteur Jean-Charles Alphand als centrale figuur), maar ook voor onder meer Antwerpen, Leuven en Eindhoven zijn het groenaanbod in bepaalde periodes omvattend in kaart gebracht.⁵⁰ Meerwaarde van dergelijke monografieën is vooral dat

49 U. Strohmayer, 'Urban design and civic spaces. Nature at the Parc des Buttes-Chaumont in Paris', *Cultural Geographies* 13 (2006) 557-576 en R.S. Hopkins, 'Sauvons le Luxembourg. Urban greenspace as private domain and public battleground, 1865-1867', *Journal of Urban History* 37 (2011) 43-58.

50 S. Texier (red.), *Les parcs et jardins dans l'urbanisme parisien, XIXe-XXe siècles* (Parijs 2001); G. Andela, *Licht op groen. Parken en plantsoenen in Eindhoven* (Eindhoven 2005); T. Soens, P. Stabel en B. Tritsmans, 'Anders gaan leven? Spanningen en conflicten over stad en leefmilieu', in: I. Bertels, B. de Munck en H. van Goethem (red.), *Antwerpen: biografie van een stad* (Antwerpen 2010) 145-178 en J. van de Maele, *Felbevochten vergroeningen. Het Leuvense stadsnatuurbeleid, 1918-1958* (Salsa!-cahiers, 8) (Leuven 2012).

ze de complexiteit van ontwikkelingen en beleidskeuzes aan het licht brengen, zoals de verschillende behandeling van wijken of groepen. Waar concrete realisaties aan vigerende natuurbegrippen worden gekoppeld, blijken gebruiken inzake stadsgroen zelfs een emanatie van mens- en wereldbeeld. Via de min of meer vertrouwde fysieke ruimte kan men immers tot verfrissende inzichten over het verleden komen die, idealiter, het ruimtelijke overstijgen en voor een beter begrip van een samenleving zorgen. Het is een aanpak die in het Nederlandse taalgebied bij heel wat jonge onderzoekers aanslaat. Lopende doctoraatsprojecten bevatten onder meer een milieugeschiedenis van Amsterdam tussen 1816 en 1914 (Merel Klein, UvA) en een studie naar de veranderende visies op stadsgroen in Antwerpen vanaf 1860 (Bart Tritsmans, UA). Bruno Notteboom (UGent, 2009) promoveerde dan weer op de processen van hybridisering en afgrenzing in stedenbouw en landschapsbeelden, terwijl Andreas Stynen (KU Leuven, 2010) de vele spanningsvelden van stad en natuur in de burgerlijke samenleving van het negentiende-eeuwse België analyseerde.⁵¹

Pistes voor verder onderzoek

Qua thema's, invalshoeken en methodes bouwt veel van het actuele onderzoek naar stadsgroen voort op de stedenbouw-, milieu- en stadshistorische tradities, met almaar nieuwe combinaties en perspectieven. Enerzijds zorgt deze variatie aan benaderingen ervoor dat ecologische stadsgeschiedenis moeilijk een autonome discipline kan worden genoemd, anderzijds beperkt ze het risico op versnippering. Al te ver doorgedreven specialisatie, waarbij bijvoorbeeld fenomenen als groenonderhoud, urbanistische concepten of wandelpraktijken geïsoleerd zouden worden geanalyseerd, mondt gemakkelijk uit in wederzijdse onverstaanbaarheid. Een interdisciplinaire aanpak heeft daarom heel wat potentieel. Andrew Isenbergs bundel *The nature of cities* uit 2006 biedt een mooi voorbeeld. Bevrijd van de noodzaak om de relevantie van een stedelijke omgeving voor ecologische geschiedenis toe te lichten, combineerden de auteurs theorieën en ideeën uit landschapstudies, uit sociaalhistorisch onderzoek naar ras en klasse, uit politieke en economische geschiedenis en uit analyses van lichamelijke en modernisering. Tot de belangrijkste verdiensten van dit werk behoort het besef dat de noties van wat stedelijkheid en natuurlijkheid precies inhielden, aan veel meer parameters onderhevig waren dan lang werd aangenomen. Met een blik die van het vroegmoderne Venetië tot het twintigste-eeuwse Seattle reikte, verraaft de syncretische aanpak bovendien een chronologisch en mondiaal brede inzetbaarheid, die comparatief werk enkel ten goede komt.⁵²

De verrijking tegenover de vroegere, veelal strikt materiële oriëntatie van ecologische geschiedenis is duidelijk. De onmiskenbare verdiensten ten spijt, werkte die oorspronkelijke focus te beperkend. De afgelegde weg blijkt bijvoorbeeld wanneer André Guilleumes *Les temps de l'eau* uit 1983 vergeleken wordt met recent onderzoek. *Les temps de l'eau* was destijds baanbrekend aangezien de auteur in zijn reconstructie van de veranderende functies en keuzes in de waterhuishouding van Noord-Franse steden

51 B. Notteboom, 'Ouvrons les yeux!' *Stedenbouw en beeldvorming van het landschap in België 1890-1940* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Gent 2009) en A. Stynen, *Proeftuinen van burgerlijkheid. Stadsnatuur in negentiende-eeuwse België* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven 2010).

52 A.C. Isenberg (red.), *The nature of cities* (Rochester 2006).

Afbeelding 8: Schaatsers en wandelaars op de vijver van het Antwerpse stadspark in februari 2010 (foto Bart Tritsmans).

sporadisch een brug sloeg naar minder materiële aspecten zoals het laatachtttiende-eeuwse verlangen om de natuur te beheersen.⁵³ Twee decennia later liet de Griekse Maria Kaika in haar inspirerende *City of flows* uit 2005 het volle potentieel van een doorgedreven ideeënhistorische invalshoek zien. Door watervoorziening aan de ideologie van modernisering te koppelen ontrafelde ze systematisch belangwekkende betekenisverschuivingen, met oog voor de implicaties voor techniek en esthetiek, op het terrein van sociale ongelijkheid en kapitalisme en voor de angsten en dromen van een hele samenleving.⁵⁴

Dat een concept als hybriditeit van wezenlijk belang is om de aan ecologische stads-geschiedenis inherente spanningen recht aan te doen, is de laatste jaren meermaals gebleken. Bepaalde aspecten zoals het perspectief en de concrete ervaringen van de modale stedeling – zeker nu de rol van stadsbestuur en de administratie almaar vaker aandacht krijgen – bleven in het onderzoek tot dusver nog onderbelicht; zeker de notie van *contested space*, of de uiteenlopende verwachtingen van verschillende groepen en belanghebbenden rond openbare groenvoorziening, biedt nog heel wat potentieel.⁵⁵ Bovendien blijft de kennis over privaat groenbezit en van ‘restgroen’ – vaak niet eens als ‘natuur’ gepercipieerd – aanzienlijk achter op analyses van de verhouding(en) tussen

⁵³ A. Guillerme, *The age of water. The urban environment in the north of France, A.D. 300-1800* (Environmental history series, 9) (College Station 1988) 175.

⁵⁴ M. Kaika, *City of flows. Modernity, nature, and the city* (New York/Londen 2005).

⁵⁵ Zie onder meer N.H. Dreher, ‘The virtuous and the verminous. Turn-of-the-century moral panics in London parks’, *Albion* 29 (1997) 246-267.

stad en platteland. Verder dringt zich ook een historische pendant van veelal eigentijds opgezette sociale studies naar ecologische rechtvaardigheid op, met thema's als de integratie van migrantengroepen.⁵⁶ Meer algemeen is de historische aandacht voor het recente verleden eerder beperkt. Het gerealiseerde bouwkundige onderzoek biedt nog heel wat kansen – én uitdagingen – voor verdere studie, zowel internationaal als in België en Nederland.

Het belang van stadsnatuur als studieobject kan intussen nog maar moeilijk in vraag worden gesteld. Een betere bewustwording van de historische oorsprong van specifieke aanplantingen heeft niet enkel een documentaire waarde – bijvoorbeeld bij campagnes om specifieke groenruimtes te beschermen – maar vormt evenzeer een middel om falende herbestemmingen of heraanplantingen te vermijden. Ecologische stadsgeschiedenis herinnert er ook aan dat natuur nog andere gedaanten dan 'wildernis' aanneemt en, soms onbewust, deel van het dagdagelijkse bestaan uitmaakt, én dat dit groen behalve ecologisch onder meer ook sociaal waardevol is. Wellicht geen autonome discipline, slaagt het geschetste onderzoek er met zijn aandacht voor interagerende processen niettemin zeer overtuigend in om tot diep in een maatschappij door te dringen en haar grote en kleine debatten, verwachtingen en ontgoochelingen naar boven te halen. In rijke tradities geworteld, is ecologische stadsgeschiedenis duidelijk een veld met toekomst.

⁵⁶ Zie onder meer A.E. Buijs, B.H.M. Elands en F. Langers, 'No wilderness for immigrants. Cultural differences in images of nature and landscape preferences', *Landscape and Urban Planning* 91 (2009) 113-123.

Vertrouwde paden en nieuwe wegen

Stadsgeschiedenis in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften (2010)

m.m.v. Inneke Baatsen, Ellen Debackere, Annelies De Bie, Ellen Decraene, Julie De Groot, Anke De Meyer, Carolien De Staelen, Katrien Dierckx, Kim Overlaet, Bart Tritsmans, Jonas Van Mulder, Gerrit Verhoeven, Jelle Versieren

In 2009 besloot *Stadsgeschiedenis* om van start te gaan met een nieuwe rubriek waarin jaarlijks een overzicht wordt gegeven van wat er verschijnt in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften. Op die manier hoopt de redactie u op de hoogte te houden van de recente ontwikkelingen in het onderzoek over de Lage Landen. Niet iedereen kan immers systematisch alle historische tijdschriften doornemen op zoek naar interessante lectuur. Zeker de lokale stadshistorische jaarboeken ontsnappen vaak aan de aandacht, terwijl ze soms interessant vergelijkingsmateriaal bevatten. Een aantal artikels bevat bovendien inzichten die het lokale belang overstijgen. Deze review houdt u samen met de jaarlijkse review over de bijdragen in internationale tijdschriften op de hoogte van de laatste ontwikkelingen in het stadshistorische veld. Dit jaar werden 63 historische tijdschriften doorplozen om de voorliggende review samen te stellen: zeventien algemene, drieëntwintig Belgische en drieëntwintig Nederlandse periodieken.¹ In totaal werden maar liefst 98 artikels geselecteerd over de geschiedenis van steden in de Nederlanden.

Ontwikkeling, groei en planning van steden

Naar aanleiding van het verschijnen van de Erfgoedbalans 2009 geven Jaap Evert Abrahamse en Henk Baas in 'Cultuurlandschap en stedenbouw in balans?', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 28 (2009) 1-24 een cartografisch overzicht van beschermde cultuurlandschappen en stedenbouw in Nederland. Daaruit blijkt dat vooral oude stadskernen bescherming genieten terwijl pas recent de aandacht is toegenomen voor de periode na de Tweede Wereldoorlog. Verder valt het de auteurs op dat landschappen vooral worden beschermd omwille van het stedelijke gebruik ervan, zoals buitenplaatsen van stedelingen, stedelijke begraafplaatsen of schootsvelden rond vestingsteden. Daarnaast stellen ze vast dat er vooral kennis voorhanden is over de Zeeuwse en Hollandse steden en over de steden in het rivierengebied. Tot slot is er volgens hen veel aandacht besteed aan het ontwerpen van steden en veel minder over de gebruikte technieken.

De vroegste ontwikkeling van steden levert elk jaar een aantal bijdragen op. Cees Van Rooijen bespreekt in 'Utrecht in de periode 700-1200. Een archeologische geschiedenis van de stad en een vernieuwende kijk op de vicus Stathe', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2010) 5-46 de genese van Utrecht vanaf de Karolingische periode tot circa 1200. Hij stelt vast dat de ontwikkeling van de stad Utrecht pas van start gaat met het

¹ Een volledige lijst met alle geraadpleegde tijdschriften is te vinden op <http://www.eshcc.eur.nl/VanDijck>. De voorliggende review behandelt de jaargang 2010 omdat heel wat lokale stadshistorische tijdschriften laat verschijnen. Op het moment dat de review werd samengesteld, was jaargang 2011 nog niet beschikbaar voor alle doorgenomen tijdschriften.

ontstaan van een vicus of handelscentrum aan de Vecht nadat de bisschop in de tiende eeuw was teruggekeerd naar het voormalige Romeinse fort in Utrecht. Voordien was het gebied niet permanent bewoond als gevolg van de veelvuldige overstromingen. In de twaalfde eeuw zou het handelscentrum langs de Vecht verdwijnen en nam de bewoning en (handels)activiteit in de kerkelijk-bestuurlijke kern nabij de Domkerk toe.

Wim van Hout zet in 'De Turnhoutse stadsstichting in een regionaal perspectief', *Taxandria* 82 (2010) 269-303 de verschillende interpretaties van de vroegste ontwikkeling van Turnhout op een rijtje, maar voegt zelf geen nieuwe elementen toe aan de bestaande kennis. Hopelijk kan het recente archeologische onderzoek uit 2010 wél nieuwe perspectieven bieden. Net als in Turnhout moet ook de Gorkumse stadswording in de veertiende eeuw worden gesitueerd. Turnhout was echter een landsheerlijke stichting terwijl Gorinchem volgens Bert Stamkots 'Is Gorinchem ontstaan vanuit een hofgebied', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 28 (2009) 58-72 aanvankelijk een landbouwontginning van de heren van Arkel was die later uitgroeide tot een stad. Volgens G.H.A. Venner, 'Over het oudste verleden van Weert', *De Maasgouw* 129 (2012) 10-17 ontwikkelde ook Weert uit een landbouwdomein, maar dat proces verliep in het Limburgse plaatsje een pak trager dan in Brabant en Zuid-Holland. De ontwikkeling tot stad zette zich er pas in de vijftiende eeuw echt door. Het zou zelfs tot 1525 duren voordat het lokale bestuur de term stad in de mond nam.

De grote, blijvende aandacht voor de vroegste ontwikkeling van steden in de Nederlanden staat in schril contrast met de geringe aandacht voor stadsplanning en -ontwikkeling tijdens de vroegmoderne periode. Wel biedt het artikel 'Hendrik Pulinx jr., Emmanuel van Speybrouck en Paulus de Cock: drie Brugse architecten en hun professionele bibliotheek', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 147 (2010) 67-106 inzicht in de kennis van achttiende-eeuwse architecten. Op basis van de privébibliotheken van drie belangrijke Brugse architecten schetst Dirk Van de Vijver een beeld van de theoretische achtergrond van Paulus de Cock (professor architectuur), Hendrik Pulinx junior (directeur van openbare werken in Vlaanderen) en Emmanuel Van Speybrouck (een succesvol aannemer-architect). Kennelijk lieten deze Brugse bouwmeesters zich vooral inspireren door Franse en Italiaanse architectuur. Daarnaast legden ze ook een zekere interesse aan de dag voor de Nederlandse ingenieurswetenschap. Daarbij waren vooral moderne – lees achttiende-eeuwse – leer- en vakboeken populair, hoewel zestiende- en zeventiende-eeuwse traktaten ook nog wel een plaatsje kregen in hun bibliotheek. Hoe die theoretische kennis het praktische ambacht van architect beïnvloedde, blijft voorlopig koffiedik kijken.

De economische groei en stedelijke uitbreiding tijdens de negentiende en twintigste eeuw dwong stedelijke overheden om in te grijpen in de ruimtelijke structuur. Zo ontstond in Leiden tijdens de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw een debat over de oude stadspoorten. Joost Klaver legt in 'Slopingmanie? Het debat over de afbraak van de Leidse stadspoorten, 1862-1886', *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken* 102 (2010) 126-156 uit dat de afbraak van de Leidse stadspoorten tot hevige debatten leidde in lokale kranten en gemeenteraad. Uiteindelijk zouden in deze periode acht stadspoorten worden gesloopt omwille van economische en financiële argumenten. In Hoorn zorgde de uitbreiding van de stad na de Tweede Wereldoorlog eveneens voor de nodige discussies. Jaap Evert Abrahamse

toont in 'De Grote Waal, de eerste naoorlogse stadsuitbreiding van Hoorn. Staalkaart van stedenbouw en volkshuisvesting', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 28 (2009) 109-123 aan dat ontwerpers bij de eerste bouwphase van de nieuwe wijk De Grote Waal geen rekening hielden met de mening van de bewoners. Pas vanaf de tweede bouwphase luisterden zij naar de noden en wensen van de bewoners. Dat resulteerde in een omslag van hoogbouw naar individuele woningen en meer aandacht voor groenruimtes.

In 'Deventer 1945-2005: een beeld', *Deventer Jaarboek* 24 (2010) 66-82 geeft Jan Schoppen een overzicht van de ontwikkeling van Deventer van 1945 tot 2005. De auteur hanteert een periodisering (1945-1965, 1965-1985, 1985-2005) die in veel opzichten vergelijkbaar is met de ontwikkeling van Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Een eerste fase van herstel en wederopbouw werd er gevolgd door een periode van neergang. Na 1985 herstelde de stad zich en groeide ze uit tot dienstverlenende in plaats van een handels- en industriestad. Aan de hand van deze tijdsindeling analyseert Schoppen achtereenvolgens de demografische kenmerken, de woningbouw en de economische geschiedenis van het 'Moskou aan de IJssel'. Paul Klep houdt in 'De opkomst en neergang van de Nijmeegse industrie (1890-1990) en het probleem van het industrieel erfgoed', *Jaarboek Numaga* 57 (2010) 115-175 een pleidooi voor een betere registratie, bewaring en herbestemming van fabrieksgebouwen omdat ze een wezenlijk onderdeel uitmaken van de identiteit van stedelijke buurten. Het industrieel erfgoed wordt volgens Klep nog al te vaak stiefmoederlijk behandeld.

Economische ontwikkelingen

Dave De ruysscher analyseert in 'Over Themis en Mercurius. Handelsgebruiken en -recht in Antwerpen (vijftiende-zeventiende eeuw)', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 88 (2010) 1105-1134 de ontwikkeling van het Antwerpse handelsrecht sinds de late middeleeuwen. De auteur toont aan dat dit aspect van het civiel recht pas vanaf de zestiende eeuw theoretisch werd onderbouwd. Voordien baseerde men zich vooral op ongeschreven regels. Dat wil echter niet zeggen dat deze laatmiddeleeuwse gewoonten verdwenen tijdens de vroegmoderne periode. Een aantal van deze rechtsregels bleken erg effectief te zijn en werden daarom in het geschreven recht geïncorporeerd.

De kredietcrisis bracht in 2010 de geschiedenis van aandelen en rommelkredieten weer onder de aandacht. Pieter Delcelle toont in 'De Gentse rentenverkoppen in de zestiende eeuw. Een studie van de motieven voor het gebruik van dit financiële instrument', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 64 (2010) 327-368 aan dat renteverkoppen niet altijd nefast waren voor de stedelijke financiën zoals doorgaans wordt aangenomen. Zo was de Gentse renteoperatie van 1521-1522 een groot succes. Renteverkoppen betekenden pas een gevaar wanneer ze niet langer op een oordeelkundige wijze konden worden gebruikt, zoals in de jaren veertig van dezelfde eeuw. De stad kwam uiteindelijk terecht in een vicieuze cirkel, waarbij telkens nieuwe renten moesten worden verkocht om de annuïteiten op oudere renten te kunnen betalen. Tijdens het calvinistische bewind koos het stadsbestuur resoluut voor een andere aanpak van de stedelijke financiën. Toen werden onder andere bijkomende belastingen op luxeproducten geheven. Een dergelijke politiek was tot dan toe tegengehouden door de lokale elite omdat dergelijke belastingen de stedelijke topklaag zelf troffen. Lodewijk

Petram beschrijft in 'De koersval van 1672 en de grenzen van het vertrouwen op de Amsterdamse aandelenmarkt', *Holland* 42 (2010) 164-178 de gevolgen van de koersval van de VOC-aandelen in 1672. Hoewel de overheid maatregelen nam om de financiële markten zo goed mogelijk te beschermen, bracht het rampjaar 1672 flinke schade toe aan de Amsterdamse aandelenmarkt. Dit bracht een aantal termijnkopers ertoe om aan hun contracten te verzaken, wat op zijn beurt zorgde voor een ernstige verstoring van de aandelenmarkt die vooral op eer en vertrouwen was gebaseerd.

Janneke Tump onderzoekt in "Wees van onbesproken wandel, gij wordt misschien nog meesterknecht". Het leerwezen in het Rotterdamse kuipers- en wijnverlatersgilde aan het einde van de zeventiende eeuw', *Rotterdams Jaarboekje* 8 (2010) 176-197 de opleiding van ambachtsleerlingen in het Rotterdamse kuipers- en wijnverlatersgilde op het einde van de zeventiende eeuw. Daaruit blijkt dat nogal soepel werd omgegaan met de bestaande regelgeving wanneer de betrokken meester deel uitmaakte van het ambachtsbestuur. Verder stelt de auteur ook vast dat de regels strenger waren voor migranten. Wouter Ryckbosch probeert aan de hand van een reeks administratieve bronnen in 'Vroegmoderne economische ontwikkeling en sociale repercussies in de Zuidelijke Nederlanden. Nijvel in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 7 (2010), 26-56 te achterhalen wat de impact was van de commercialisatie van de landbouw en de opkomst van de proto-industrialisering op de sociale verhoudingen in Nijvel. Hoewel de stedelijke middengroepen sterk groeiden als gevolg van de grotere vraag naar diensten en producten op het platteland, profiteerden vooral de renteniers van de groeiende opbrengsten. De auteur stelt vast dat er sprake was van een groeiende kloof tussen elite en middengroepen tijdens de achttiende eeuw.

Hilaire Liebaut schetst in 'Petrus Jacobus Franciscus Vrancken (1757-1833), een Lokerse hoedenfabrikant en kunstverzamelaar, en de Lokerse hoedenmakerij van het einde van de 18de eeuw tot ca. 1870', *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 113 (2010) 113-214 het reilen en zeilen van de Lokerse hoedenfabrikant Petrus Jacobus Franciscus Vrancken op de overgang van achttiende naar negentiende eeuw. Liebaut portretteert Vrancken als een gewiekst zakenman die erin slaagde om zijn zaak de ergste crisissen te laten overleven. Daarnaast krijgt de lezer ook een beeld van de vervlechting van het sociale, politieke en economische leven in het negentiende-eeuwse Lokeren. Paul Klep beschrijft in 'Economie en huwelijksgedrag in Turnhout (1796-1828)', *Taxandria* 82 (2010) 84-110 de verhouding tussen de *peasant economy* en de aan belang winnende textielhuisnijverheid in het Turnhout van het begin van de negentiende eeuw. Hij stelt vast dat vooral de stedelijke grootgrondbezitters profiteerden van de stijgende prijzen van rogge en aardappelen. De kleine boeren in Turnhout moesten steeds meer terugvallen op de textielhuisnijverheid om te overleven. Daarom week hun huwelijkspatroon af van dat van de boerenbevolking op het naburige platteland. Er werd namelijk veel meer en veel vroeger gehuwd in Turnhout, wat echter niet leidde tot een hogere nuptialiteit.

Het sociale weefsel

Hoewel Blockmans en Maréchal al in 1980 vraagtekens plaatsten bij de klassieke visie van Hans van Werveke, bleven historici er tot voor kort vanuit gaan dat de pest tijdens de veertiende eeuw minder erg had huisgehouden in de Nederlanden dan in de

omliggende gebieden. Jan Vandeburie stelt op basis van nieuw bronnenmateriaal in ‘De Zwarte Dood te Brugge. Een status questionis en enkele nieuwe beschouwingen’, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 147 (2010) 269-308 voor Brugge vast dat van Wervekes these niet langer houdbaar is. Indirecte bronnen – zoals lijsten van lijfrentes in stadsrekeningen, poortersboeken, hospitaalarchieven, aanvragen voor nieuwe begraafplaatsen en de aanwezigheid van flagellanten – tonen aan dat de pest veel meer slachtoffers moet hebben gemaakt dan aanvankelijk werd aangenomen. Op basis van creatief gebruik van deze bronnen komt Vandeburie tot de conclusie dat in Brugge minstens 30 percent van de bevolking stierf ten gevolge van de pest. Heidi Deneweth gaat in ‘Een demografische knoop ontward? Brugse bevolkingscijfers voor de vroegmoderne tijd’, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 147 (2010) 3-49 in op de demografische evolutie van Brugge tijdens de vroegmoderne periode. Op basis van fiscale bronnen brengt zij nieuwe schattingen aan voor de zestiende en zeventiende eeuw. Daaruit blijkt dat Brugge in het laatste kwart van de zestiende eeuw wel een demografische terugval kende, maar na 1600 nam de bevolking toe van 25.000 tot 33.000 inwoners.

Het *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* wijdde in 2010 een themanummer aan het gebruik van beroepstitels in de sociale geschiedenis. Twee bijdragen in deze bundel gaan dieper in op het gebruik van beroepsclassificaties om de sociale structuur van stedelijke samenlevingen bloot te leggen. Jord Hanus vergelijkt in ‘Taxes & occupation. In search of social class in the 16th-century Low Countries’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 40 (2010), 179-214 belastingsgegevens uit het zestiende-eeuwse ‘s-Hertogenbosch met beroepsgegevens uit diezelfde bron. De auteur gebruikt HISCO en SOCPO om deze beroepstitels te classificeren, maar een vergelijking met de belastingsgegevens doet hem concluderen dat beroepstitels een slechte voorspeller zijn van iemands inkomenspositie. Sarah Moreels besteedt in ‘Classifying historical occupational titles of women in a social class scheme. The career mobility of fertile women living in Antwerp during 1846-1906’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 40 (2010) 143-175 aandacht aan de sociale positie van vrouwen in Antwerpen tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw. Voor vrouwen werden vaak geen beroepstitels genoteerd omdat ze werk verrichtten dat niet zichtbaar was in de publieke ruimte. Via GENCLASS probeert Moreels een oplossing te bieden voor dit probleem.

Klassenindelingen zijn een nuttig hulpinstrument voor onderzoekers, maar Nele Provoost herinnert sociale historici er in ‘Genegenheid tussen vier muren. Informele contacten en sociale relaties van alleenstaande vrouwen in testamenten (Lier, 1670-1755)’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 7 (2010) 3-25 aan dat ook informele relaties een belangrijk aspect van het sociale leven omvatten. Provoost wijst erop dat testamenten veel informatie geven over het intieme leven van vrouwen. Terwijl mannen zelden een emotioneel geladen beschrijving aan geschonken objecten toevoegden, was dat bij vrouwen wel vaak het geval. Uit de testamenten van alleenstaande vrouwen blijkt verder dat zij tijdens hun leven ook nauwe relaties opbouwden met personen buiten de familie. Testamenten staan ook centraal in de bijdrage ‘De nalatenschap van Turnhoutse begijnen in geding bij de Raad van Brabant in Den Haag’, *Taxandria* 82 (2010) 31-38 van Beatrix Jacobs. Haar analyse van zeventiende- en achttiende-eeuwse processen rond betwistingen over testamenten van begijnen beperkt

zich echter tot een uitvoerige beschrijving van de vijf onderzochte procesdossiers.

Anneleen Perneel reconstrueert in het artikel 'In compagnie. Een onderzoek naar jongerenculturen te Lier in de 18de eeuw', *De Achttiende Eeuw* 42 (2010) 260-282 de achttiende-eeuwse jongeren uit Lier op basis van een tachtigtal procesdossiers. Daaruit blijkt dat jongeren uit de arbeidersgroepen en de lagere middenklassen een groot deel van hun tijd samen met leeftijd- en stadsgenoten doorbrachten in de herbergen. Dat er sprake was van een eigen jongerencultuur blijkt uit de homogeniteit van de gezelschappen die in de procesdossiers aan bod komen. Het vroegmoderne herbergleven komt nog prominenter aan bod in 'Tijdspatronen van herbergbezoek in Hasselt en het prinsbisdom Luik (1500-1800)', *Jaarboek van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* 146 (2010) 163-195 van de hand van Johan Poukens. Uit zijn bijdrage blijkt dat het beleid van de Luikse prinsbisschoppen evolueerde van een strikte reglementering in de zestiende eeuw naar een *laissez-faire* politiek in de late achttiende eeuw. Poukens vult zijn bevindingen op basis van ordonnanties aan met een onderzoek naar de praktijk van het herbergleven. Hasselaren bleken op weekdays vooral 's avonds naar de kroeg te gaan maar ook op zondagmiddag was de herberg populair.

In tegenstelling tot vele andere steden verzette Haarlem zich niet tegen de centralisering van het lager onderwijs tijdens de Franse Tijd. Lisa Oskamp en Sanne van der Voort zoeken in 'Het lager onderwijs in Haarlem (1795-1813). De navolging van de schoolwetten in de praktijk', *Holland* 42 (2010) 289-307 naar verklaringen voor de meegaande opstelling van de stad. Zij vinden die enerzijds in de persoon van Adriaan van den Ende, landelijk hoofdinspecteur van het onderwijs tussen 1805 en 1833, begiftigd met het talent alle betrokkenen het belang van de onderwijshervormingen te doen inzien én zelf afkomstig uit Haarlem. Anderzijds bleek het Haarlemse stadsbestuur relatief ontvankelijk voor de hervormingen omdat onderwijsverbeteringen reeds vóór de Franse tijd hoog op de agenda stonden. Kinderen waarvan de ouders afhankelijk waren van de bedeling en die vroegtijdig de lagere school hadden verlaten, konden in Haarlem later in de negentiende eeuw een vorm van avondonderwijs volgen. Dit herhalingsonderwijs werd in kwaliteit en omvang telkens bedreigd door schooluitval en gedragsproblemen van leerlingen die na hun werk naar deze scholen gingen. Dick van Gijlswijk beschrijft in "... want al ontlopen zij ons, wij mogen hen niet altijd zoo laten lopen". Het optreden van de Commissie tot verbetering van het herhalingsonderwijs in 1858-1859', *Haarlem Jaarboek* 82 (2010) 87-101 de pogingen van de stedelijke Haarlemse schoolcommissie in 1858-1859 om de persoonlijke omstandigheden van jonge schoolverlaters te verbeteren.

Het valt op dat in 2010 amper aandacht werd besteed aan het thema migratie. Terwijl in de jaargangen 2007, 2008 en 2009 telkens een tiental artikels over dit thema ging, is de oogst voor 2010 erg mager. Enkel Jean-Paul Barrière behandelt in 'La clientèle étrangère des notaires lillois au XIXe siècle', *Revue du Nord* 92 (2010) 95-106 een thema dat aansluit bij de migratiegeschiedenis. Op basis van een selectie uit ongeveer 30.000 notariële aktes uit de periode 1820-1890 uit het Franse Rijsel probeert Barrière te achterhalen of migranten de weg vonden naar de notaris. De resultaten van deze studie noemt hij zelf wat ontgoochelend omdat zelfs in een grote grensstad als Rijsel amper buitenlanders gebruik maakten van de diensten van notarissen, al deed een klein aantal Belgen toch een beroep op een Rijselse notaris.

Civil society

Terwijl migratie in 2010 weinig aandacht kreeg in tijdschriften uit de Lage Landen, zorgde een themanummer in *Leidschrift* voor een aantal interessante bijdragen over collectieve acties. Samen met twee artikelen uit het themanummer 'The international relevance of Dutch history' in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* kunnen deze bijdragen onder de noemer civil society worden geplaatst omdat het telkens over de vrijwillige organisatie van burgers gaat. Het themanummer over collectieve actie wordt ingeleid met het artikel 'Eendracht maakt macht. De rol van instituties voor collectieve actie in de vroegmoderne samenleving', *Leidschrift* 25 (2010) 7-19 van Tine De Moor. Zij licht toe dat het in deze bundel telkens gaat over individuen die werden geconfronteerd met sociale problemen en er alle baat bij hadden om nauw samen te werken op langere termijn. De verklaring voor het ontstaan van dit soort instellingen in de twaalfde en dertiende eeuw ligt volgens De Moor vooral bij het beperkte overheidsgezag en de losse familiebanden in deze periode. Daardoor was de bemoeienis van staat en familie eerder beperkt. Ook de juridische onderbouw van de samenleving, waardoor onder meer gilden als rechtspersonen werden beschouwd, heeft volgens haar bijgedragen tot het ontstaan van zulke samenwerkingsverbanden. Dergelijke instituties – zoals gilden en begijnhoven – zijn volgens De Moor vandaag nagenoeg verdwenen als gevolg van de liberalisering van de West-Europese samenleving vanaf de achttiende eeuw.

Lotte van der Vleuten en Jan Luiten van Zanden delen in 'Drie golven gilden. Institutionele ontwikkeling van koopliedengilden tot knechtsbussen', *Leidschrift* 25 (2010) 59-71 de geschiedenis van de ambachtsgilden in drie periodes in. Voor hun onderzoek baseerden zij zich op gegevens met betrekking tot de oprichting en/of eerste vermelding van koopliedengilden, ambachtsgilden en knechtsbussen. Daaruit blijkt dat de koopliedengilden eerst piekten, gevolgd door de ambachtsgilden en knechtsbussen. Van der Vleuten en Van Zanden menen dat de verklaring voor deze indeling ligt in het aanwezige menselijk kapitaal (scholingsgraad) dat nodig is om een formele organisatievorm op te kunnen zetten. Het verval van de ambachtsgilden is volgens hen geen rechtstreeks gevolg van de opkomst van het liberalisme – zoals De Moor claimt – maar het resultaat van verschillende factoren, zoals de handelsgroei en het staatsvormingsproces.

Jeroen Puttevils en Bert De Munck laten in twee bijdragen in het themanummer over collectieve actie hun licht schijnen over de economische rol van de ambachts- en koopmansgilden. Jeroen Puttevils biedt in 'Voor macht en winst. Koopmansgilden en collectieve actie in pre-industrieel Europa: een overzicht', *Leidschrift* 25 (2010) 94-114 een kritische historiografische bespreking van de recente debatten over de functies van koopmansgilden. Hij heeft daarbij oog voor de sterktes en zwaktes van zowel empirische microstudies door historici als de eerder modelmatige aanpak van economen. Puttevils merkt op dat een vergelijkende studie van koopmansgilden in Europa noodzakelijk is om meer inzicht te krijgen in de vele functies die dit soort organisaties konden vervullen. Bert De Munck betoogt in 'De return of ouderwetse debatten? Recente trends in het onderzoek naar ambachtsgilden', *Leidschrift* 25 (2010) 73-95 dat ambachtsgilden minder noodzakelijk waren om economische groei te genereren als vandaag wordt voorgesteld. Naast economische evoluties speelden immers ook politieke en religieuze ontwikkelingen een belangrijke rol.

Maarten Prak probeert in 'The Dutch Republic as a bourgeois society', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 125 (2010) 107-138 de eigenheden van de Nederlandse burgersamenleving in de Gouden Eeuw aan te duiden. Het stedelijk poorterschap was in elk geval een noodzakelijke voorwaarde om deel uit te maken van die burgersamenleving. Verder bezetten burgers de meeste zitjes in de ambachtsgilden, stadsbesturen, schutterijen, buurtverenigingen, kerkenraden en andere instituties en ontleenden deze burgers een belangrijk deel van hun identiteit aan die publieke dienstbaarheid. Op dat vlak verschilden de Nederlandse burgers echter weinig van hun Franse of Engelse collega's. Het grote verschil zat hem voornamelijk in de grote invloed van de stedelijke burgers op het provinciale en nationale bestuur. Remieg Aerts wijst er in 'Civil society or democracy? A Dutch paradox', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 125 (2010) 209-236 op dat de grote invloed van burgers op het nationale bestuur gedurende de Gouden Eeuw nefaste gevolgen had voor de ontwikkelingen tijdens de negentiende en twintigste eeuw. Aerts meent namelijk dat de nieuwe civil society uit de zeventiende en achttiende eeuw zich in de Republiek afzijdig hield van alle politieke debatten omdat de sterk ontwikkelde stedelijke corporaties uit de middeleeuwen hier al een kritische rol vervulden. Bijgevolg had de afschaffing van de gilden in de negentiende eeuw een dramatische impact op het democratiseringsproces in Nederland. Dat zou ook de apathie van Nederlanders voor het politiek bestel verklaren.

Tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw floreerde in Brussel een progressieve liberale politieke cultuur die werd gedragen door een aantal opinieleiders en verenigingen. Aan de hand van het leven en denken van Charles Potvin, radicaal schrijver en één van de belangrijkste huisideologen van deze beweging in Brussel, tracht Christoph De Spiegeleer in 'Tussen banketten en begrafenissen. De radicaal-liberale burgerlijke cultuur rond Charles Potvin in Brussel tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 34 (2010) 289-308 nauwgezet de verschillende netwerken binnen deze politieke cultuur uit te lichten. Op die manier tracht de auteur een lacune in het onderzoek naar de geschiedenis van het liberalisme in België op te vullen. Het liberale milieu was met zijn diverse associatieve verbanden en netwerken van formele en informele organisatievormen bijzonder gefragmenteerd, maar ze vonden elkaar in hun antiklerikalisme en hun afkeuring van het beleid van de liberale regering.

Criminaliteit, geweld en vervolging

Hoewel de landsheerlijke overheden er in de late middeleeuwen nog niet volledig in geslaagd waren om bloedwraak en vetevoering te criminaliseren, kiezen we ervoor het themanummer uit het *Tijdschrift voor Geschiedenis* over deze thematiek hier te behandelen. Beide fenomenen vervulden ook een rol bij het opbouwen van sociale relaties of bij processen van machtsverwerving, maar bloedwraak en vetevoering werden tijdens de late middeleeuwen in toenemende mate bestraft. De inleiding van het themanummer wordt verzorgd door Peter Hoppenbrouwers. Hij probeert in 'Bloedwraak en vete in de late middeleeuwen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 159-177 duidelijk te maken dat er een duidelijk verschil bestaat tussen begrippen als eerwraak, bloedwraak, vendetta en (adels)vete. Terwijl eerwraak gericht is op het zoeken naar genoegdoening bij het schenden van bepaalde sociale omgangsregels, was bloedwraak eerder op het

vergelden van bloedvergieten gericht. Vendetta is dan weer de adequate term om cyclische bloedwraak aan te duiden. Vete was van totaal andere orde, want hier ging het om een vorm van private oorlogsvoering waarbij machtsverwerving centraal stond, en niet vergelding. Wel merkt Hoppenbrouwers op dat ook in de middeleeuwse bronnen zelf de termen vaak door elkaar werden gebruikt. Toch meent hij dat het noodzakelijk is om het onderscheid tussen deze verschillende termen te behouden, want zo was bloedwraak al vrij vroeg gecriminaliseerd, terwijl vetes pas tijdens de zestiende eeuw helemaal werden verboden. Dat had volgens hem te maken met het feit dat wraak als een gevolg van civiliseringsprocessen al vrij vroeg als ongepast werd gezien, terwijl vetevoering niet met sociale gevoeligheden maar met machtsverwerving hadden te maken. Hoppenbrouwers onderneemt hiermee een moedige poging om orde te scheppen in het begrippenapparaat over deze onderzoeksthema's, maar hij slaagt er niet in deze Gordiaanse knoop volledig te ontwarren. Ook Han Nijdam gaat in 'Belichaamde eer, wraak en vete. Een historisch- en cognitief-antropologische benadering', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 193-207 in op de betekenis van de begrippen wraak en vete. Hij meent echter dat de betekenis van deze concepten slechts te begrijpen valt wanneer men het verband onderzoekt met de notie eerbaarheid. Hij pleit dan ook voor een meer cultuur-antropologisch verklaringsmodel in plaats van de sociale en politieke mechanismen die bij Hoppenbrouwers worden aangehaald.

In 'Factiestrijd in laatmiddeleeuws Vlaanderen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 209-225 gaan Jonas Braekevelt, Frederik Buylaert, Jan Dumolyn en Jelle Haemers op zoek naar een verklaring voor het herhaaldelijk opblaaien van partijstrijd in laatmiddeleeuwse Vlaamse steden. Hun aandacht gaat voornamelijk uit naar de sociale dynamiek die het ontstaan en het verloop van de conflicten structureerde en naar de invloed van de laatmiddeleeuwse staat. De auteurs komen tot de conclusie dat facties in de Vlaamse steden voornamelijk bestonden uit een elitaire, familiaal verbonden kern die gesteund werd door sympathisanten, elk met hun eigen wisselende drijfveren. De toenemende staatsmacht zou in eerste instantie geen afname van de partijstrijd teweeg hebben gebracht, integendeel, de Bourgondische hertogen namen er zelf – indirect – aan deel want interne verdeeldheid binnen de steden hielp hen om hun machtsbasis te versterken. Justine Smithuis onderzoekt in 'Politiek en geweld in een laatmiddeleeuwse stad. Utrecht, 1400-1430', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 241-253 hoe factieleiders in Utrecht brede netwerken konden mobiliseren of/een beroep deden op huursoldaten. Uit haar analyse blijkt dat machtsverwerving en georganiseerd geweld ook in het laatmiddeleeuwse Utrecht hand in hand gingen. Hoewel stadsbestuur en landsvorst pogingen ondernamen om geweld te criminaliseren, namen zij zelf ook geregeld deel aan deze vetes wanneer dat hun eigen machtsverwerving ten goede kwam.

In 2010 publiceerde *Het Land van Aalst* het vervolg van de masterscriptie van Koen Van der Bracht waarvan het eerste deel al in 2009 was verschenen: 'Prostitutie en zelfmoord in de Dendersteden Dendermonde, Aalst, Ninove en Geraardsbergen tijdens de Bourgondische periode (1385-1515)', *Land van Aalst* 61-62 (2009-2010) 241-271, 55-88, 133-176 en 303-329. De methodologie van dit artikel is niet altijd zuiver. Zo kunnen er vraagtekens worden geplaatst bij de vaststelling dat vooral meer bemiddelde personen zelfmoord pleegden. Het is immers niet ondenkbaar dat de baljuw enkel deze mensen viseerde omdat daar voor hem geld te rapen viel. De verzamelde gegevens

kunnen echter wel als vergelijkingsmateriaal dienen met de bestaande studies over grotere steden zoals Brugge. De gegevens van Koen Van der Bracht kunnen naast die van Jasper Groen worden gelegd die met ‘Lichte wijven in de Lage Landen. Regulering van prostitutie in Holland (ca. 1400-1500)’, *Holland* 25 (2010) 39-62 een mooie bijdrage levert aan het debat over de laatmiddeleeuwse seksindustrie. De studie van Groen is vooral gebaseerd op Amsterdams materiaal, maar de auteur maakt ook heel wat vergelijkingen met andere Hollandse steden en met de voorbeeldstudie van Guy Dupont over Brugge. De resultaten van deze nieuwe studie tonen aan dat ook de Hollandse bordelen in één stadsdeel waren geconcentreerd als gevolg van het stedelijke beleid ter zake en historisch gegroeide vestigingspatronen. Daardoor wordt duidelijk dat de Brugse spreidingspolitiek ten opzichte van bordelen een uitzondering op de regel was. Wel waren er verschillen wat betreft de locatie van deze bordelen: terwijl prostituees in Amsterdam, Dendermonde, Aalst, Ninove en Geraardsbergen in het stadscentrum te vinden waren, moesten ze zich in Utrecht en Leiden aan de stadsmuren vestigen buiten het zicht van de gemeente.

Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw verschenen in de Lage Landen de eerste tuchthuizen die als doel hadden delinquenten op te sluiten en verplicht te laten werken. In Gouda werd een dergelijke instelling pas in 1611 geopend. Henny van Dolder-de Wit beschrijft in ‘De geschiedenis van het tuchthuis te Gouda (1611-1861)’, *Tidings van die Goude* (2010) 15-27 het wel en wee van deze strafinrichting. Geert Medema gaat in “Om van een grote overlast en van leeggangers bevrijd te zijn”. De bouw van stedelijke armen- en werkhuizen in de 18de eeuw’, *Holland* 42 (2010) 206-221 dieper in op de beweegredenen, kenmerken en effecten van de oprichting van armen- en werkhuizen in het achttiende-eeuwse Amsterdam en Haarlem. De auteur meent dat de hervormingen van de stedelijke armenzorg een reactie waren op de toenemende verpaupering en de veranderende perceptie van armoede. Centraal stond hierbij de Verlichte idee dat bijstand moest gepaard gaan met een re-integratie van armen in de arbeidsmarkt. Een analyse van de ligging en de architecturale kenmerken van de verschillende bouwprojecten toont aan hoe deze gebouwen door hun strakke monumentale bouwstijl discipline en autoriteit uitstraalden. De strakke stijl van het nieuwe Mechelse arresthuis – dat voltooid werd in 1831 – was volgens Steven Van den Borne vooral ingegeven door rationele overwegingen en een voorkeur voor het neoclassicisme, al werd bij het ontwerp van deze nieuwe strafinstelling vooral ook rekening gehouden met nieuwe inzichten wat betreft hygiëne. In de bijdrage ‘Het voormalige arresthuis in Mechelen. Een bouwhistorisch onderzoek’, *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 114 (2010) 97-141 geeft de auteur een gedetailleerd overzicht van de geschiedenis van dit arresthuis van de eerste ontwerpen tot de afbraak in 2009. Van den Borne probeert de plannen voor het nieuwe arresthuis zo goed en kwaad als het kan te plaatsen in de juiste historische context. Zijn bijdrage is vooral interessant omdat hij nieuw archiefmateriaal over de totstandkoming van deze openbare instelling heeft bovengespit.

Valerie Dekeyzer buigt zich in “Cum scandalo vicinorum et parochianorum obloquio”. Incestprocessen voor de Gentse officialiteit tijdens de 18de eeuw (1764-1784)’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 64 (2010) 369-406 over dertig gevallen van incest die door de Gentse officialiteit werden behan-

deld gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw. De auteur geeft de lezer bij wijze van inleiding een grondig overzicht van de kerkelijke regelgeving op dit vlak. Daarna gaat Dekeyzer in detail in op de verschillende dossiers. Een aantal grafieken en tabellen bevatten cijfermateriaal over de aard van de relaties en de bestraffing van de vergrijpen, maar door het klein aantal onderzochte gevallen vallen hier weinig conclusies uit te trekken. Interessant is wel de vaststelling dat de meeste gevallen zich in kleine dorpsgemeenschappen afspeelden, als we op de kerkelijke archieven af mogen gaan, was incest dus geen stedelijk gegeven.

In 2010 verscheen ook de interessante bijdrage 'Jongerencriminaliteit in Maastricht en omgeving (1798-1821)', *Studies over de Sociaal-Economische Geschiedenis van Limburg* 55 (2010) 49-72 van de hand van Thomas Goossens. Net als in andere regio's was er ook in Limburg sprake van een groeiende criminalisering van het gedrag van jongeren doorheen de negentiende eeuw. Opvallend was wel het grote aandeel geweldplegingen in Maastricht. Terwijl elders in de Nederlanden vooral de nadruk op bedelarij en vermogensdelicten lag, was er in Limburg ook sprake van een toenemend aantal geweldplegingen. Hoewel de meeste delicten – in absolute aantallen – zich in de stad voordeden, komt Goossens tot de conclusie dat er vooral op het platteland sprake was van een enorme (procentuele) toename van het aantal jeugdige delinquenten. Pas na 1860 zou het zwaartepunt meer in de stad komen te liggen.

Politiek

De politieke geschiedenis van steden leverde ook dit jaar een grote oogst aan bijdragen voor deze review op. De resultaten van een indrukwekkend paleografisch-diplomatisch onderzoek worden door Jan W.J. Burgers in 'De bisschop, de heren en de stad. Het oorkondewezen in Utrecht circa 1250-circa 1320', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 176 (2010) 187-215 gepresenteerd. Hij tracht de genese van de Utrechtse bisschoppelijke kanselarij in kaart te brengen. De ontwikkeling was in Utrecht allesbehalve rechtlijnig en eenduidig. Vele bisschoppen deden beroep op kapittelscribenten en ontwikkelden geen eigen kanselarij. Wanneer er vanaf het begin van de veertiende eeuw dan toch onmiskenbaar een kanselarijorganisatie tot ontwikkeling komt, is deze nog steeds een zeer rudimentaire formatie. Sophie Sédillot legt in 'L'exercice de la justice par la commune de Doullens en Picardie: un exemple de la lutte pour l'affirmation municipale (XIIIe-XVIIIe siècles)', *Revue du Nord* 92 (2010) 59-93 uit hoe de plaatselijke schepenbank van Doullens over een periode van vijf eeuwen haar juridische bevoegdheden wist te behouden. De auteur reconstrueert met indrukwekkend archiefmateriaal en oog voor detail de manoeuvres van de schepenbank van Doullens gedurende de verschillende fasen van erkenning, bevestiging en herbevestiging van diens juridische macht. Zowel de genese van de gemeentelijke juridische bevoegdheden als de contestatie ervan worden nauwgezet uit de doeken gedaan. Sédillot linkt daarbij de juridische perikelen van de gemeente mooi aan het voortschrijdende staatsvormingsproces.

Het artikel 'Une idéologie urbaine "bricolée" en Flandre médiévale: les Sept Portes de Bruges dans le manuscrit Gruuthuse (début du xve siècle)', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 88 (2010) 1039-1084 kadert binnen een ruimer onderzoeksproject van Jan Dumolyn waarin hij op zoek gaat naar de 'stedelijke ideologie'

in het graafschap Vlaanderen in de veertiende en vijftiende eeuw. Uit de studie van een allegorisch gedicht uit de Gruuthusebundel blijkt dat een stedelijk discours – en bij uitbreiding een stedelijke ideologie – eerder werd gebricoleerd dan nieuw werd uitgevonden. Deze politieke ideologie verwees voortdurend naar sterk religieus-christelijke en hoofds-literaire beelden en uitdrukkingen. Jelle Haemers en Dries Merlevede trachten op basis van kronieken over de veertiende-eeuwse Gentse opstand in ‘Le commun se esmeut. Een onderzoek naar het politieke optreden van het “gemeen” in het kader van de Gentse Opstand (1379-1385)’, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 88 (2010) 177-204 te achterhalen hoe ‘de massa’ in deze bronnen werd omschreven en wat de belangen en verzuchtingen van ‘de gewone man’ waren om politiek verzet te plegen. Deze uitgebreide filologische en historische studie naar het ontstaan en het gebruik van het middeleeuwse begrip ‘gemeen’ toont aan dat deze term een tweevoudige betekenis had, afhankelijk van de context van de bron. Enerzijds sloeg het op de volledige stedelijke bevolking, anderzijds doelde het op de wisselende stedelijke bevolkingsgroepen die van de politieke macht waren uitgesloten. Verder bleek uit het onderzoek dat het gemeen vooral vocht voor de instandhouding van verworven gewoontes en privileges.

Ook Maïka De Keyzer heeft aandacht voor het taalgebruik van de gewone man in haar artikel ‘Opportunisme, corporatisme en progressiviteit. Conflicten en vertogen van corporatieve belangengroepen in het stedelijk milieu van het achttiende-eeuwse Mechelen’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 7 (2010) 3-26. De auteur gebruikt procesdossiers van leden van het Mechelse visverkopers- en brouwersambacht om aan te tonen dat ambachtslieden gebruik maakten van een progressief politiek discours tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw. Dat impliceert dat ze niet alleen vasthielden aan oude privileges en gebruiken, al is het natuurlijk wel de vraag in hoeverre deze ideeën van de ambachtslieden zelf kwamen dan wel van de geschoolde juristen die werden ingehuurd om deze processen te voeren. In elk geval was er sprake van een zeker opportunisme waarbij kan worden vastgesteld dat de keuze voor een bepaald politiek discours sterk afhangt van proces tot proces.

De interne politiek van de ambachtsgilden staat ook centraal in ‘De Brugse ambachtsbesturen tijdens de late middeleeuwen: enkele institutionele en rechtshistorische aspecten’, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 147 (2010) 309-327 van Jan Dumolyn. De auteur wijst erop dat de Brugse ambachten vanaf de veertiende eeuw niet alleen hun eigen bestuur mochten kiezen, maar ook toelating hadden om interne reglementen voor de leden uit te vaardigen, de stadsrekeningen mochten controleren en een vertegenwoordiging hadden in het stadsbestuur. Deze bevoegdheden waren in rijke en kleine ambachten vrij democratisch verspreid over de leden, maar in de grotere ambachten wist een oligarchie de macht naar zich toe te trekken. Hannes Lowagie bestudeerde voor ‘Communicatie en postsystemen in het laatmiddeleeuwse Brugge’, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 147 (2010) 49-66 de Brugse stadsrekeningen en de briefwisseling van de Brugse Hanzekoopman Hildebrand Veckinhusen. Daaruit blijkt dat het Brugse stadsbestuur heel wat contacten had met de Bourgondische hertogen en andere Vlaamse steden over economisch belangrijke onderwerpen, maar vreemd genoeg zijn er geen sporen van overleg met belangrijke internationale handelssteden. Uit een vergelijking met de bewaarde brieven van Hildebrand Veckinhusen blijkt dat kooplieden veelvuldig contact

hadden met belangrijke handelsknooppunten zoals Venetië. De auteur concludeert daarom dat er met de benoeming van Frans de Tassis als keizerlijk postmeester in 1489 eigenlijk niets nieuws onder de zon was. Dat is echter wat voorbarig om te stellen want Lowagie maakt geen vergelijking met de periode na 1489 zodat het niet mogelijk is te besluiten dat er werkelijk niets veranderde. In het artikel “De borgers komen uyt alle steden met requesten”. Pamfletten, petities en de transformatie van politieke cultuur in de late 17de eeuw’, *Holland* 42 (2010) 1-17 onderzoekt Michel Reinders hoe het publieke debat ten tijde van het rampjaar 1672 invloed had op de ontwikkeling van een nationaal bewustzijn in de Republiek. De opkomst van een intensieve productie en verspreiding van politieke publicaties zorgde er volgens de auteur voor dat het politieke debat vanaf dat moment een grotere publieke draagwijdte kreeg en zich meer en meer op het nationale niveau ging situeren.

Brecht Deseure beschrijft in ‘Boom van Vrijheid/Boom van Slavernij. De Antwerpse vrijheidsbomen tussen oud en nieuw’, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 88 (2010) 221-254 hoe kort na de intrede van de Franse troepen in Antwerpen, de nieuwe bestuurders een vrijheidsboom oprichtten. Dat eikenboompje werd beladen met de krachtige politieke symboliek van revolutionaire vernieuwing die onder meer tot uiting kwam in talloze optochten, feesten, redevoeringen en liedjes. Door allerlei omstandigheden moest die boom van de vrijheid echter meermaals worden herplant. Deseure ontleedt die *petite histoire* minutieus aan de hand van rapporten, brieven, kranten en tal van andere bronnen, maar graaft ook dieper naar de onderliggende politieke en ideologische betekenissen. De auteur plaatst bovendien de officiële stem van het Franse regime mooi tegenover de meer kritische geluiden van Goetsbloets, Van der Straelen en andere Antwerpse kroniekschrijvers. Politiek beladen bomen staan ook centraal in ‘Oranje geworteld in de Keizerstad. Het planten van de Wilhelminalinde op het Hertogplein, 1 september 1898’, *Jaarboek Numaga* 57 (2010) 49-65 van de hand van Pepijn Reeser. Deze auteur heeft het over de planting van een linde ter ere van de troonsbestijging van koningin Wilhelmina in 1898. Dat was bepaald vernieuwend in de negentiende eeuw, omdat het regnum van de eerdere Nederlandse koningen nooit met zoveel ceremonieel gevierd was. Daarentegen ontstond in de laatste decennia van de eeuw het idee om het vorstenhuis met meer decorum te omringen – prinsessendag zag het licht, er werd een statiekoets vervaardigd, scholen kregen een portret van Wilhelmina en er werden talloze Oranjabomen opgericht – om de jonge koningin tot een nationaal symbool te laten uitgroeien. Reeser laat echter zien hoe de oprichting van de Wilhelminalinde lokaal ook voor heel veel discussie zorgde.

Hoewel historisch onderzoek naar de bezetting in de Lage Landen relatief laat op gang kwam, vormden microcasussen over lokaal bestuur tijdens de oorlogsjaren de laatste decennia een dankbaar en vaak gekozen studieobject. In het artikel ‘Oorlogsburgemeester in de Stad der Beweging, Cornelis van Ravenswaay (1897-1955)’, *Jaarboek Oud-Utrecht* (2010) 133-165 schetst Rob Bloemendal een beeld van de oorlogsburgemeester van Utrecht Cornelis van Ravenswaay. Deze stijlvolle, charmante zakenmanburgemeester werd na de Tweede Wereldoorlog veroordeeld tot elf jaar gevangenisstraf wegens opzettelijke hulpverlening aan de vijand en de vervolging van burgers. Bloemendal toont aan de hand van gerechtelijke dossiers, brieven en egodocumenten aan dat Van Ravenswaays houding was ingegeven door onversneden oppor-

tunisme. Tessel Pollmann geeft in ‘1941-1945: terreur op het stadhuis van Rotterdam. Burgemeester Müller en rechterhand Jaap Dijkhuis opnieuw onderzocht’, *Rotterdams Jaarboekje* 8 (2010) 217-242 een nieuwe visie op de positie van de Rotterdamse oorlogsburgemeester Fritz Müller. Deze NSB’er werd aanvankelijk gepercipieerd als een eerder gematigd en mild burgemeester, maar nieuw onderzoek toont nu aan dat Müller een erg overtuigd nazi was, goedkeurend sprak over de uitroeiing van de joden en het door Hitler ingestelde *Kriegsverdienstkreuz* voor dapperheid buiten de frontlinie droeg. De oorzaak van zijn goede reputatie moet volgens auteur Tessel Pollmann worden gezocht in Müllers berechting na de bevrijding. Net als van Ravenswaay was Müller een ‘netter, ordentlicher Mann’, wat zijn geloofwaardigheid zowel bij de bezetter als tijdens zijn proces in 1946 ten goede kwam.

Religie

De bouw van het winkelcentrum ‘K in Kortrijk’ ging gepaard met een uitgebreid archeologisch onderzoek. De resultaten van deze opgravingen vatten Bert Acke, Anton Eryvynck, An Lentacker, Kaat Maesen en Raf Trommelmans samen in ‘Bouwplaats van “K in Kortrijk”’, *De Leiegouw* 52 (2010) 229-262. Behalve woningen en een deel van de stadsmuur bevond zich op deze plaats ook het voormalige Sionklooster. De auteurs trachten een overzicht te geven van de verschillende bouwfasen van het klooster, maar door verschillende verstoringen van de ondergrond is dat niet volledig mogelijk. Interessant is dat de auteurs op basis van de kenmerken van 75 teruggevonden skeletten kunnen concluderen dat het dieet in het klooster wijst op een hogere sociale status. Paul Trio kadert vervolgens in ‘De plaats van het Kortrijkse Sion binnen de brede religieuze hervormingsbeweging in Vlaanderen gedurende de late middeleeuwen’, *De Leiegouw*, 52 (2010) 216-228 de oprichting van het klooster in de bredere ontwikkelingen in het kloosterleven in de Zuidelijke Nederlanden. Trio wijst erop dat dit gebeurde in de context van de religieuze opbloei in de veertiende en vijftiende eeuw onder invloed van de Moderne Devotie. Sion maakte zo deel uit van een groot netwerk van hervormingsgezinde kloostergemeenschappen. De auteur acht hiermee onder meer aangetoond dat de latere reformatie met deze religieuze ontwikkelingen kon beschikken over een stevige ‘katholieke’ voedingsbodem. Tot slot presenteert Anneleen Lybeer in ‘Kortrijk en de Moderne Devotie. De kloostergemeenschap van Sion tijdens de late middeleeuwen (1429-1580)’, *De Leiegouw* 52 (2010) 165-215 een prospografische studie van het Kortrijkse Sionklooster. Boeiend zijn vooral de passages waar de relatie tussen kloostergemeenschap en stad wordt belicht. Zo bespreekt Lybeer de relatie tussen de sociale afkomst van de zusters en hun positie in de kloosterhiërarchie. Verder wijst ze erop dat de textielnijverheid in Sion was ingebed in én conflicteerde met de andere Kortrijkse producenten.

In ‘De dignitarissen en grote kanunniken van het kapittel van Sint-Goedele en Sint-Michiël te Brussel (1430-1559)’, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 13 (2010) 210-262 van Bram van Hofstraeten staan de levens van bijna honderd kanunniken van de Brusselse collegiale kerk van Sint-Goedele en Sint-Michiël gedurende de periode 1430-1559 centraal. Van Hofstraeten kwam tot de vaststelling dat de meerderheid van de Brusselse kanunniken buiten-capitulair erg actief was. Dit hoeft niet te verbazen: het collatierecht van de grote kanunniken van het Sint-Goedelekapittel was immers

in handen van de in Brussel gevestigde Bourgondisch-Habsburgse landsheer, die het kapittel in hoofdzaak aanwendde om zijn landsheerlijke functionarissen te financieren. Deze rekruteerde 'zijn' kapellanen voornamelijk uit zijn eigen entourage, waarbij politieke en diplomatieke capaciteiten belangrijkere criteria waren dan devotie en vroomheid. De voorname posities die de Brusselse kanunniken in het bestuurlijk en maatschappelijk leven buiten de kapittelmuren innamen, tonen aan dat deze collegiale kerk een belangrijk politiek machtsorgaan was in deze periode. In het lijvige artikel 'Magister Anselmus Fabri van Breda en de stichting van een gasthuis voor oude mannen aan de Haagdijk te Breda in 1455. Deel 2: het ontstaan van apostelhuizen in Brabant en het Rijnland', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom"* 63 (2010) 110-201 bespreekt Frans Gooskens de stichtingen van de aan de Romeinse curie werkzame geestelijke Anselmus Fabri. Boeiend is vooral de wijze waarop de auteur de complexiteit van het internationale netwerk van dit soort 'carrièregeestelijken' weet bloot te leggen en zo licht werpt op de religieuze en praktische motieven die aan de basis lagen van hun stichtingen.

Het religieuze leven in de Noordelijke Nederlanden kreeg in 2010 amper aandacht in de Belgische en Nederlandse tijdschriften. De bijdrage 'Klopjes verbeeld. Drie zeventiende-eeuwse kloppenportretten uit Gouda', *Tidings van die Goude* (2010) 96-106 van Marieke Abels vormt hierop de enige uitzondering. Klopjes (of geestelijke maagden) waren Noord-Nederlandse katholieke vrouwen die gedurende de zeventiende en achttiende eeuw een geestelijk leven in de wereld leidden. Historici concludeerden op basis van de strenge leefregels van soberheid, gehoorzaamheid en devotie, die door priesters of biechtvaders werden neergeschreven, dat deze klopjes een erg sober leven leidden. Abels meent dat dit beeld kan worden genuanceerd op basis van de kloppenportretten. Deze religieuze maagden lieten zich immers afbeelden als zelfverzekerde en vermogende vrouwen.

Tony Waegeman, Luc Van Impe en Guido Creemers reconstrueren in 'De Sint-Quintinskathedraal in Hasselt. Groei en aanpassingen in functie van een steeds ambitieuzere maatschappelijke en sacrale opdracht', *Het Oude Land van Loon* 89 (2010) 31-52 de bouwactiviteiten aan de huidige Hasseltse kathedraal. Doorheen de zeventiende- en de achttiende eeuw werd de Sint-Quintinuskerk stelselmatig heringericht met barokmeubilair dat beeldend en expressief de sacramentele boodschap van Trente in een contrareformatorische geest wilde uitstralen. De Franse Revolutie betekende het einde voor vele monastieke instellingen, waaronder ook dat van de naburige abdij van Herkenrode. Daarom werden tal van religieuze voorwerpen, waaronder de miraculeuze hostie, uit Herkenrode overgebracht naar de Sint-Quintinuskerk, waardoor deze zich kon profileren als voornaamste conservator en beschermer van de plaatselijke geloofstradities.

Cultuur

Tijdens de eerste helft van de veertiende eeuw nam de Middelnederlandse literatuur in het hertogdom Brabant een hoge vlucht. Aan de hand van een aantal verrassende en gevarieerde casussen brengt Remco Sleiderink in 'Op zoek naar Middelnederlandse literatuur in het Mechelen van de veertiende eeuw. Een tussenbalans', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 114

(2010) 31-54 verslag uit van zijn zoektocht naar sporen van de literaire ontwikkeling van het veertiende-eeuwse Mechelen, dat lange tijd niet met een bloeiend literair leven werd geassocieerd. Volgens Sleiderlink zijn zowel het boekenbezit van de veertiende-eeuwse Floris Berthout, het epos *De Grimbergsche Oorlog*, recente archeologische vondsten als de fragmenten van literaire handschriften in vijftiende-eeuwse omslagen van Mechelse stadsrekeningen indicatief voor de aanzienlijke literaire activiteit in het Mechelen van de veertiende eeuw.

Philippe George voert twee Christusbeelden uit de verwoeste Sint-Lambertuskathedraal op om het bestaan van een specifiek Luikse school in de laatgotiek aan te tonen. In zijn artikel 'Le "crucifix des miracles" de la cathédrale Saint-Lambert et la sculpture gothique tardive à Liège', *Bulletin de la Société Royale le Vieux-Liège* 15 (2010) 563-587 worden nauwgezet de artistieke bijzonderheden van beide beelden uit de doeken gedaan alsook de verschillen en overeenkomsten met andere Christusbeelden. De onduidelijke structuur van de tekst is soms storend, maar de analyse biedt wel perspectieven voor verder onderzoek over dit thema. In 'De productie en het gebruik van wandtapijten in Gent (14de eeuw-1542)', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 64 (2010) 307-352 tracht Daniel Livois de erg verouderde archiefstudie van Magda Duverger over de productie en het gebruik van Gentse wandtapijten vanuit een nieuw perspectief te bekijken. Door een gebrek aan archiefmateriaal vult Livois haar gegevens aan met informatie over het gebruik van wandtapijten in de Gentse vorstelijke vertrekken. Dit materiaal illustreert mooi waar en op welke wijze de tapijten werden uitgesteld alsook waar ze werden bewaard. Wel kunnen deze gegevens niet worden geëxtrapoleerd naar de Gentse burgerhuishoudens. Verder benadrukt Livois dat van de vorstelijke wandtapijten eigenlijk niet is geweten of ze ook in Gent waren geproduceerd. Marjet van de Weerd-Baerveld analyseert in 'Pleisterbeelden van de Academie Beeldende Kunsten Maastricht', *Jaarboek van het Limburgs Geschieden Oudheidkundig Genootschap* 146 (2010) 197-244 de gipscollectie van de Academie Beeldende Kunsten Maastricht en de plaats die het gipsteken had in de kunsteducatie. Op basis van de thematiek van de voorstellingen – voornamelijk klassieke plaasterbeelden en geen religieuze onderwerpen – concludeert de auteur dat het kunstonderwijs niet erg onder invloed stond van het destijds hoogtij vierende katholicisme.

Het stedelijke muziekleven kwam in 2010 in drie bijdragen aan bod. Voor het artikel "De schoole van danserie ende spelen". Dansscholen en (stads)speellieden in Mechelen omstreeks 1600', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 114 (2010) 73-96 verzamelde François van der Jeught achtergrondgegevens over een aantal Mechelse speellieden. Zijn studie is erg beschrijvend maar de grote hoeveelheid nieuw materiaal stelt hem in staat om een aantal nog niet bekende speellieden te identificeren. Op basis van al dit nieuwe materiaal kan hij besluiten dat de Mechelse speellieden naast hun muzikale bezigheden er ook een ambacht op nahielden en dat ook aanleerden aan de jonge speellieden die bij hen in de leer kwamen. Timothy De Paepe heeft het in "Den heer Jacobi Duartes Weerdigen gunsteling". Diego II Duarte en de Antwerpse Aalmoezeniersschouwburg', *De Zeventiende Eeuw* 26 (2010) 91-106 over een telg van het bekende Antwerpse geslacht Duarte. Deze familie bracht verschillende handelaars, bankiers, mecenasen, amateurcomponisten en muzikanten voort. De Paepe reconstrueert de context rond de figuur van Diego Du-

arte en de opvoering van zijn toneelstuk 'Den weerdigen gunsteling' in de Antwerpse Aalmoezeniersschouwburg waarvan het repertoire nog steeds zo goed als onbekend is. Het toneelstuk kende met drie opvoeringen geen lang leven, maar het is wel één van de weinige bewaarde teksten die in de belangrijkste Antwerpse schouwburg werd opgevoerd. Jos Koning wijst in het artikel 'De Amsterdamse dansmuziekcollecties uit de achttiende eeuw als schuilplaats van verloren gewaande schouwburgmuziek', *De Achttiende Eeuw* 42 (2010) 157-191 op de mogelijkheden en moeilijkheden om de muziek te reconstrueren die in de Amsterdamse schouwburg in de achttiende eeuw werd opgevoerd. Dat is een hele opgave, want in 1772 ging de schouwburg aan de Keizersgracht, inclusief muziekcollectie, in de vlammen op. Toch slaagt de auteur erin om alvast een deel van het muzikale schouwburgrepertorium te reconstrueren.

Het tijdschrift *De Negentiende Eeuw* publiceerde in 2010 een themanummer over museale collecties en hun publiek. Aan alle auteurs werd gevraagd hun bevindingen af te toetsen aan de conclusies van Tony Bennett *The birth of the museum*. In 'Kunst en publiek in de Nederlandse rijksmusea voor oude kunst' (1800-1896), *De Negentiende Eeuw* 34 (2010) 232-248 betogen Ellinoor Bergvelt en Claudia Hörster dat de conclusies van Bennett niet zomaar kunnen worden geëxtrapoleerd naar Nederland. De late centralisering van de Nederlandse staat zorgde ervoor dat musea zich er zelden ontwikkelden tot symbolen van de politieke macht. Bijgevolg financierde de nationale staat amper de professionalisering van het museumwezen waardoor de publiekswerking minimaal was. Daarnaast toont cijfermateriaal aan dat de Nederlandse musea ook massaal door de midden- en arbeidersklassen werden bezocht. Kunst had in Nederland een veel breder bereik dan elders in Europa. Hieke Huistra beschrijft in datzelfde themanummer in 'Weg met Pottenkijzers! Hoe het publiek verdween uit het Leids anatomisch kabinet', *De Negentiende Eeuw* 34 (2010) 193-208 hoe het Leids anatomisch kabinet evolueerde van een toegankelijke toeristische attractie naar een afgesloten kennisomgeving voor wetenschappers tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw. Deze verschuiving beschouwt Huistra als het gevolg van veranderingen in de medische opleiding, die meer praktisch georiënteerd werd en tegelijkertijd de huisvesting en de inhoud van de Leidse collecties wijzigde. Die conclusie staat opnieuw haaks op een stelling van Tony Bennett. Hij claimt namelijk dat dergelijke collecties net in de negentiende eeuw toegankelijk werden gemaakt voor een breed publiek.

Huib Zuidervaat geeft in 'Natuurkundige instrumentenkabinetten. De opkomst en ondergang van een cultureel fenomeen', *De Negentiende Eeuw* 34 (2010) 209-231 een overzicht van de natuurkundige kabinetten in Nederland tijdens de achttiende en negentiende eeuw. Uit zijn onderzoek blijkt duidelijk dat vooral in het geürbaniseerde deel van Nederland verzamelingen van wetenschappelijke instrumenten werden aangelegd. Opvallend genoeg was de grootste concentratie verzamelaars niet in de universiteitssteden te vinden maar in Amsterdam en Den Haag. Ook de natuurkundige gezelschappen vestigden zich eerst in steden, pas na 1800 verspreidden deze genootschappen zich ook massaal over het platteland. Na de onderwijshervorming van 1863 verloren de private genootschappen echter hun nut en geraakte hun collectie in de vergetelheid. Pas in de twintigste eeuw zou de museale waarde van deze instrumenten worden erkend en verworven ze langzaam een plaats in musea. Ook Martin Weiss komt in 'De gang naar toegankelijkheid. Publiek gebruik van Teylers Museum in de negentiende eeuw',

De Negentiende Eeuw 34 (2010) 269-285 tot de conclusie dat de interesse voor natuurkundige objecten tijdens de negentiende eeuw afnam. Hoewel Teylers Museum in de achttiende eeuw was opgericht als een fysisch kabinet, kwam doorheen de negentiende eeuw steeds meer de nadruk te liggen op de kunstcollectie. Die evolutie – die omgekeerd was aan die van het Leids anatomisch kabinet – zorgde voor een toename van de bezoekersaantallen en een groeiende aandacht voor de noden van een breed publiek. De toegankelijkheid van de collectie stond daarbij voorop, van enige drang tot burgerlijke disciplineren of sociale afsluiting was volgens de auteur geen sprake.

In 2009 verscheen al een bijdrage over de perceptie – of het gebrek daaraan – van Charles Darwins *On the origin of species* in Haarlem, een jaar later is Leiden aan de beurt. Volgens Rinny Kooi keerden diverse biologen in Leiden zich eerst tegen het boek omwille van wetenschappelijke en godsdienstige redenen. Later kregen de voorstanders van Darwin echter het overwicht. Doordat Kooi zich in ‘De ontvangst in Leiden van Darwins *On the origin of species*’, *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken* 102 (2010) 109-125 baseert op secundaire literatuur ontbreekt het deze bijdrage aan een diepgaande analyse. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw spanden grote Nederlandse steden zich in om de gevolgen van kermissen – drankmisbruik, schermutselingen, zedeloosheid en ziekteverspreiding – aan banden te leggen. Jan Brauer beschrijft dit fenomeen voor Nijmegen in “‘Zwijnenboel’ of fatsoenlijk volksfeest? Volksstemming in 1921 voorkwam afschaffing van de kermis’, *Jaarboek Numaga* 57 (2010) 67-77. Een meerderheid van de gemeenteraad stemde daar in 1921 voor de afschaffing van de jaarlijkse kermis. Aan de hand van het debat dat hierop volgde, reconstrueert de auteur hoe de Nijmeegse burgers meteen in actie kwamen tegen het voorstel en meer dan 10.000 handtekeningen verzamelden voor het behoud van dit volksfeest. De zelfgeorganiseerde volksstemming maakte indruk en de kermis werd omwille van de geldelijke voordelen en het plezier van het volk uiteindelijk behouden.

De plannen om de Zuiderzee af te sluiten en in te polderen leidden in Nederland tot de vrees dat hiermee een typisch onderdeel van de nationale visserijcultuur verloren zou gaan. Pauline Micheels beschrijft in “‘Van zeelucht zilte atmosfeer”. S.J. Bouma en de ontstaansgeschiedenis van het Zuiderzeemuseum’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 48-61 de totstandkoming van het Zuiderzeemuseum. Hoewel de eerste plannen voor een Zuiderzeemuseum in 1926 in Enkhuizen waren ontstaan, was het zeker geen uitgemaakte zaak dat het museum daar zou komen. Zowel Amsterdam, Arnhem, Harderwijk als Enkhuizen wilden het museum op hun grondgebied. Hoewel Siebe Jan Bouma al in 1942 werd aangesteld als directeur van het nieuwe museum zou het uiteindelijk nog tot 1948 duren voor het museum effectief zijn deuren opende. Doordat Bouma stelde dat het van groot belang was dat het museum zou opgaan in zijn omgeving viel de keuze uiteindelijk op Enkhuizen. Deze stad had immers geen grootstedelijk karakter – zoals Amsterdam – en was direct aan de Zuiderzee gelegen. Daarnaast speelden ook de goede spoorverbinding en de inspanningen van het stadsbestuur een belangrijke rol bij de keuze voor Enkhuizen.

De geschiedenis van het bioscoopbezoek zit duidelijk in de lift. In 2010 verschenen drie bijdragen over dit onderwerp. Sien Jacobs bespreekt in ‘De ontwikkeling van het bioscoopwezen in Kortrijk (1895-1945)’, *De Leiegouw* 52 (2010) 265-310 de overgang

van rondreizende naar vaste bioscoopzalen in Kortrijk vanaf het einde van de negentiende eeuw tot het einde van de Tweede Wereldoorlog. In haar bijdrage krijgt de lezer een overzicht van het brede spectrum aan bioscoopcomplexen die achtereenvolgens in de stad werd opgericht. Liesbeth Van de Vijver en Daniël Biltereyst trachten in 'Hollywood versus lokaliteit. Het (on)gelijke aanbod van Amerikaanse en Europese film in de jaren dertig in Gent', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 13 (2010) 60-79 het traditionele beeld bij te stellen dat in Vlaanderen bijna alleen Hollywoodfilms te zien waren. Hun onderzoek naar de bioscopen in Gent tijdens het interbellum laat zien dat de Amerikaanse cinema veertig procent van de producties leverde, maar in de grote filmzalen – zoals Capitole en Vooruit – was het aandeel Amerikaanse films te verwaarlozen. Opvallend is de vaststelling dat in de arbeiderswijken vooral Hollywoodproducties werden getoond die in het stadscentrum niet te zien waren. Ook Kathleen Lotze en Philippe Meers nuanceren in "Citizen Heylen". Opkomst en bloei van het Rex-concern binnen de Antwerpse bioscoopsector (1950-1975)', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 13 (2010) 80-107 het beeld waarin de Hollywoodproducties de plak zwaaien. In hun bijdrage over de opkomst en de bloei van het bekende Antwerpse cinemaconcern Rex, dat geleid werd door cinematycoon Georges Heylen, schetsen ze een complex beeld van wisselende machtsverhoudingen op de filmmarkt in Antwerpen. Ze laten mooi zien hoe Heylen zijn quasimonopoliepositie aanwendde om Hollywood van antwoord te dienen.

Beeld van de stad

In het collectieve geheugen wordt Karel de Grote vaak als een bij uitstek Maaslandse en zelfs Luikse figuur herinnerd, geboren in het nabijgelegen Herstal of Jupille. Florence Close constateert echter in 'Charlemagne et Liège. Légendes, histoire, perspectives nouvelles', *Bulletin de la Société Royale Le Vieux-Liège* 40 (2010) 471-485 dat aan de idee van een 'Luikse' Karel de Grote geen enkele historische realiteit ten grondslag heeft gelegen. Zo moet de vaak genoemde rol van Karel de Grote in de opwaardering van de stad Luik tot een politiek en religieus centrum worden gekaderd in het groter plan van de door hem georganiseerde hervorming van de kerk. Het waren wellicht de Luikenaars zelf die de idee van een geprivilegieerde Karolingische bondgenoot hebben geconstrueerd om aan hun verleden en hun politieke en religieuze aspiraties autoriteit te verlenen. Steven Vanderputten presenteert een diepgaande analyse van de priorij van Saint-Georges te Hesdin in 'Collectieve identiteit, sociaal gedrag en monastieke memoria in het liber traditionum van de priorij van Saint-Georges te Hesdin (1094-circa 1185)', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 176 (2011) 79-112. Zijn studie levert verhelderende inzichten op over de geleidelijke institutionalisering van de monastieke instelling, over de vindingrijke sociale strategieën van haar leidinggevende figuren én over de vroegtijdige totstandkoming van een collectieve identiteit bij haar leden. Vanderputten reconstrueert op basis van het uitzonderlijk rijke corpus van het *liber traditionum* het dynamische proces van transacties en interacties tussen de kloosterlingen en de lekensamenleving in het graafschap Hesdin.

Gaspar Rudolph van Kinschot, baljuw van Oudewater, publiceerde in 1747 zijn 'Beschryving van Oudewater'. Dit boek bevat een overzicht van de geschiedenis van Oudewater en een beschrijving van de stad en haar belangrijkste bouwwerken in die

tijd. Aan de hand van een close reading van de brievencollectie van de Oudewaterse stadsbouwmeester De Jongh kan Nettie Stoppelenburgs in de bijdrage 'Gaspar Rudolph van Kinschot en zijn Beschrijving der stad Oudewater', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2010) 86-103 een nieuw licht werpen op de totstandkoming van deze achttiende-eeuwse stadsgeschiedenis. Bij de samenstelling van zijn boek werd Van Kinschot namelijk bijgestaan door De Jongh, die beschrijvingen leverde van opmerkelijke gebouwen en die eveneens de eerste (betrouwbare) plattegrond van Oudewater voor zijn rekening nam.

Brecht Deseure, Guido Marnef en Gerrit Verhoeven stelden in 2010 een themanummer samen over (de identiteitsvorming rond) Antwerpen en de Schelde in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*. In de inleiding bij dit nummer 'Een pot vol mosselen. De Schelde en de stedelijke identiteit van Antwerpen (zestiende-twintigste eeuw)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 480-485 werpen Deseure, Marnef en Verhoeven een verkennende blik op de complexe band tussen de stad Antwerpen en haar stroom vanaf de zestiende eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog. Aan de hand van een drietal tijdvakken wordt ingezoomd op de cruciale rol van de Schelde voor de constructie van een stedelijke identiteit. Daarbij wordt benadrukt dat het imago van Antwerpen als stad aan de stroom door verschillende groepen en individuen werd vormgegeven. Bovendien wijzen de auteurs erop dat de stedelijke identiteit niet alleen tot uiting kwam in het discours, maar ook in de kunst, in *performances* en op ruimtelijk niveau.

In dit themanummer bespreekt Arnout Balis in 'De stroom en de zee. De iconografie van Scaldis en Neptunus in de Antwerpse kunst', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 504-519 hoe de 'gouden' zestiende eeuw in Antwerpen tot het ontstaan van een eigen iconografie leidde. De ravissante hoofdrolspelers van deze beeldentaal luisterden naar de welluidende namen Antwerpia en Scaldis, verpersoonlijkingen van de stad en haar rivier. Zij werden geregeld bijgestaan door Neptunus of Mercurius. Dergelijke figuren doken in zowat alle aspecten van de stedelijke visuele cultuur op. Na de val van Antwerpen bleef deze beeldentaal bestaan om te mijmeren over de verloren glorie of om te hopen op een nieuwe bloei van de handel. Ilja Van Damme stelt in 'Scaldis geketend. Percepties van het economische welvaren van de stad Antwerpen of de genese van een handelsideologie (zestiende-negentiende eeuw)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 486-503 de vraag of de befaamde 'Scheldesluiting' vanaf 1585 een reële fysieke praktijk was dan wel een louter discursieve overlevering. De auteur komt tot de conclusie dat de Antwerpenaren doorheen de tijd bleven vasthouden aan de bloei van de zestiende eeuw. Die gouden eeuw associeerden ze vooral met internationale handelscontacten en vrije doorvaart van schepen. Dit vastklampen aan een glorierijk verleden was zo hardnekkig dat de stad bij de heropening van de Schelde blind bleef voor andere investeringsmogelijkheden en zo de boot van de industriële revolutie miste.

Gerrit Verhoeven analyseert in 'Een zoet verval. Nederlandse reizigers en hun visie op de stad aan de stroom (1600-1750)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 520-533 zesendertig onuitgegeven reisverhalen van Noordelijke Nederlanders die in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw de Scheldestad aandeden. Daaruit blijkt dat clichés en stereotypen van verwaarloosde straten en vervallen pleinen typerend zijn voor de beschrijvingen van Antwerpen na de Tachtigjarige Oorlog. Opvallend genoeg legden deze reizigers geen verband tussen de economische achteruitgang van de stad en de afsluiting van de Schelde door de Republiek. Hilde Greefs onderzoekt in 'Van

formeel vrij tot tolvrij. De visies op de Scheldevaart en de positie van Antwerpen als havenstad binnen de schoot van de Antwerpse Kamer van Koophandel, 1795-1863', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 554-572 op basis van rapporten en brieven van de in 1802 opgerichte Antwerpse Kamer van Koophandel hoe de economische elite reageerde op de heropening van de Schelde. De dominantie van een kleine groep internationaal opererende handelaars leidde tot een erg gekleurd discours waarin op sommige momenten nog steeds het roemrijke verleden weerklonk, maar waarin vooral de blik op de toekomst met een vrije Schelde, haar concurrentiepositie ten opzichte van andere havens en een blijvende ondersteuning van de havenactiviteiten primeerde.

Brecht Deseure beschrijft in 'Sa splendeur et sa décadence sont également célèbres. Het Scheldeverhaal als politiek instrument tijdens de Franse periode', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 534-553 hoe de Franse revolutionairen handig gebruik maakten van de bestaande opvattingen over de sluiting van de Schelde om hun eigen politiek te verdedigen en hun machtsaanspraken te legitimeren. De Franse bezetters wezen de Antwerpenaars er voortdurend op dat zij de Schelde weer hadden heropend en zo de Antwerpenaren de mogelijkheid boden om weer aansluiting te zoeken bij hun roemrijke verleden. Dat discours was echter minder succesvol dan de Fransen hadden gehoopt want de Antwerpenaren bleven kritisch over de Franse overheersing. Deseure behandelt deze episode uit de Antwerpse geschiedenis overigens ook in zijn bijdrage "Den ouden luijster is verdwenen". Geschiedenis, herinnering en verlies bij Jan Baptist Van der Straelen (1792-1817)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 40 (2010) 517-555. Daarin nuanceert hij de traditionele visie dat de perceptie van het verleden rond 1800 overall in Europa evolueerde van een cyclisch naar een lineair en doelgericht proces. De conservatieve kroniekschrijver Jan Baptist Van der Straelen – die ook al aan bod kwam in Deseures studie over de Antwerpse vrijheidsboom – koppelde de revolutionaire gebeurtenissen immers aan het verdere verleden. Daarbij drukte hij de hoop uit dat het verleden terug zou worden hersteld.

Lut Pils kunsthistorische bijdrage 'Tussen lege stad en bruisende handelsmetropool. Het beeld van de Scheldesluiting in negentiende-eeuwse romantische kunst', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 572-587 behandelt in het kader van het genoemde themanummer de veelvuldige representatie van de Scheldesluiting in geïllustreerde reisgidsen en negentiende-eeuwse romantische schilderkunst. Pil illustreert dat verleden, heden en toekomst in de beeldvorming over de Scheldesluiting met elkaar worden verbonden. De sluiting van de Schelde werd ook hier ingeschakeld in een pleidooi voor een negentiende-eeuwse vrije Scheldehandel. Olivier Boehme sluit het themanummer over de Antwerpse identiteit af met de bijdrage 'Identiteiten en belangen. De Scheldemonding, economie en nationalisme', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 588-604. Daarin komt hij tot de interessante vaststelling dat economische belangen en identiteitspolitiek soms diametraal tegenover elkaar kwamen te staan. De Schelde was tijdens de negentiende eeuw immers uitgegroeid tot een symbool van de Belgische onafhankelijkheid. Radicale flaminganten zagen uiteraard ook het economische belang van de Scheldemetropool in, maar in hun verzet tegen de Belgische staat wilden ze liever de vrije vaart over de Schelde opgeven – en verzaken aan een nieuw verdrag met Nederland – dan samen te werken met het Franstalige establishment. Zij offerden de economische belangen en de Antwerpse identiteit liever op aan de Vlaamse zaak.

Abstracts

HADEWIJCH MASURE, Poor relief and community building in Brussels, 1300-1640

This article offers a multi-layered analysis of poor relief in Brussels between 1300 and 1640. What kind of community people had in mind when organizing poor relief: who got access to certain relief systems and who did not? I have made an overview of the diverse existing relief systems: hospitals, hospices, poor tables, confraternities, poor boxes etc. Then I focus on three specific aspects of community definition: membership requirements, regulations regarding origin and standards of behaviour. It appears that poor relief was made more rigid and exclusive earlier and originated more from 'bottom up' than often presumed, particularly in private systems. Also, the idea of a civic community was more and more taking hold, despite interferences with other communities.

KATRIEN GOOSSENS AND MAARTEN F. VAN DIJCK, Chambers of Rhetoric between old and new theater culture. The Antwerp Chamber of Rhetoric De Violieren and the rise of a commercial culture (1619-1762)

This article shows that the separation between late medieval corporative organizations and new seventeenth and eighteenth societies was less sharp as the existing literature claims. The Antwerp Chamber of rhetoric De Violieren evolved during the early modern period from a late medieval corporation to a voluntary association. Although city officials and administrators partially left the association, the Chamber still united the creative and intellectual elite of the city. De Violieren even managed to acquire an autonomous place in the 'new' commercial culture of the eighteenth century. The rhetoricians gained a central role in the urban culture by setting up public performances at a charge and they adapted thire plays to the preferences of the public through the provision of expensive showpiece events and the introduction of popular genres such as the opera. However, the Chamber remained an amateur group and in that sense the new genres eventually grew beyond their capability. This resulted in the closure of the Chamber in 1762.

ANNELIES JACOBS, War sound in the city and urban sound in wartime: sound and meaning

This article deals with the sound scape of Amsterdam during World War II. It examines the sounds of war that residents of Amsterdam could hear, and the changing sounds of life in the city due to the interruption of former routines. It shows how the residents more or less adapted to the sounds of war and how familiar sounds took on entirely new meanings. As it turns out, experiences of war are not just related to ear deafening noise, but also include silence, music and daily sounds. The ensuing volatility of the meaning of sounds in times of crises like war once more makes clear that by solely listening to recordings we cannot understand what these sounds signified to people in the past.

MARC BRODIE, Politics in the poor streets of the Imperial City. National issues and local networks in late-Victorian London

Local networks and personal relationships are vitally important in political cultures and electoral outcomes, even in cities where the largest ‘national’ issues may seem to be of the most significance. In the East End of London in the late nineteenth century, the influence of church visitors and similar Conservative-leaning personal contacts, particularly upon the better-off sections of the working class, helped to create a generally greater willingness of such voters to abstain from voting. This, as much as the often-claimed direct support of the London poor for imperialism and similar policies, led to the apparent success of the Conservatives in these areas. This article illustrates the importance of extremely local politics in the reception and electoral consequences of national debates.

MARNIX BEYEN, The political power of ‘clientelism’. Interactions between citizens and MP’s in Paris, 1893-1914

Personal interactions between citizens and their MP’s are often labeled as ‘clientelist’, and therefore discarded from the field of political history. Focusing on the concrete contacts of two MP’s (Marcel Sembat and Paul Painlevé) with their constituents in early twentieth century Paris, this contribution suggests that these interactions could also provoke genuinely political dynamics. The context of a modern capital appeared to be very appropriate for these dynamics to arise and develop, since it not only provided geographical proximity between the citizens, the deputies and the national institutions, but also facilitated the circulation of political knowledge. Because of these political dynamics, personal interactions had an impact both on the careers of the MP’s and on the evolution of the French welfare state.

KRIJN THIJS, The strange world of West-Berlin. The symbolic capital and ‘the shame of Schöneberg’

This article explores the autonomous culture of West Berlin. It argues that the distance from West Germany to the little island of Berlin was considerable, not only topographically, but culturally and politically as well. During the Cold War, West Germany claimed Berlin to be the natural capital of the undivided German nation. From the 1970s onwards, however, a growing gap occurred between this official mission and the everyday life in the isolated half city, with its alternative scene and its many subcultures. The article exemplifies this tension by interpreting the events following the fall of the Wall in 1989 as a clash of cultures – not only between West and East, but also between Bonn and West Berlin.

Résumés

HADEWIJCH MASURE, L'assistance aux pauvres et la communauté à Bruxelles, 1300-1640

La recherche présentée dans cet article aborde les différents niveaux de l'assistance fournie aux pauvres à Bruxelles entre 1300 et 1640. Le questionnement fondamental est le suivant: Quelle notion de communauté était à la base de l'organisation de l'assistance aux pauvres?, Quelles personnes y avaient accès? J'ai réalisé un aperçu des systèmes de secours existants: hôpitaux, hospices, tables du Saint-Esprit, confréries, troncs des pauvres, etc. Ensuite, trois aspects spécifiques définissant la communauté sont traités en particulier: les conditions d'affiliation, le rôle de l'origine des individus et les normes de conduite. Il semble que l'assistance aux pauvres fut rendue plus stricte et exclusive plus tôt et plus *bottom up* que souvent présumée, en particulier dans les systèmes privés. En outre, la notion de communauté civique devint de plus en plus importante, et ce malgré l'influence d'autres communautés.

KATRIEN GOOSSENS ET MAARTEN F. VAN DIJCK, Chambres de Rhétorique entre l'ancienne et la nouvelle culture du théâtre. La Chambre de rhétorique anversoise De Violieren et la naissance d'une culture commerciale (1619-1762)

Cet article démontre que la séparation entre les corporations médiévales et les nouvelles sociétés du XVIIe et XVIIIe siècles fut moins forte que ce qui est suggéré par la littérature existante. La Chambre de rhétorique anversoise De Violieren évolua au cours de la période moderne d'une société caractéristique du bas Moyen Âge vers une association volontaire moderne. Même si les fonctionnaires municipaux et les administrateurs centraux quittèrent partiellement l'association, la Chambre réunissait toujours les élites créatives et intellectuelles de la ville. De Violieren est parvenue à jouir d'une position autonome au sein de la «nouvelle» culture commerciale du XVIIIe siècle. Les rhétoriciens jouèrent un rôle central dans la culture urbaine en organisant des représentations publiques payantes en adaptant les pièces de théâtre aux préférences du public avec l'organisation d'événements onéreux ainsi que l'introduction de genres populaires tels que l'opéra. Cependant, la Chambre demeura un groupe amateur et fut finalement supplantée par le développement de nouveaux genres (dépassant leur capacité). Ceci eut pour conséquence la suppression de la Chambre en 1762.

ANNELIES JACOBS, Bruit urbain en temps de guerre: sons et sens/signification

Cet article analyse le paysage sonore d'Amsterdam lors de la Seconde Guerre mondiale. Les bruits de guerre étaient entendus par les résidents d'Amsterdam, tout comme l'ambiance sonore changeante d'une ville dont le cours de la vie a été perturbé. On souligne dans quelle mesure les habitants se sont habitués à cette atmosphère de guerre et ont développé un sens nouveau vis-à-vis de sons devenant dès lors 'familiers'. Par conséquent, il serait réducteur d'associer uniquement les expériences de la guerre à des bruits assourdissants, et il faut également penser au silence, à la musique et aux sons de la vie de tous les jours. Cette volatilité dans la signification et la symbolique des sons nous montre clairement que pour comprendre et étudier le paysage sonore urbain dans un contexte de crise, il ne nous suffit pas d'écouter les enregistrements sonores du passé.

MARNIX BEYEN, La force politique du ‘clientélisme’. Interactions entre citoyens et députés à Paris, 1893-1914

Les interactions personnelles entre les citoyens et leurs députés sont souvent étiquetées comme ‘clientélistes’ et dès lors écartées du domaine de l’histoire politique. En examinant les contacts entretenus par deux députés parisiens du début du vingtième siècle (Marcel Sembat et Paul Painlevé) avec leur district électoral, la présente contribution suggère que ces interactions pouvaient également générer des dynamiques proprement politiques. La capitale moderne se montrait éminemment appropriée pour le développement de telles dynamiques parce qu’elle n’offrait pas seulement une proximité géographique entre citoyens, députés et institutions nationales, mais facilitait également une circulation rapide de connaissances politiques. Suite à ces dynamiques politiques, les interactions personnelles eurent un impact tant sur la carrière des politiques eux-mêmes que sur le développement de l’état-providence français.

MARC BRODIE, La politique dans les pauvres rues de la Ville Impériale. Questions nationales et réseaux locaux à Londres pendant l’époque victorienne

Les réseaux locaux et les relations personnelles ont une importance vitale dans les cultures politiques et (influencent) les résultats électoraux, même dans les villes où les grands thèmes ‘nationaux’ semblent dominer. Vers la fin du 19e siècle, dans la partie orientale de Londres, l’influence personnelle de visiteurs ecclésiastiques et d’autres personnes portées vers le conservatisme – en particulier les couches les plus aisées de la classe ouvrière – créa chez ces électeurs une volonté plus grande de s’abstenir. Tout comme le soutien direct apporté par les pauvres de Londres à la cause impériale, cette tendance conduisit au succès des Conservateurs dans ces régions. Cet article illustre l’importance de politiques extrêmement locales pour la réception et les conséquences électorales de débats nationaux.

KRIJN THIJS Le monde étrange de Berlin-Ouest. La capitale symbolique et ‘la honte de Schöneberg’

Cet article recherche l’autonomie culturelle de Berlin-Ouest pendant les années 1970, 1980 et 1990.

Quoique la politique formelle de l’Allemagne de l’Ouest pendant toute la guerre froide considérait Berlin-Ouest la capitale naturelle de la nation allemande unifiée, la distance entre les deux était considérable, aussi au niveau de la culture et de la politique. Notamment pendant les années 1970, l’écart entre la mission officielle de la ville en tant que capitale et sa vie quotidienne, avec ses nombreux sous-cultures, continuait à augmenter. L’article illustre cette tension en offrant une interprétation des événements de Novembre 1989 en tant que guerre culturelle – non seulement entre l’Est et l’Ouest, mais aussi entre Bonn et Berlin-Ouest.

Personalia

HADEWIJCH MASURE (1989) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Haar onderzoek richt zich op armenzorg, gemeenschappen en het verenigingsleven in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Momenteel werkt ze aan de Universiteit Antwerpen op een kortlopend project over armenzorg in de Kempen (1400-1600). In oktober start ze aan het FWO-project 'Poor relief and community building in the Southern Low Countries, ca. 1300-1600' (onder leiding van prof. dr. Bert De Munck en prof. dr. Peter Stabel).

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen SRA-111, Rodestraat 14, B-2000 Antwerpen. Tel.: ++32 (0)3 265 40 67. Email: hadewijch.masure@ua.ac.be

KATRIEN GOOSSENS (°1989) studeerde in 2011 af als Master in de Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Hierna volgde ze eveneens aan de Universiteit Antwerpen de leraaropleiding Geschiedenis. In het kader van haar bachelorscriptie (2010) deed ze onderzoek naar het veranderende karakter van het rederijkerstheater in het zeventiende- en achttiende-eeuwse Antwerpen.

Correspondentieadres: Kleuterstraat 21, B-2570 Duffel. Email: katriengoossens89@gmail.com.

MAARTEN VAN DIJCK (°1980) is docent historische methodologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij is lid van het Center for Historical Culture aan diezelfde universiteit. In zijn onderwijs staat de relatie tussen geschiedenis en sociale wetenschappen centraal. Het gebruik van theorieën uit de sociale wetenschappen loopt eveneens als een rode draad doorheen zijn onderzoek. Zijn huidige onderzoek richt zich op het ontstaan van civil societies en publieke sferen in de Lage Landen van de late middeleeuwen tot het midden van de negentiende eeuw. Daarnaast publiceert hij ook over laatmiddeleeuwse en vroegmoderne criminaliteits- en gedragspatronen. Website: <http://www.eshcc.eur.nl/vandijck> Correspondentieadres: Erasmus Universiteit Rotterdam, kamer W-L2-43, Postbus 1738, NL-3000 DR Rotterdam. Tel.: ++31 (0)10 408 25 02. E-mail: vandijck@eshcc.eur.nl.

ANNELIES JACOBS (1955) studeerde Architectuur- en Stedenbouw aan de Technische Universiteit Eindhoven (1981) en Science and Technology Studies aan de Universiteit Maastricht (2006). Momenteel is zij als promovendus verbonden aan de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Ze bereidt een proefschrift voor over het Amsterdamse klanklandschap vanaf het eind van de negentiende eeuw. Website: <http://www.fdcw.unimaas.nl/staff/default.asp?id=329>

Correspondentieadres: Faculty of Arts and Social Sciences Universiteit Maastricht, Postbus 616, NL-6200 MD Maastricht. Email: a.jacobs@maastrichtuniversity.nl.

MARNIX BEYEN (°1971) studeerde geschiedenis aan de KU Leuven, waar hij in 1999 zijn doctoraat behaalde met een proefschrift over de omgang met het nationale verleden in België en Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Sinds 2003 doceert hij aan de opleiding geschiedenis van de Universiteit Antwerpen, waar hij verbonden is aan de Onderzoeksgroep Politieke Geschiedenis. In zijn onderzoek besteedt hij overwegend aandacht aan de vele facetten van de culturele en politieke representatie van naties in de negentiende en twintigste eeuw. Tot zijn belangrijkste publicaties behoren *Oorlog en verleden. De omgang met het*

nationale verleden in België en Nederland, 1938-1947 (2002) en, samen met Philippe Destatte, *Een ander land. 1970-vandaag* (onderdeel van de *Nieuwe Geschiedenis van België*, deel 3, 2009).

Correspondentieadres: Departement Geschiedenis Universiteit Antwerpen, Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen. Tel.: ++32 (0)3 265 49 06. Email marnix.beyen@ua.ac.be.

MARC BRODIE is Senior Tutor (academic manager) van Keble College, University of Oxford. Hij behaalde zijn doctoraat in Oxford en doceerde enige jaren aan de School of Historical Studies at Monash University in Melbourne, Australia. Hij publiceerde *The politics of the poor. The East End of London 1885-1914* (Oxford, 2004). Momenteel werkt hij aan een studie over de politieke implicaties van persoonlijk wantrouwen binnen arbeidersbuurten in negentiende-eeuws Groot-Brittannië. Correspondentieadres: Keble College, Parks Road, Oxford OX1 3PG, U.K. Tel: +44 1865 272733 Email: marc.brodie@keble.ox.ac.uk.

KRIJN THIJS (1976) is wetenschappelijk medewerker aan het Duitsland Instituut bij de Universiteit van Amsterdam. Hij studeerde geschiedenis in Amsterdam en Berlijn. Zijn onderzoek richt zich op de driehoeksrelatie tussen politieke culturen, collectieve herinneringen en academische geschiedschrijving in Duitsland en Nederland. Hij is medeoprichter van de Werkgroep Duits-Nederlandse Geschiedenis. Publicaties o.a. *Duitsers als slachtoffers. Einde van een taboe?* (Amsterdam 2007, co-redactie), *Drei Geschichten, eine Stadt. Die Berliner Stadtjubiläen von 1937 und 1987* (Keulen 2008) en *Party, Pomp und Propaganda. Die Berliner Stadtjubiläen 1937 und 1987* (Berlijn 2012).

Correspondentieadres: Duitsland Instituut Amsterdam, Prins Hendrikkade 189b, NL-1011 TD Amsterdam. Tel.: ++31 (0)20 525 53 94. email: k.thijs@uva.nl.

ANDREAS STYNEN (°1980), onderzoeker aan het Archief en Documentatiecentrum voor het Vlaams Nationalisme (ADVN), studeerde geschiedenis aan de universiteiten van Antwerpen, Leuven en Urbana-Champaign. Na *Een geheugen in fragmenten* (2005), een studie van *lieux de mémoire* van de Vlaamse beweging, analyseerde hij de veranderende relaties tussen stad en natuur in het negentiende-eeuwse België. Met dit onderzoek promoveerde hij in 2010 aan de KU Leuven en won hij de driejaarlijkse Prijs Herman Delaunois. Bij het ADVN werkte hij eerst mee aan een project rond populaire muziekcultuur in Vlaams-Brabant (*Veel volk verwacht*, april 2012), waarna hij een studie van de transatlantische migratie uit het Meetjesland aanvatte. Correspondentieadres: Lange Leemstraat 26, B-2018 Antwerpen. E-mail: andreas.stynen@advn.be.

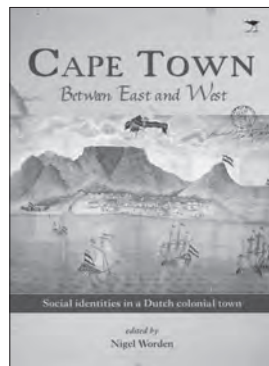
BART TRITSMANS (°1985) is mandaatassistent geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Hij is master in de journalistiek en behaalde zijn master in de geschiedenis met een eindverhandeling over de invloed van de internationale modernistische architectuur op het tijdschrift *Opbouwen* en het werk van Huib Hoste tijdens het interbellum. Momenteel is hij aangesloten bij het Centrum voor Stadsgeschiedenis en werkt hij aan een doctoraatsonderzoek over de evolutie van de stedelijke groenruimte in de twintigste eeuw.

Correspondentieadres: Prinsstraat 13 (D-318), B-2000 Antwerpen. E-mail: bart.tritsmans@ua.ac.be.

Uitgeverij Verloren

Cape Town between East and West. Social identities in a Dutch colonial town. Edited by Nigel Worden, Jacana Media/Verloren Publishers, XXVI+264 pp., paperback, illustrated (partly colour), ISBN 978-90-8704-290-5, €29,-

This first single-volume social history of eighteenth-century Dutch Cape Town considers both the elite inhabitants such as the 'expat' officials of the Dutch East India Company and members of the underclasses. At the same time the book positions the town in the wider context of the Atlantic and Indian Oceans and stresses its complex connections with Europe, Asia and Africa.

Jan Smit, **Sporen van moderniteit.** De sociaal-economische ontwikkeling van de regio Liemers (1815-1940). (WG 61), 542 blz., ingenaaid, geïllustreerd, ISBN 978-90-8704-161-8, €39,-

De Oost-Gelderse regio de Liemers wordt meestal geportretteerd als een ouderwetse, achtergebleven samenleving waar de economische modernisering maar langzaam doordrong. Uit het onderzoek van Jan Smit naar demografische ontwikkeling, geografische situering, beroepsstructuur, armenzorg en inkomensverdeling komt een ander beeld naar voren.

Hotso Spanninga, **Gulden Vrijheid?** Politieke cultuur en staatsvorming in Friesland, 1600-1640. 464 blz., gebonden, geïllustreerd, ISBN 978-90-8704-296-7, €45,-

'Eendracht maakt macht', was het devies van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Met een beroep op hun herwonnen Friese Vrijheid en uit onmacht droegen de Friezen nauwelijks bij aan de centrale oorlogskas. In 1635 stuurden de Staten-Generaal de Raad van State naar Friesland om betalingen en bestuurlijke hervormingen af te dwingen.

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum | t 035-6859856 | f 035-6836557 |
e-mail info@verloren.nl | www.verloren.nl |

Onze boeken zijn verkrijgbaar in de boekhandel.

Bij directe bestellingen worden de verzendkosten in rekening gebracht.

Over *Stadsgeschiedenis*:

Stadsgeschiedenis biedt een breed forum voor interdisciplinaire wetenschappelijke discussies over steden en stedelijkheid. Het tijdschrift stelt zich open voor onderzoek waarin de historiciteit van de stad centraal staat en richt zich daarbij in eerste instantie op Noordwest-Europa – het huidige België, Nederland, Noord-Frankrijk en het Duitse Rijnland – vanwege het specifiek stedelijke karakter van dit gebied. De stad wordt gezien als een soort ‘actor’ in het historische proces. Zij is immers geen neutrale achtergrond, maar genereert specifieke intermenselijke relaties en stedelijke levenswijzen. Zij is niet alleen een fysieke ruimte, maar vormt ook een culturele en mentale houding en is het resultaat van bepaalde maatschappelijke percepties.

Inzendingen:

in een WORD-bestand naar inge.bertels@vub.ac.be

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt. Bij twijfel kan men contact opnemen met Uitgeverij Verloren, telefoon +31-35-6859856. De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, richt zich tot de uitgever.

Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.

INHOUD Stadsgeschiedenis 7 (2012) I

HADEWIJCH MASURE, 'Eerlycke huijsarmen' of 'ledichgangers'? Armenzorg en gemeenschapsvorming in Brussel, 1300-1640 1

KATRIEN GOOSSENS EN MAARTEN F. VAN DIJCK, 'Rederijkerskamers tussen oude en nieuwe theatercultuur. De Antwerpse rederijkerskamer De Violieren en de opkomst van een commerciële cultuur (1619-1762)' 22

ANNELIES JACOBS, 'Oorlogsgeluid in de stad en stadsgeluid in oorlogstijd: klank en betekenis' 42

Dossier: Politiek in de hoofdstad

MARNIX BEYEN, 'Moeder en dochter keren terug naar de hoofdstad. Een parabel als inleiding' 59

MARC BRODIE, 'Politiek in de arme straten van de Imperiale Stad. Nationale kwesties en lokale netwerken in laat-Victoriaans Londen' 63

MARNIX BEYEN, 'De politieke kracht van het dienstbetoon. Interacties tussen burgers en volksvertegenwoordigers in Parijs, 1893-1914' 74

KRIJN THIJS, 'De wondere wereld van West-Berlijn. Van de symbolische hoofdstad tot de 'Schande van Schöneberg' 86

Reviews

ANDREAS STYNEN EN BART TRITSMANS, 'Het groene verleden van de industriële stad. Wortels en bloei van het historisch onderzoek naar de stedelijke groenruimte in de negentiende en twintigste eeuw' 96

MAARTEN F. VAN DIJCK, 'Vertrouwde paden en nieuwe wegen. Stadsgeschiedenis in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften (2010)' 113

Abstracts 134

Résumés 136

Personalia 136

STADS
geschiedenis

